

AKADEEMIA

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 11

-
- Eesti sakslaste ümberasumise eellugu Parun Wilhelm Wrangell**
Kirjad Vorkutast Rein Sepp
Luulet Minni Nurme
Inimsuhted uuemas heebrea kirjanduses Kalle Kasemaa
Isepaljunev inflatsiooniline universum Andrei Linde
Mullast ja mulla uurimisest Eestis Loit Reintam
Uue majanduse lätteil Jaak Valge
Arvustused: Kalev Kukk, Helmut Piirimäe

Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
humaniora } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia }
universalia } . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
naturalia }
keeletoiimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 07423146, 07423050

Fax: 07423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2003

Trükk: AS Printall. Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

15. AASTAKÄIK 2003 NUMBER 11 (176)

Eesti sakslaste ümberasumise eellugu

Parun Wilhelm Wrangell . 2291

Tõlkinud Arti Hilpus

... mures on rohkem rõõmu kui rõõmus pisaraid. ...:

Rein Sepa kirjad Vorkutatst

..... 2325

Luulet

Minni Nurme 2387

Inimsuhete kujutamisesest uuemas heebrea kirjanduses

Kalle Kasemaa 2392

Isepaljunev inflatsiooniline universum

Andrei Linde 2409

Tõlkinud Anto Unt

Mullast ja mulla uurimisest Eestis

Loit Reintam 2424

Uue majanduse lähteil: Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938. II*

Jaak Valge 2443

Arvustus: Ajaloost ja majandusest. Jaak Valge. Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2003. 440 lk.

Kalev Kukk 2488

Tuhat tartlast. *1000 tartlast läbi aegade*. Koost. Lembit Ainsoo, Uno Ainsoo. Tartu: Liivimaa Mälu, 2003. 552 lk.

Helmut Piirimäe 2497

Abstracts

..... 2502

Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. V

..... 2511

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 2324, 2391, 2408, 2423, 2487: Ly Lestbergi fotod

*Tämniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

EESTI SAKSLASTE ÜMBERASUMISE EELLUGU

Parun Wilhelm Wrangell

Tõlkinud Arti Hilpus

Ajendatuna Balti Ajaloo Komisjoni istungist juunis 1957 oli mul kavatsus pakkuda oma kronoloogilisi ülestähendusi sakslaste ümberasumise kohta Eestist avaldamiseks mõnele ajalooajakirjale, et need võiksid olla hilisema ajalookirjutuse allikmaterjaliks. Prof. dr. Hans von Rimscha artikkel "Ümberasumise küsimusest" ajakirjas *Baltische Hefte* oktoobris 1957 sunnib mind sellest esialgsest kavatsusest taganema ja andma ka omalt poolt kokkuvõtliku käsitluse protsessidest, mis viisid ümberasumiseni. Härra von Rimscha on oma uurimuse selgelt piiranud Läti alaga ning jätnud välja nn järelümberasumise. Mina piirdun oma käsitluses Eestiga, hõlman aga ka järelümberasumist, sest

Baron Wilhelm Wrangell, "Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen aus Estland". — *Baltische Hefte*, 4. Jahrgang, Heft 3, April 1958. Herausgeber und Verlag Harro v. Hirschheydt, Hannover-Döhren, S. 134–165.

Sisult on lähedased, aga pakuvad olulisi lisaandmeid W. Wrangelli artiklid "Die deutsche Politik und die Baltischen Staaten im Schicksalsjahr 1939" (*Baltische Hefte*, 5. Jahrgang, Heft 4, Juli 1959, lk 209–234) ja "Zur Situation der Deutschbalten in Estland bis zur Umsiedlung" (*Zwischen Reval und St. Petersburg: Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Im Auftrag der Estländischen Ritterschaft hrsg. von Henning von Wistinghausen. Weissenhorn: Konrad, 1993, lk 396–420*). Viimast artiklit on W. Wrangell ise nimetanud "hinnanguks minu poliitilisele tööle Eestis". *Tlk.*

selle eellugu heidab valgust ka "päris" ümberasumise alastele arusaamadele tollastes mõõduandvates Saksa ringkondades. Härra von Rimscha ja mina jõuame erinevatele järeldustele. Kas selle põhjuseks on üksnes Läti ja Eesti olukorra erinevus, selle uurimine peab jääma mõne hilisema ajaloolise sünteesi katse ülesandeks.

Ümberasumine ei ole mitte ainult üle 700 aasta pikkuse baltisaksa ajaloo lõppakt, vaid ka aastatuhandeid vana Lääne ja Ida vastasseisu episood. See vastasseis saab alguse koos Euroopa vaimu ärkamisega, jõuab Kreeka-Pärsia sõdades esmakordselt ajaloolisse teadvusse, läbib kord selgelt nähtavana, kord varjatult kogu Euroopa ajalugu ning puudutab tänapäeval möödapääsmatult ja ähvardavalt iga inimest kogu maailmas. Ümberasumist peab nägema ka selles seoses, ent meie, baltlased, tohime vahetute asjaosalistena lähtuda eelkõige omaenda vaatekohast. Seepärast tuleb kõigepealt põhjalikult uurida küsimust, kas balti ajalugu ja ennekõike balti poliitika pidid paratamatult välja viima ümberasumiseni, kas nad pürgisid oma viimases faasis sellise eesmärgi poole või katkestas ümberasumine kui *force majeure* järsult ühe iseenesest hoopis teisesuunalise arengutee.

Balti ajalugu on oma olemuselt osa mainitud Lääne ja Ida vastasseisust, seda ka siis, kui see toimus ajavahemikul 1710. resp. 1795. aastast¹ kuni 1918. aastani juba idapoolse võimupiirkonna sees. Kui siiani oli see kokkupõrge aset leidnud sõjaliste ja diplomaatiliste vahendite abil üle küll muutuva, aga alati selgelt eksisteeriva geograafilise piiri, siis järgneval kahel sajandil toimus see vaimu- ja iseloomujõu kaudu Vene riigi sees haldusalal, teaduses ja kõigis uusaegse riigielu mitmesugustes valdkondades. Baltisakslased hõlmati Vene monarhide, ennekõike Peeter Suure poolt teadlikult Venemaa ja venelaste europiseerimise hiigelettevõtmisses, et ületada vastuolu Ida ja Lääne vahel Ida kohandamise kaudu Läänele. Baltisakslased võtsid neile antud ülesande varmalt vastu ning haarasid sellest innukalt ja täie jõuga kinni. Siinkohal võib osundada Bismarcki tunnistust, kes nimetab ühes oma Peterburi aruandes Balti provintse oma robustsel-rustikaalsel viisil: "see ideaalne tublide kindralite ja diplomaatide kasvandus".

¹Eesti- ja Liivimaa liideti Vene riigiga 1710, Kuramaa 1795. — *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

Peaaegu iga baltisaksa perekond on ühel või teisel viisil Venemaal tegev olnud, osalenud vene maailma täitmises läänelike arusaamadega. Kui see ka toimus sageli alateadlikult ja üksikisiku seisukohalt vaadates ilma poliitilise sihita, on niisugused ettekatsemata protsessid ajaloos tihtipeale püsivama tähendusega kui teadlikult juhitud aktsioonid. Seda asjaolu ei tohi meie jaoks varjutada ka detailsuseni juhitud kommunistlike aktsioonide näiline edu. Seepärast võib seda protsessi, mis oli osa balti poliitikast, näha meie tegeliku poliitilise mõjuna. Ilma et sel oleks olnud teadlikku seost, asus see samal joonel kui traditsiooniline Preisi poliitika Venemaa suhtes ajavahemikul 1772–1890, mis nägi Venemaas täiel määral Euroopa võimu ega tundnud mingeid kõhkclusi Venemaa kaasatõmbamisel Euroopa tülide klaarimisse, samas kui selles osas terasemad austerlased seisis alates Metternichist vastu Venemaa liiga suurele tungimisele Euroopa asjadesse.

Vene keisrite kolossaalne üritus teatavasti ebaõnnestus. Neil ei õnnestunud lisaks aristokraatiale ka vene rahva intelligentsikihti läänelikult mõtlema kasvatada. Oli küll vältimatu, et vene rahvuslik teadvus ärkab kokkupuute kaudu teistsuguse maailmaga ja et vene rahvuslikku geeniust ergutab just see kokkupuude, ent monarhiale, meile baltlastele ja viimaks kogu maailmale sai saatuslikuks, et vene rahvuslik liikumine liitus Lääne revolutsiooniliste ideedega ja sulandus lõpuks moodustiseks, mida tunneme enamlusena.

Nii oli see baltlaste oluline poliitiline ülesanne 19. sajandi keskpaigaks muutunud lahendamatuks, sest vastassuunalised jõud olid liialt tugevnenud. Seda tunnetas väga selgelt Carl Schirren, sest tema lause “püsijäämine on meie poliitika kokkuvõte” tähendab ju õigupoolest resignatsiooni, loobumist aktiivsest poliitikast, tagasitõmbumist kaitsepositsiooni. Selle lausega oli esitatud küsimus, kas baltlastel on üldse enam ülesannet idas. Juba tookord andsid üksikud baltisakslased sellele küsimusele enda jaoks eitava vastuse ja jõudsid järeldusele, et tuleb Saksamaale välja rännata. Tuntuim neist oli Woldemar von Bock, kui jätta arvestamata Carl Schirren ise, kes oli küll emigreeruma sunnitud. Õnnelikuks tookordsed väljarändajad uues olukorras ei saanud; seni kui kodumaal eksisteeris veel saksa elu, ei võinud seda miski asendada. Sellest ajast peale olid baltisakslastesse kätketud

jõud üha rohkem suunatud ainuüksi oma kitsamale kodumaale, selle omapära kaitsmisele, eestlaste ja lätlastega kooseksisteerimise probleemile. Muidugi mõista on need küsimuste kogumid alati olnud balti poliitika oluliseks objektiks, sageli seisid need isegi avaliku arutelu esiplaanil, nüüd aga toimub baltisaksa poliitilise mõttemaailma märgatav ahenemine. See distantseerub iga *Ostpolitik*'i tegelikust probleemist, protsessidest Venemaal endas. See eraldumisprotsess ei leia aset äkitselt, sest kuni lõpuni elasid ja töötasid paljud baltisakslased Venemaal edasi (jättes täiesti arvestamata nn venestatud baltlased) ning ehitasid sedasi ikka veel raugematult ja kohusetruult hoonet, mille vundament oli juba õõnestatud. Selle hoone kokkuvarisemine mattis siis ka paljud nende hulgast enda alla. Ida vabanenud revolutsioonilised jõud ähvardasid nüüd ka Balti kodumaad ennast üle ujutada. Katse püstitada nende vastu saksa sõduritest koosnevat tammi ja ehitada selle taga üles uut riiklikku moodustist [Balti hertsogiriigi näol] ebaõnnestus, sest ka Saksamaa ise varises peatselt kokku. Sel hetkel algab balti poliitika viimane faas, mis oli nüüd vastavalt uutele rahvuspiiridele jaotatud Läti ja Eesti ala vahel.

Novembris 1918 seisis Eesti sakslus otsustuse ees, kas ta peaks pärast nende jõudude kokkuvarisemist, mille püsimisega ta oli sidunud oma edasise poliitilise eksistentsi, loobuma edasijäämisest ohustatud ruumi või kas ta tahab otsida uut poliitilist teed harjumatuses oludes kodumaal. Otsustava tähtsusega oli Eestimaa Rüütelkonna peamehe (alates 1902. aastast) parun Eduard Dellingshauseni üleskutse kõigile võitlusvõimelistele rüütelkonna liikmetele registreerida end vabatahtlikult kodumaa kaitseks Punaarmee rünnaku vastu. Ta ise pidi küll Eesti ajutise valitsuse survele maalt lahkuma, aga tema autoriteet oli nii suur — sellest tuleb veel allpool juttu —, et peaaegu kõik nooremad Eesti sakslased järgisid seda üleskutset ja märkimisväärne arv eestimaalasi tuli sel eesmärgil isegi välismaalt koju tagasi. Teine samasuunaline otsus järgnes detsembris 1918, kui kolonel Konstantin von Weiß² otsustas, et vaatamata peaaegu lootusetule sõjalisele olukorrale ei järgi Balti rügement mitte lõuna poole taganevaid Saksa vägesid,

²Konstantin von Weiß (1877–1959) oli Vabadussõjas Balti rügemendi ülem, VR I/2.

vaid taganeb koos Eesti sõjaväega Tallinna suunas. Nende kahe otsusega, mis ei põrkunud mingile sisemisele opositsioonile, oli baltisaksa poliitika Eestis järgmiseks kaheks aastakümneks ära määratud. Pärast seda kui kodumaa oli raskes võitluses püsima jäänud, kohustasid juba kantud vereohvrid visalt kohale jääma — vaatamata maareformile ja mitmesugusele vaenamisele. Sellel kohustusel ei lastud tookord teadlikult vaibuda, sest sõjas võidelnute põlvkond oli tooniandev, ja see oli vägagi reaalne poliitiline tegur. Kindlasti emigreerusid ka siis paljud Saksamaale, osalt seepärast, et neilt oli võõrandamiste ja ahenenud majanduslike olude tõttu ära võetud eksistentsi alus, osalt seepärast, et neile paistsid talumatuna muutunud elutingimused, isegi kui nad ei olnud sattunud majanduslikesse raskustesse. Kes aga kohale jäid — 28. detsembri 1922 rahvaloenduse järgi oli sakslasi 18 319, 1. märtsi 1934 loenduse järgi 16 349 — neid võis vaadelda kindla tuumikuna. Kaasa aitas ka asjaolu, et Eesti maaseadus ei jätnud võõrandatud rüütlimõisate omanikele alles mingit jääkvara, vaid jättis igauhe enda otsustada, kas ta tahab osaleda maajagamisel vabas konkurentsisis teiste taotlejatega. Et maatükkide jaotamine oli üldjuhul valdade otsustada, tekkis sellise valiku kaudu olukord, kus allesjäänud mõisasüdamete omanikud olid üldiselt talutavates, sageli koguni heades suhetes neid ümbritseva eesti ühiskonnaga. Nad olid seepärast oma jääkvaraga tugevamini seotud kui mõnedki mõisasüdamete omanikud Lätis, kellele oli küll riigi poolt määratud obligatoorsed 50 hektarit, aga kellesse läti ühiskond suhtus vaenulikult.

Pärast suurte inim- ja majanduslike kaotuste kandmist sai baltisaksa poliitika esialgu olla suunatud vaid sellele, et luua allesjäänud rahvusgrupile talutavaid elutingimusi. Mis tahes kaugemale sihitud poliitilised eesmärgid olid väljaspool arutlust juba sellepärast, et rahvusgrupp oli nii nõrgaks jäänud. See ei kehti mitte ainult avalike protsesside kohta, nagu väitlused parlamendis ja meie enda organisatsioonides, vaid ka palju usalduslikumate ja sõbralikumate vestluste kohta, milleks pakkus rikkalikke võimalusi arenenud klubielu niihästi Tallinnas kui ka väiksemates linnades. Tähtsaim parlamentaarne ülesanne seisnes sel ajal põhiseaduses garanteeritud kultuuriautonomiamia elluviimises ja võitluses kompensatsiooni pärast võõrandatud maavalduste eest.

Rahvusgrupi suhtumisele oli sümptomaatiline, et tema poliitilised esindajad osalesid suure hoolega parlamendi üldises seadusloometöös. See tugeva kodumaatunde tõend leidis eestlastelt täielikult tunnustust ja iialgi ei tajutud baltisaksa parlamendiliikmeid mingi võõrkehana. Nii keskendus Eesti baltisakslaste poliitiline mõttemaailm eranditult oma rahvusgrupi edasipüsimisele Eesti Vabariigi raamides. Varjatud ohust idanaabri poolt oldi küll alati teadlik, kaitse tuli aga jätta riigiorganite ülesandeks, mida selles suhtes täielikult usaldati. Sel ajal omandasid meie poliitiliselt juhtivad isikud teatud mõttes avarama pilgu peamiselt reeglipärase ja üha intensiivsemaks muutuva kontakti kaudu teiste saksa rahvusgruppidega Ida- ja Kesk-Euroopas ning ka mitesaksa rahvusvähemustega samas ruumis. Poliitilisi arengusuundi Saksaamaal jälgiti osalt kirgliku osavõtlikkusega, aga üsna rõõmutult. Ülejäänud välismaa paistis võõrana ja äratas vaid akadeemilist huvi. See poliitiline atmosfäär ei olnud kuidagi sobiv, et kutsuda rahvusgrupis esile mõtteid ümberasumisest.

Peaaegu lugejalt heatahtlikku suhtumist, kui minu esitus omandab siitpeale subjektiivsema värvingu. See on aga vältimatu, sest 1932. aastast peale on mulle üha kasvaval määral osaks saanud poliitiline vastutus oma rahvusgrupi eest. Olles alates suvest 1932 president Harry Kochi raske haigestumise tõttu Saksa Kultuurivalitsust selle asepresidendina tegelikult juhtinud, valiti mind märtsis 1933 tema järeltulijaks. Pärast seda kui kevadel 1934 parlament tasalülitati ja parteid laiali saadeti, nähti Eesti valitsuse poolt Saksa Kultuurivalitsuse presidendis ka rahvusgrupi poliitilist esindajat. Nii olid minu isikus ühendatud kultuurivalitsuse juhtimine ja poliitiline esindustöö. Alles uue põhiseaduse jõustumisega tekkis taas võimalus nende ülesannete lahushoidmiseks, mis paistis meile olevat põhimõtteliselt õige. Jaanuaris 1939 valiti mind rahvusvähemuste kultuuroma-valitsuste esindajana (sisuliselt sakslaste esindajana, sest juudid jäid hääletamisel erapooletuks) Riiginõukokku, uue parlamendi ülemkotta, samas kui dr. Hellmuth Weiss sai minu järeltulijana Saksa Kultuurivalitsuse presidendiks.

Neid aastaid iseloomustavad suures osas Euroopast revolutsioonijärgsed võitlused ja otsingud uute riikliku autoriteedi vormide järele, pärast seda kui radikaal-parlamentaarset põhisea-

dused ühes neist lähtuva traditsioonitute parteide võimutsemisega sageli muutuvates kombinatsioonides olid oma aja ära elanud ja esile kutsunud autoriteedivajaduse. Iseloomulikul kombel jäid katkematu monarhistliku traditsiooniga riigid, niisiis Inglismaa ja Skandinaavia maad peaaegu ainsana sellest poliitilise pendli tagasilöögist puutumata. Kõige nähtavamalt ja raskemate tagajärgedega, saatuslikuna ka meie, baltlaste jaoks, ilmnes see nähtus Saksa natsionaalsotsialismis. Sellega pidime meiegi kokku pörkama, sest oli vältimatu, et see liikumine haaras kaasa osa baltisakslastest, eelkõige aga kutsus esile analoogilise liikumise ka eesti rahva seas, mis avaldus nn vabadussõjalaste poliitilises ühenduses. Mulle sai sel rahutul ajal osaks ülesanne hoolitseda selle eest, et Eesti saksa rahvusgrupi eluliselt tähtsaid õigusi ei kahjustataks ülepingutatud natsionalismi tõttu kõigis eesti leerides, ja usun, et üldiselt see mul ka õnnestus. Siinkohal pole ruumi selle ajajärgu täpsemaks kujutamiseks; jäägu see mõne hilisema töö ülesandeks. Tahaksin vaid nentida, et neil aastail kujunes mul usalduslik vahekord president Konstantin Pätsiga, kes seisis eesti rahva seisukohalt sama probleemi ees kui mina oma rahvuskaslaste puhul. Mõistagi kandsin selle isikliku suhte püsimise eest püüdlikult hoolt ja mõtlen lugupidamisega tagasi selle suure patrioodi ja rahvusküsimuses eelarvamustevabalt mõtleva riigimehe peale.

Saksamaal 1933. aastast alanud majanduslikul tõusul ja sel rahvuslikul vaimustusel, mis andis natsionaalsotsialismile neil aastail nii suure vastukaja kaugelt üle tegelike parteiringkondade piiride ja ka väljaspool Saksamaad, pidi olema suur külgetõmbejõud ka minu kaasmaalastele, eriti noorsoo hulgas. Seda enam, et Eestis olid majandusliku edu saavutamise võimalused üldse väikesed ja eriti mõnede elukutsetele oli meil baltisakslastel juurdepääs tegelikult suletud. Sellest tulenes teatud tendents väljarändamiseks Saksamaale. Sellele katsusime niimoodi vastu seista (muuseas kokkuleppel vastavate asutustega Saksamaal, mis jagasid koolitustipendiume), et stipendiumi andmine seoti kohustusega pärast koolituse lõppu Eestisse tagasi pöörduda. Kogu rahvusgrupi ümberasumise küsimust ei ole aga ka pärast 1933. aastat Eestis arutatud, isegi mitte nn liikumise [ehk meie natsionaalsotsialistide] hulgas. Mäletan selgelt ühte koosviibimist 1937. aasta su-

vel, kus muu hulgas arutati ka meie rahvusliku ülesande teemat. Püstitasin teesi, et juba selline küsimuseasetus on teatud nõrkuse ilming, sest me kuulume, ilma et me peaksime otsima erilist ülesannet, oma kodumaa Eesti juurde ning meie ülesanne seisneb elamisvõimaluste säilitamises kodumaal ja kodumaa teenimises, mis elukutsega ka tegemist on. See tees ei leidnud mingit vastuvaidlemist, isegi mitte kohalviibiva "liikumise juhi" advokaat Oskar Lutzi³ poolt; nooremad kaasmaalased olid sellega koguni elavalt nõus. Nagu mulle näis, võeti see mõtteline üleminek pisut krampliku rahvusliku missiooni juurest harjumuspärase keskkonna reažiteid juurde vastu teatava kergendusega. See kindlasti lihtne ja tagasihoidlik tees oli tookord minu enda poliitiliseks juhtnööriks. Pärast kõike seda pean alguses esitatud küsimusele, kas ümberasumine asetseb baltisaksa poliitika üldisel suunal, tingimata eitavalt vastama.

Eestlasi tabas meie ümberasumine, nagu edaspidi veel lähemalt kirjeldatakse, täieliku üllatusena ja vallandas teatava šoki. Veel 1919. aastal Landeswehri pealetungi tõttu Võnnu all heledalt lõkkele löönud viha sakslaste vastu oli ammu vaibunud. Kindlasti mängisid majanduslikus konkurentsivõitluses kaasa rahvuslikud motiivid ja seejuures tuli ette üht-teist ebameeldivat, samuti ilmesid aeg-ajalt šovinistlikud tendentsid Riigikogus. Laiades rahvahulkades polnud neil aga vastukaja. Mäletan nõrdimust 2. diivi ohvitseride hulgas, kes olid ise peaaegu kõik Landeswehri vastu võidelnud, sõjas langenute mälestussamba hävitamise pärast Riia *Kaiserwald*'is suvel 1929. Olin tookord reservohvitserina teenistusse kutsutud ja mõnede selleteemaliste vestluste tunnistajaks. Eelkõige nägid aga kõik Eesti valitsused alates umbes 1924. aastast meis baltisakslastes poliitiliselt usaldusväärset elementi, pärast seda kui kõik salapolitsei jõupingutused paljastada oletatavat "balti parunite" kaugeleulatuvat poliitilist vandenõu oma ülemvõimu taastamiseks olid juba esimestel omariikluse aastatel nende enda pettumuseks viinud tulemuseni, et sellele ei leidu vähimatki tõendusmaterjali. Nende karistuste omava-

³Oskar Lutz (1902–1975) oli lõpetanud Tartu ülikooli juristina, Eesti iseseisvuse ajal tegutses vandeadvokaadina Tallinnas, pärast Teist maailmasõda advokaadi ja notarina Hannoveris.

heline võrdlus, mis määrati poliitilistel kohtuprotsessidel vabandussõjalastele ja "Saksa Klubi"⁴ liikmetele, näitab, kui ohtlikuks peeti esimest ja kui ohutuna paistis teine rühmitus. Seevastu oli väljaspool kahtlust, et baltisakslased on tingimusteta enamlusevastased ning 1924. a 1. detsembri putš oli näidanud, et enamluse oht on varjatuna pidevalt olemas ja võib igal ajal tegelikult muududa. Eestlased olid üldiselt harjunud nägema baltisakslasi kui põlist, usaldusväärset ja tublit rahvakihti. Isegi ainult soov, et see rahvakiht võiks tahta maalt lahkuda, ei olnud kusagil märgatav, rääkimata sellest, et eestlaste poolt oleks selles suunas mingeid samme astunud.

Jääb uurida, millal ja mispärast tekkis Hitleril otsus saksa rahvusgrupid idapoolsetelt aladelt ümber asustada. Oma ametiülesannete tõttu viibisin vähemalt korra, sageli ka mitu korda aastas Berliinis, et hoida kontakti ametiasutustega, mis tegelesid nn rahvussakslaste teenindamisega (mõiste *Volksdeutsche* võtsid kasutusele natsionaalsotsialistid, et eristada välismaal viibivaid riigisakslasi ehk *Auslandsdeutsche*'sid sakslastest, kes olid teiste riikide kodanikud), s.t välisministeeriumi ja *Volksdeutsche Mittelstelle*'ga. Ka osalesin regulaarselt Euroopa Saksa Rahvusgruppide Liidu koosolekutel, mille asepresidendiks sain 1937. aastal. Arvukatel jutuajamistel ja läbirääkimistel, mida pidasin, ei olnud kunagi juttu ümberasumisest, ka mitte sellistel arusaadavatel puhkudel nagu suhteliselt suured kulutused arvuliselt nii väikese rahvusgrupi peale. Vastupidi, just viimasel aastal enne sõja puhkemist pidin välja astuma Saksamaa liiga suure aktiivsuse vastu idas. Esimene kord oli detsembris 1938, mil rahvusgruppide esindajatele ametlikult kuulutati, et pärast Müncheni kokkulepet ja härra von Ribbentropi leppeid Pariisis olevat Saksamaa suhted Inglismaa ja Prantsusmaaga lõplikult selgitatud ning Saksamaal olla nüüd vabad käed idas. Rahvusgrupid esitagu nüüd oma nõudmised ja soovid, sest Saksamaal on nüüd jõudu ja tahet nende täitmist läbi suruda. Olin sunnitud sellisele naiivoptimistlikule poliitilise olukorra käsitusele vastu vaidlema ja väljendasin oma arvamust, et üldine olukord on niivõrd pingestatud, et ka tühine ajend

⁴Tallinnas 1932–33 tegutsenud natslik rühmitus, mis suleti sisekaitseülema korraldusel.

võib viia ettenägematute tagajärgedeni; pean soovitama suurimat ettevaatlikkust ja ei hakka omalt poolt üldse mingeid erisoove ega nõudmisi esitama. Kui õigesti mäletan, olid teised minuga nõus (erandiks olid sudeedisakslased), sest väljaspool oldi üldiselt paremini informeeritud tegelikest meeoludest kui vastutustundetud propaganda läbi varjutatud Saksamaal. Midagi sellesarnast juhtus juunis 1939 ühel üritusel Stuttgardis, kus rittmeister Fritz Fabritius Rumeeniast, kes oli samuti Saksa Rahvusgruppide Liidu asepresident, esitas oma kõnes noorsoole varjamatuid germaniseerimiskavatsusi Transilvaania rumeenlaste ja ungarlaste suhtes. Astusin neile mõttearendustele vastu samal õhtul oma pidukõnes Taani pastori Schmidt-Wodderi⁵ 70. sünnipäeva puhul, sest muud võimalust selleks enam ei leidunud. Härra Fabritius ei rääkinud kindlasti ilma toetuseta Berliinist. Sellest järeldub otseselt, et veel suvel 1939 ei mõeldud Berliinis saksa rahvusgruppide ümberasustamisele, vaid õhutati hoopis teistsuguseid mõttekäike. Minule oli kindlate ja ühemõtteliste märkide põhjal juba mitu nädalat selge, et Hitler propageerib teadlikult Poola koridori probleemi sõjalist lahendust; niisiis polekski olnud nii võõras mõelda ehk juba tookord Lääne-Preisimaa asustamise peale sakslastega, et koridori probleem ühekorraga lõplikult lahendada. Ent puudusid igasugused vihjed sellesuunaliste plaanide või isegi ainult kaalutluste kohta. Seega tuleb nentida, et baltisakslaste ümberasustamise mõte on ka Saksamaal tekkinud alles pärast Teise maailmasõja puhkemist.

Jääb veel üle heita pilk Nõukogude poliitikale Baltikumis. Seni kui see oli tingitud usust, et maailmarevolutsioon seisab kas kohe ees või puhkeb siiski lähemal ajal, oli riigipiiridel võrdlemisi väike osa, ning Vene keisririiki kuulunud alade, nagu Soome, Läänemere provintside, Poola ja Bessaraabia loovutamisele lepidi suhteliselt kergelt. Ent alates momendist, kui määratleti lühiajalise eesmärgina "sotsialismi ehitamine ühes riigis", pidi paratamatult tugevnema vene riikluse idee ka muidu põhimõtteliselt internatsionaalsena häälestatud enamlikes ringkondades. Sellest lähtusid samad avamere äärde väljatungimise probleemid, mis olid

⁵Johannes Schmidt-Wodder (1869–1959) oli kirikuõpetaja Wodderis Haderslevi lähedal; Taani saksakeelse rahvusvähemuse juhtivaid tegelasi, 1920–1939 ainus sakslasest Taani parlamendi liige.

meeles mõlkunud juba Peeter Esimesel, ning lisaks julgeoleku küsimus, mis Vene poliitilise ja sõjalise traditsiooni järgi kuulub lahendamisele territoriaalsel põhimõttel ning vallandab seetõttu ekspansiooni, mis seiskub alles seal, kus ta põrkub tugevale vastupanule. Kui jälgida Vene ekspansiooni ajalugu Kesk-Aasias või Kaukaasias, on näha, kuidas kord sissesetatud kaitseliini turvamiseks kindlustatakse ka selle eelpositsioonid uue liini abil, mis vajab omakorda kindlustatud eelpositsiooni, ja nii edasi, kuni see eelpositsiooni-strateegia leiab lõpu seeläbi, et järgmine ettenihutus toob endaga kaasa sõja puhkemise riski mõne suurriigiga: Kesk-Aasias Inglismaaga, Taga-Kaukaasias Türgiga. Sama fenomen moodustab maailmapoliitika peateema tänapäeval. Mõlemad tendentsid, tung mere äärde ja ettenihutatud julgeolekupositsiooni loomine, pidid viima Balti riigid Nõukogude välispoliitika erilise tähelepanu alla. Seni kui üldine poliitiline olukord oli stabiilne, võis N. Liit oma huve järgida ilma nende suurejoonelise teostamiseni jõudmata vaid ses vormis, et nimetas mõne teise suurvõimu mõju levikut selles piirkonnas endale ohtlikuks ja tegi seega asja teise suurriigi jaoks riskantseks. Aga niipea, kui poliitilist tasakaalu Ida- ja Kesk-Euroopas rikuti, muutusid N. Liidu pretensioonid varjamatuks. See juhtus siis, kui Inglismaa ja Prantsusmaa pidasid vajalikuks anda oma ühepoolsele garantiile Poola suhtes 23. märtsist 1939 suuremat ja efektiivsemat tähendust, püüdes saavutada ka N. Liidu osalemist selles garantiiis. Läbirääkimistel ilmnes kohe, et viimasele sobis suurepäraselt ka Balti riikide hõlmamine sellesse garantiisse. Kuigi nii Soome kui ka Eesti sellisest automaatselt garantiist rangelt keeldusid, oli Prantsusmaa valmis Nõukogude nõudmistele vastu tulema, samas kui Inglismaa püüdis leida vormelit "kaudse agressiooni" mõiste määratlemiseks, mis üritas vältida vähemalt seda, et N. Liit oleks võinud mis tahes valitsusevahetusest Balti riikides teha interventsiiooni ettekäände. Läbirääkimised ebaõnnestusid lõpuks Poola vastuseisu tõttu lubada N. Liidu vägedele läbimarsioigust oma territooriumilt.

Nüüd aga käivitusid Saksa-Vene kõnelused, mis viisid teateni, et riigivälisminister von Ribbentrop teeb visiidi Moskvasse. Molotov esitas juba esimesel vestlusel Saksa suursaadiku krahv Werner von der Schulenburgiga 15. augustil 1939 küsimuse, kas ka-

vandataval konverentsil võidakse rääkida ka Balti riikidest. Hitler lasi sellele küsimusele ilma reservatsioonideta jaatavalt vastata. Sellega määras ta algusest peale hävingule ühe Lääne vanima bastioni Ida vastu, sest ta unustas lühiajalise poliitilise eesmärgi nimel oma põhikontseptsiooni. See on iseloomulik tema ühtaegu kiirele ja ebasüsteematiselisele poliitilisele mõtlemisele, oli aga Molotovi jaoks nii üllatav, et viimane tegi ettepaneku konverents eelnevalt diplomaatilisel tasandil ette valmistada. Hitleri survele lepiti välisminister von Ribbentropi visiit Moskvasse kokku siiski juba 23. augustiks 1939. Stalin võis Hitleri ruttamisest järeldada, et tema läbirääkimispositsioon on tugev ja et ta tohib mängida kõrget mängu. Stalin saavutas siis ka raskusteta, et samal päeval sõlmitud mittekallaletungilepingu salajases lisaprotokollis piiritleti Saksa-Nõukogude huvisfäärid Ida-Euroopas. [---]⁶

Lisaprotokollis mainitud poliitilis-territoriaalsed muudatused Poola riigile kuuluvatel aladel seisid siis peatselt ees, ja see oli lepingupooltele teada. On väljaspool kahtlust, et Stalinil oli omakorda kindel kavatsus territoriaalpoliitiline ümberkujundamine esimesel võimalusel ka Baltikumis käima panna. Vahetult pärast Poola-sõjakäigu lõppu väljendas ta krahv Schulenburgile soovi muuta 23. augustil kokkulepitud mõjusfääride piire nii, et Leedu sattuks Nõukogude, Poola riigi Lublini ja Varssavi vojevoodkonnad aga Saksa mõjusfääri. Ta lisis, et eeldades Saksamaa nõusolekut, võiks N. Liit asuda kohe Balti riikide probleemi lahendamise kallale. Nende küsimuste reguleerimiseks saabus riigivälisminister von Ribbentrop Stalini kutsel 27. septembril 1939 uuesti Moskvasse ja 28. septembril lepiti vastavalt Stalini soovidele kokku uus piiride jaotus Saksa-Vene piiri- ja sõpruslepingu juurde kuuluvas salajases lisaprotokollis. Järgmises, samuti salajases lisaprotokollis lepiti samal päeval kokku sakslaste ümberasustamise asjus piirkondadest, mis olid jäänud Nõukogude huvisfääri.

⁶Tekstis siinkohal toodud salaprotokollis tekst on tõlkest välja jäetud. Selle eestikeelse teksti võib leida kogumikust *Molotovi-Ribbentropi pakist baaside lepinguni: Dokumente ja materjale*. Koostanud K. Arjakas, T. Arumäe, H. Arumäe ja R. Helme. Tallinn: Perioodika, 1989.

Tekib küsimus, kelle algatusel see toimus. Stalin pidi kogu oma välispoliitilise mõtteviisi kohaselt, mis vastas igati Vene traditsioonile, mõtlema uue eelpositsiooni kindlustamise peale. Järgmine naaber aga, kelle vastu tuli seda kindlustada, oli seesama Saksamaa, kellega ta oli parajasti pidamas läbirääkimisi. Vaadeldes Hitleri idapoliitikat, pidi Stalinile silma hakkama, et too oli ikka ja jälle kasutanud tegelikku või väidetavat Saksa rahvusgruppide ahistamist väljaspool Saksamaa piire oma ekspansioonipüüdluste ajendi või ettekäändena. Mis oleks olnud loogilisem kui nõudmine, et Nõukogude huvipiirkond puhastaks seal elavatest saksa rahvusgruppidest? Niisugune kindlustamisvõte võõraste rahvastikuosiste ümberasustamise teel piirialadelt oli enamlastele täiesti tuttav; seda oli praktiseeritud nii Ida-Karjalas kui Ingerimaal. Stalinile pidi aga olema tähtis vältida mis tahes ajendit Saksamaa-poolseteks kaebusteks, mida ta pidi kartma juhul, kui sakslased oleks asustatud N. Liidu piirialadelt ümber riigi siseossa. Seepärast oli selge, et sooviti sundida neid ümber asuma Saksamaale. Nagu nägime, polnud aga saksa rahvusgruppide ümberasumine seni Saksamaal mingit arutamist leidnud, kuigi mõnele neist võis näida, et see ohustab neid kuidagi. Sellest tähelepanekust järeldub, et Stalin oli sakslaste ümberasustamise initsiaator Balti riikidest ja N. Liidu kätte minevatelt Poola aladelt.⁷ [---]

⁷Hilisemas artiklis "Die deutsche Politik. . ." (lk 234) lükkab autor selle oma esialgse järelduse küll ümber. 20. juulil 1958 kirjutas omaaegne Saksamaa Moskva suursaatkonna nõunik Gustav Hilger Wrangellile, kuidas Stalin oli 25. IX 1939 krahv von der Schulenburgile märkinud, et N. Liit asub Saksamaa nõustumise korral tema ettepanekuga 23. augustil kokku lepitud huvifääride piiride muutmise kohta "kohe Balti riikide probleemi lahendamise kallale vastavalt 23. augusti protokollile". Stalini avaldus edastati kohe Berliini ja see andis välisministeerumile põhjust rünnata Hitleri ja Ribbentropi lähikonda palvetega teha midagi Baltikumi sakslaste päästmiseks, nagu teatas Wrangellile oma kirjas 22. maist 1958 tolelaegne *Auswärtiges Amt*'i kultuuri- poliitika osakonna juhataja dr. von Twardowski. Seepeale leppiski Ribbentrop 28. septembril 1939 Molotoviga kokku sakslaste ümberasumise üle. Wrangell võtab selles osas tagasi oma varasema oletuse, nagu oleks Stalin olnud ümberasumise algataja, ent jääb viitega saatkonnanoonik

See kõik ei olnud meile Eestis tookord loomulikult teada, ja oli ka väljaspool igasugust poliitilist tõenäosust, et Saksamaa oleks kunagi nõustunud Balti riikide annekteerimisega N. Liidu poolt. Jättes täiesti arvestamata selle põhimõtteliselt enamlusevastase ja isegi venevastase hoiaku, mida Hitler oli deklareerinud oma programmilises raamatus *Minu võitlus* ja seni ka tegelikult järginud, olid suhted Saksamaa ja Eesti vahel just viimasel ajal väga sõbralikuks muutunud.⁸ Seda mitte ainult sellepärast, et Eesti väliskaubanduse käive Saksamaaga oli möödunud vastavast näitajast Inglismaaga ja see majanduslik tõik mõjutas ka poliitikat. Vanade negatiivsete tundmuste hääbumine avaldus näiteks selles, et ajaloolistel ja praktilistel kaalutlustel kehtestati taas kõigis Eesti koolides esimese võõrkeelena alates teisest õppeaastast saksa keel inglise keele asemel. Eelkõige oli aga lähenemine aset leidnud sõjalisel alal. Kui kaugele see läks, sellest ei tea ma loomulikult suurt midagi, võisin seda välja lugeda vaid väliste tundemärkide põhjal. See algas Saksa Wehrmachi ülemjuhataja kindraloberst von Blumbergi veel eraviisilise külaskäiguga Tallinna varasuvel 1937, millele järgnes Eesti kindralstaabi ülema kindral Reegi visiit Berliini; eriti torkas mulle silma südamlikkus, mis avaldus ühe söömaaja toostides, mida ütles muidu Helsin-

Hilgeri arvamusele siiski seisukohale, et ümberasumine vastas Stalini sisemistele soovidele eelnevalt kirjeldatud põhjustel.

⁸Teisal rõhutab autor, viidates muu hulgas Saksa välisministeeriumi dokumentidele, et oma Saksamaale lähenemise poliitikaga moodustas Eesti 1939. aasta sündmustele eelnenud aastatel teatud erandi Vahe-Euroopa riikide hulgas, iseäranis vastandus see jahedatele suhetele Läti ja Saksamaa vahel, mis on osalt seletatav välisminister V. Muntersi isikuga, kes hindas Saksa-ohtu palju suuremaks kui Eesti poliitikud. Laiemalt seletab Wrangell seda erinevust seigaga, et Eestis olid sakslasi puudutavad poliitilised ja sotsiaalsed muudatused läbi viidud paindlikumalt ja seeläbi said tekkinud psühholoogilised raskused ületatud, nii et need ei koormanud enam suhteid Saksamaaga nagu Lätis. Selle näitena viitab ta Eesti diplomaatide kasvavale usaldusele Saksa välisministeeriumi vastu tänu sealsete ametnike mõistlikule hoiakule Eesti suhtes ja kindral Reegi usalduslikule vahekorrale Saksa saadikuga Tallinnas. *Auswärtiges Amt*'is kaalutud koguni, kas Eesti soodsat eeskuju ei saaks kasutada ka Läti poliitika mõjutamiseks suurema saksasõbralikkuse suunas. ("Die deutsche Politik. . .", lk 212 jj; "Zur Situation. . .", lk 406.)

gis resideeriv Saksa mereväeatašee mereväekapten von Bonin ühe Saksa sõjalaeva pardal kõrgematele Eesti ohvitseridele. Ja veel juulis 1939 külastas Saksa kindralstaabi ülem kindral Halder Ees-
tit, kusjuures ta käis vaatlemas ka Eesti idapiiri.

Otsustava pöörde Saksamaa kasuks tegi Eesti välispoliitika aprillis 1939. Pärast Tšehhoslovakkia likvideerimist märtsis 1939 nõudis Ameerika president Roosevelt Hitlerilt deklaratsiooni, et tal pole rea nimepidi nimetatud riikide vastu mingeid agressioonikavatsusi. Sellise “häbematu” nõudmise lükkas Hitler küll järsult ja solvava põlgusega tagasi, talle pidi aga ometi jääma mulje, et ta peab midagi tegema maailma avalikkuse rahustamiseks, mis oli silmanähtavalt ärevaks muutunud, suurel määral Tšehhoslovakkia likvideerimise tõttu ja Hitleri nõudmiste pärast Poolale. Ta valis aprillis 1939 sellise tee, et pakkus reale riikidele kahepoolsete mittekallaletungipaktide sõlmimist, teiste seas ka Eestile. Enamik neist riikidest lükkas selle lähenemisžesti tagasi viisaka, ent külma selgitusega, et nad ei tunne end Saksamaa poolt ohustatuna. Eesti valitsus aga kaldus seda žesti tegema, et kindlustada endale selle kaudu Saksamaa toetust N. Liidu vastu. Ta esitas aga küsimuse kõigepealt parlamendis, sest sellele omistati suurt poliitilist tähtsust. Asja arutati salajastel istungitel, võtsin ise osa arutelust Riiginõukogus. Pärast seda kui välisminister Selter oli põhjendanud valitsuse ettepanekut, võttis sõna ülemjuhataja kindral Laidoner ja soovitas oma pikemas kõnes ettepanek vastu võtta. Ta selgitas muu hulgas üksikasjalikult, et poliitiline olukord on niivõrd teravnenud, et väiksemgi ajend võib viia sõja puhkemiseni Saksamaa ja Inglismaa poolt juhitavate lääneriikide vahel; enesestmõistetavalt peab Eesti püüdma erapooletuks jääda, ent kogemus on näidanud, et väikeriigid kistakse sageli sõtta vastu nende enda tahtmist; seepärast on tarvis otsida õigeaegselt toetust seal, kus vajaduse korral võib leida tõhusat kaitset; juba geograafilistel, aga ka poliitilistel põhjustel tuleb selles osas arvesse vaid Saksamaa, sest ainus tõeline oht ähvardab idast. Kindral Laidoner lisas veel, et pärast Saksamaa suunas pöördumist võib see oht muutuda akuutseks vaid Saksa-Nõukogude omavahelise kokkuleppe korral. Sellist võimalust peeti tookord aga täiesti ebatõenäoliseks, pidasid ju lääneriigid just Moskvas läbirääkimisi ühise tegutsemise üle Saksamaa võimaliku kallaletungi korral Poolale. Pärast lühikest

väitlust, mille käigus Riiginõukogu esimees Joakim Puhk avaldas arvamust, et tuleks toetuda Inglismaale, hääletas Riiginõukogu suure enamusega valitsuse ettepaneku poolt. Juuni keskel [7. juunil] sõlmitigi Saksa-Eesti mittekallaletungileping. Eesti juhtivad poliitikamehed olid teadlikud, et nad on sellega Saksamaale osutanud teene, aidates samas nõrgendada iseenda isolatsiooni, ja lootsid, et seda teenet saab ohu korral enda kasuks pöörata.⁹ Et Hitler annab juba mõne kuu pärast oma lepingupartneri enamlaste, ja nagu ta hästi teadis, kindla hävitamise kätte, ei oleks tookord keegi uskunud. Sellist truudusetust ei usutud Hitlerist juba sellepärast, et ta oli sakslane, kuna eestlastel on vanasõna *ega saks ei peta* (seejuures on sakside nimest tulenev sõna “saks” saksa keelde tõlkimatu, sest tähendab niihästi sakslast kui ka isandat). Meile, sakslastele, oli aga kujuteldamatu mõte, et üks Saksa riigimees jätaks oma võimu tipul olles maha ühe igivana õhtumaise positsiooni, selleks et saavutada kaheldava väärtusega heatahtlikku suhtumist kommunistliku suurvõimu juures.¹⁰

Sel taustal, mis ei olnud tollaegsetele aktööridele Eestis nähtav, hargnes nüüd järgmine draama.

18. septembril 1939 oli õnnestunud Eestist põgeneda Helast tulema pääsenud Poola allveelaeval “Orzel”, mis oli Tallinna sadamas interneeritud. Järgmisel päeval protesteeris Nõukogude

⁹Wrangell konstateerib, et mittekallaletungilepingud Eesti ja Lätiga sõlmiti Saksa algatusel, seega Saksamaa poliitilistes huvides. Paraku ei õnnestunud Hitleril neid lepinguid läbirääkimistes N. Liiduga poliitilise kapitalina ära kasutada, sest Stalin ei tunnistanud argumenti, nagu oleks Saksamaa andnud nende lepingute kaudu N. Liidule täiendava julgeolekugarantii. Pärast seda kaotasid need lepingud Hitleri jaoks igasuguse väärtuse. (“Die deutsche Politik. . .”, lk 224–229.)

¹⁰Autor tunnistab, et kogu *Ostpolitik* oli muutunud problemaatiliseks alates hetkest, kui Hitler otseselt oli seda juhtima asunud. Ta mõonab, et Hitlerile endale polnud baltisakslastel mingit mõju ja puudus juurdepääski. Wrangell teeb kokkuvõtte, et baltisakslased jätsid arvestamata Hitleri ettearvamuse tema välispoliitilistes kontseptsioonides, mis päevast päeva muutusid, ega osanudki seda teha. “See oli niihästi meie kui ka eestlaste suur valearvestus. Teen endale loomulikult tagantjärele etteheite, et mina või me kõik ei arvestanud selle Hitleri ettearvamusega.” (“Zur Situation. . .”, lk 406–408.)

valitsus Eesti neutraliteedi rikkumise vastu, sest see allveelaev oli väidetavalt Narva-Jõesuu kohal torpedeerinud ühte Nõukogude kaubalaeva. Kaubanduslepingu allakirjutamise puhul Moskvas viibivale Eesti välisministrile Karl Selterile edastati Nõukogude valitsuse nõudmine, et Eesti laseks end oma neutraliteedi kindlustamiseks kuni sõja lõpuni Nõukogude vägede poolt okupeerida. Härra Selter oli vastanud, et tal pole selleks volitusi ja ta peab küsima oma valitsuselt instruksioone.

27. septembril paluti telefonitsi härra Martin Lutheril ja minul ilmuda enne kella üheksat Kadrioru lossi president Konstantin Pätsi juurde. Härra Päts nägi halb välja ja ütles, et ta ei saanud öö otsa magada, otsides väljapääsu Nõukogude nõudmise läbi tekkinud ohtlikust olukorrast, sest kes võib selle peale lootma jääda, et Nõukogude Liit ühe okupeeritud maa-ala kunagi jälle vabaks laseb. Tal olevat tekkinud mõte Eesti armee mobiliseerida ja allutada see ühisele Saksa-Nõukogude komandole; sellega oleks Eesti neutraliteet kindlustatud ja N. Liidu julgeolekuvajadusi arvestatud. Härra Selter püüdnud tulutult ühendust võtta parajasti Moskvas viibiva Saksa delegatsiooniga, sovetid olevat seda süstemaatiliselt takistanud. Nüüd palub tema, Päts, meid edastada see ettepanek meie heade sidemete kaudu Saksa välisministeeriumile Berliini ja härra von Ribbentropile Moskvasse. Ta ise asub nüüd Eesti välisministeeriumi ning jääb seal meie teateid ootama.

Minu küsimusele, kas Eestile on esitatud Nõukogude ultimaatum ja kas mõeldakse võimaliku sõjalise vastupanu osutamise peale, vastas härra Päts, et otsest ultimaatumit ei ole esitatud, kuid vastust oodatakse siiski 28. septembril kella 12-ni. Sõjalist vastupanu peab sõjavägede ülemjuhataja perspektiivituks olukorras, kus Läti on keeldunud kehtiva liidulepingu põhjal *casus foederis*'t tunnustamast,¹¹ sest Eesti olevat praeguse olukorra omal süül põhjustanud ja tegemist polevat provotseerimata rünnakuga.

¹¹Juba oma aruandes 5. juulist 1938 viitas Saksa saadik Frohwein Tallinnas vestlusele kindral Reegiga, kus viimane oli väljendanud kartust, et Läti hoiak võimaliku konflikti korral N. Liiduga ei pruugi olla nii resoluutne kui Eesti või Soome oma. See valmistanud Reegi sõnul muret ka Eestile ja seepärast tehtavat pidevalt jõupingutusi, et tuua ka lätlasi samale liinile. Nagu kinnitas endine välisminister Karl Selter pärast

Härra Luther suundus seepeale Saksa saatkonda, samas kui mina helistasin härra Werner Hasselblattile Berliini, paludes teda presidendi ettepanekust võimalikult kõrgel tasemel ette kanda ning saata mulle tulemusest telefoni teel teade Saksa Kultuurivalitsusse, kus pidime härra Lutheriga peatselt taas kohtuma.

Siin arutasime kättesaadavate kultuurivalitsuse liikmetega kitsamas ringis selle üle, mida võtta ette kõige halvemal juhul. Jõudsime järeldusele, et jõu kasutamise korral sovettide poolt võime saksa elanikkonna päästa vaid seeläbi, et palume vajaduse korral Saksamaad osutada neile samasugust kaitset, nagu saab osaks Eestis elavatele riigisakslastele. Otsustasime igaks juhuks lasta trükkida, täita ja allkirjastada kolmekeelsed isikutunnistused (saksa, vene ja eesti keeles) kõigi saksa kulturomavalitsuse liikmete jaoks. Lisaks pidi loodama asjatundjatest koosnev tööorgan, mis tegeleks võib-olla vajalikuks osutuva äkilise evakueerimise probleemidega. Härra Lutheri ettepanekul pidime paluma härra Erik von Bremenit, et ta paneks selle komisjoni kokku ja asuks seda juhtima. Pärastlõunal otsustasime uuesti kokku saada.

Umbes kell 13 või 14 sain telefonikõne härra Hasselblattilt: tal olevat õnnestunud rääkida välisministeeriumi riigisekretäri Ernst von Weizsäckeriga ja see lubas talle, et riigivälisministrit teavitatakse kohe president Pätsi ettepanekust nii telegraafi kui telefoni teel; ta ei oska aga öelda, kas see teade enam õigel ajal kohale jõuab, sest läbirääkimised Moskvas on peatselt lõppemas; ta teeb aga kõik endast sõltuva. Ühest Hasselblatti isiklikust teatest, mille ta palus edastada oma äiale, võis järeldada, et ta ise hindas olukorda pessimistlikult.

Härra Päts, kellele härra Luther ja mina Hasselblatti teate üle andsime, ütles meile, et vahepeal olevat Nõukogude valitsus oma algsest nõudmisest taganenud ja nõudvat siitpeale vaid ruumiliselt rangelt piiritletud tugipunktide rentimist 10 aastaks kõigi Eesti suveräniteediõiguste säilitamise juures. See ettepanek pais- tab antud asjaolude juures olevat talutav ning sel alusel räägitakse

sõda baltisaksa poliitikule Axel de Vriesile, andis kindral Reegi kirjeldatud mure alust Eesti valitsuse põhimõttelisele otsusele Saksamaale lähenemise poliitika kasuks. ("Die deutsche Politik. . .", lk 214–216.)

praegu läbi. Ta lähetanud minister Selterile Moskvasse abiks kaks paindlikumat härrat, Tartu Ülikooli professori¹² Jüri Uluotsa ning rahvusvahelise õiguse spetsialisti prof. Piibu, andnud sellele delegatsioonile ülesande läbirääkimiste jätkamiseks ning volitused baaside rendilepingu sõlmimiseks. Ta tänab meid väga meie abivalmiduse eest raskel tunnil, mida ta iialgi ei unusta, ning on igal ajal valmis meiega rääkima, kui meil mingi soov peaks olema.

Meie pärastlõunasel nõupidamisel, kuhu me veel mõned vähesed härrad juurde kutsusime (mäletan maanõunik Otto von Lillienfeldi), üritasime olukorda analüüsida ja jõudsime võrdlemisi pessimistlikule järeldusele. Me ei suutnud lahti saada muljest, et Nõukogude nõudmine on esitatud Hitleri või Ribbentropi teadmisel või isegi nõusolekul ning et Eesti on seega Saksamaa poolt maha jäetud. Otsustasime enne lõunat läbi vaetud abinõud kasutusele võtta, vältida aga nende avalikkusesse jõudmist, kohustades kõiki ettenähtud kaastöölisi asjast vaikima.

Otsisin järgnevalt üles Saksa saadiku dr. Hans Frohweini ja palusin tal edastada Berliini meie palve, et Saksamaa osutaks jõe kasutamise korral N. Liidu poolt meile baltisakslastele samasugust kaitset nagu riigisakslastele. Teavitasin teda ka sellest, et kavatsime oma rahvuskaaslased sel otstarbel varustada kolmes keeles isikutunnistustega. Härra Frohwein lubas asjast kohe telegrafeerida.

Isikutunnistuste trükkimisega tehti algust kohe. Mõne päevaga oli 12 000 tunnistust valmis ning alla kirjutatud, kaastöötajad teavitatud ja instrueeritud, transpordiskeem välja töötatud ja ettevalmistused kõigi sakslaste kiireks informeerimiseks tehtud.

30. septembril olime koos härra Lutheriga veel kord president Pätsi juures, sedapuhku tema raadiokõne pärast eelmisel õhtul, milles ta tegi teatavaks rendilepingu sõlmimise N. Liiduga, manitses rahvast rahulikkusele ja hoiatas rahvusvähemusi teravate sõnadega meelevalduste korraldamise eest. Kuigi see hoiatus oli oma mõtte kohaselt suunatud eelkõige venelastele, sundis selle üldsõnaline vorm, mis andis mõista ka umbusaldust meie, sakslaste vastu, meid ometi seda visiiti tegema. Härra Päts võttis meid vastu sõbralikult, oli silmanähtavalt puhanud ja heas tujus. Ta

¹²Originaalis ekslikult "rektori".

ütles, et tema kõne esialgne kavand ei olevat meie poolt arvustamist leidnud passust sisaldanud. See olevat sinna lisatud hiljem siseministeriumi soovil. Enesestmõistetavalt ei ole mingit umbusaldust sakslaste vastu. Kui midagi sellist peaks ilmne- ma, öelgu me talle ainult, küll ta siis astub sellele ka avalikult vastu. Seejärel läks ta üle viimaste sündmuste juurde. Läbirääkimised Moskvast olevat algul ummikusse jooksnud, sest Molotov jäänud kangekaelselt kogu Eesti okupeerimise nõude juurde, mida Eesti pool ei oleks saanud lubada. Siis olevat otsekui juhuslikult kohale ilmunud Stalin, kes küsinud teateid läbirääkimiste seisust. Ta olevat Molotovile järsult peale käratanud ja öelnud, et N. Liit vajab ainult tugipunkte piiratud ajaks ja ülejäänud osas peaks ta formuleerima kõik garantiid nii ühemõtteliselt kui võimalik. Seejärel õnnestunud läbirääkimised kiiresti lõpetada. Stalin, nagu Päts li- sas, polevat ju venelane, vaid kaukaaslane, kes väikeste rahvaste soovidest aru saab. Ent tal olevat ka huumorimeelt. Pärast lepingu sõlmimist toimunud õhtusöögil olevat üks Eesti delegatsiooni liige kaevanud, kuidas üks Nõukogude lendur oli just sellel ajal mitu korda üle Kadrioru lossi lennanud, kui president Päts pidi ras- kes mures Nõukogude nõudmisi vaagima. Stalin vastanud, et neil leiduvat Valgest kuni Musta mereni viis tuhat Nõukogude len- durit ja eks nende hulgas ole ka mõned huligaanid. Härra Pätsi mõtteavaldustest kõlas nii täielik usaldus Stalini vastu, et ma ei saanud teisiti, kui meenutasin talle ettevaatlikult umbusaldust, mida tuleb ilmutada iga enamlase vastu. Päts kordas oma viidet Stalini mõistvusele väikeste rahvaste suhtes.

Järgnevad päevad möödusid rahulikult. Kultuurivalitsuse isi- kutunnistused jagati laiali kohtadele, et neid saaks ette näidata võimalike arusaamatuste korral sissemarssivate venelastega. Nen- de sissemarss toimus aga suurima distsipliini saatel.

Kolmapäeval, 4. oktoobril kutsus dr. Frohwein mind enda juurde ning luges mulle ette Saksa välisministeriumilt saabunud telegrammi, mille sisu oli järgmine:

“Saksa kaubalaevade kaptenid, kes suunduvad Pärnusse või Kuressaarde, peavad end registreerima Saksa konsuli juures Pärnus või parun Korffi juures Kuressaares, ja ootama edasisi instruksioone.” (Parun Frank Korff oli põllumajandusnõustaja ja seetõttu Saaremaa saksa elanikkonna seas tuntud isik.) Saa-

dik küsis minult, mida ma sellest arvan ning kas meie poolt on mingisuguseid samme astunud. Eitasin seda ega osanud ka telegrammi põhjust seletada. Tegin oletuse, et võib-olla on tegemist abinõudega Riia jaoks, sest Pärnu ja Kuressaare asusid ju palju lähemal Riiale kui Tallinnale ning mulle oli teada, et Läti saksa rahvusgrupi juht dr. Erhard Kroeger¹³ viibis Berliinis. Lubasin aga kohe helistada härra Hasselblattile Berliini ja järele pärida. Härra Frohwein tahtis ise samuti Berliinist lisainfot küsida.

Sain härra Hasselblattiga peatselt ühenduse, sain rääkida ka meie kultuurivalitsuse presidendi dr. Weissiga, kes oli parajasti tema juures; mõlemad olid minu teatest üllatatud, ei olnud ise mingeid sellesuunalisi soove väljendanud ega ka kuulnud, et dr. Kroeger oleks mõne sellise sammu astunud. Teatasin sellest Saksa saadikule, kes palus mul aga kohe veel kord tema juurest läbi astuda, kuna parajasti dešifreeritakse ühte pikka telegrammi välisministeeriumilt, mis kannab Twardowski allkirja ning on suurima tõenäosusega selle asjaga seotud. Minu jaoks oli oluline, et selle jutuajamise juures viibiks tunnistaja, ja nii palusin endaga kaasa härra Axel de Vriesi, keda kohtasin Aktsiaklubi lugemistoas, kus ma sel juba hilisel õhtutunnil viibisin.

Telegramm sisaldas teadet, et saksa rahvastiku evakueerimine (sõna “ümberrasumine” veel ei kasutatud) on otsustatud; et laupäeval, 7. oktoobril ilmuvad esimesed transpordilaevad Pärnusse ja Tallinna reidile ning et saadik peab meid sakslasi üles kutsuma Saksamaale ümber asuma. Pärast lühikest mõttevahetust palusime saadikut välisministeeriumile telegrafeerida, et me ei pea sellist abinõu praegu vajalikuks ja leiame, et see on nii sisekui välispoliitiliselt ohtlik. Kui aga Berliinile on esitatud informatsiooni, millest ilmneb, et evakueerimine on hädavajalik, palume seniks laevu Saksamaa Läänemere-äärsetes sadamates kinni

¹³Erhard Kroeger (1905–1987) kohtus 25. IX 1939 Zoppotis Himm-leriga. Sellel kokkusaamisel olevat olnud oluline osa selles, et nii Himm-ler kui ka Hitler nõustusid baltisakslaste ümberrasumisega. Kroegeri enda versiooni ümberrasumise asjaoludest võib lugeda tema raamatust *Der Auszug aus der alten Heimat* (Tübingen, 1967). Kroeger tegi hiljem karjääri SSis, 1941 oli ta *Einsatzkommando* 6 ülem, 1943–1945 sideohvitser Vlassovi armee juures. 1969. a mõistis Saksamaa LV kohus ta sõjakuritegude eest kolmeks aastaks vangi.

pidada, kuni asi on selgitatud. Viivitust seeläbi ei tekiks, sest laevasõit Stettinist või Lübeckist Tallinna ei kestaks kauem kui sakslaste teeasumine ja transportimine siinsetesse sadamatesse. Kell üks öösel läks see telegramm teele.

Järgmisel päeval ütles mulle dr. Frohwein, et ta oli varahommikul helistanud härra von Twardowskile, kes oli tema küsimuse peale napisõnaliselt vastanud, et olukord ei ole võrreldes eelmise nädalaga muutunud ning tegemist on kaugeleulatuva plaaniga. Siis pidas 6. oktoobril ka Hitler raadiokõne, millega ta andis korralduse saksa rahvusgruppide ümberasustamiseks idapoolsetelt aladelt. Ühisel õhtusöögil Aktsiaklubis kohtasin Saksa saatkonna nõunikku parun Schleinitzit. Saadiku ülesandel esitas ta palve, et ma paluksin kultuurivalitsuse presidendil dr. Weissil, kelle naasmist Berliinist oli oodata järgmisel päeval, esimese asjana saadiku juurde minna, sest saadikul olevat dr. Weissile tähtis teadaanne. Parun Schleinitz oletas, et tegemist võib olla ametliku üleskutsega ümberasumiseks.

7. oktoobri varahommikul läksin dr. Weissile raudteejaama vastu. Ta oli Berliinist lahkunud enne, kui ümberasumine välja kuulutati, ega osanud seetõttu midagi uut öelda. Leppisime kokku kohtumise kohe pärast tema visiiti saatkonda.

Sel hommikul ilmusid mõned Saksa laevad Tallinna reidile, kus nad asusid rahulikult sealsamas ankrusse pandud Nõukogude sõjalaevade kõrval.

Nagu oli oodata, oli dr. Weiss saanud Saksa saadiku käest Hitleri kutse Eesti sakslastele ümberasumiseks Saksamaale. Otsustasime seda pakkumist pärastlõunal meie rahvusgrupi kättesaadavate juhtivate isikutega arutada. Kogunes umbes 12 härrat. Dr. Weissi ja minu aruannete ning lühikese mõttevahetuse järel nenditi, et saadiku teatel olevat see ümberasumine viimane asi, mida Saksa Riik veel meie heaks teha saab, ning et sellest võib järeldada, et Eesti on jäetud saatuse hoolde ja seega enamlaste meelevalla, kelle vastu Eesti end president Pätsi sõnul kaitsta ei suudaks. Neid asjaolusid arvestades väljendasid eranditult kõik kohalviibinud arvamust, et oleks vastutustundetu pakkumist mitte vastu võtta ja et peame oma rahvuskaaslastele soovitama seda võimalust ära kasutada. Edasise arutelu käigus jõudsime järeldusele, et ümberasumise teostamiseks ja mitmesuguste sellega seotud õiguslike

ja majanduslike küsimuste korraldamiseks on vaja riikidevahelist kokkulepet. Algatus selleks peaks lähtuma loomulikult Saksa saadikult. Härrad Martin Luther, Alexander Riesenkauff, Otto von Schulmann ja mina saime ülesandeks mõjutada saadikut seda tegema.

Pärast õhtusööki võttis dr. Frohwein meid vastu. Saadik arvas esialgu, et mingit kokkulepet ei ole tarvis, me peaksime kutsuma oma rahvuskaslati üles välispasse võtma ja selleks otstarbeks valmispanud laevadele minema. Kõik meie viited suurtele majanduslikele väärtustele, mis ümberasumisel tuleks ometi kuidagi üle kanda, ning muudele õiguslikele küsimustele ei aidanud midagi. Lõpuks esitas härra Luther küsimuse: "Mis saab minu pojast? Ta teenib praegu sundaega, on sõdur ja ühtlasi sakslane, kes peaks koos meiega ümber asuma; ta ei saa ju ometi deserteerida." See argument läks vana suurtükiväeohvitseri juures läbi. Dr. Frohwein palus kohe kokkusaamist Eesti välisministriga ja võeti ka kohe vastu. Niikaua kui me tema naasmist ootasime, sain telefonikõne presidendi adjutantilt kolonel Herbert Grabbilt. President paluvat härra Lutheril ja minul teda järgmisel hommikul kell 10 külastada, sest ta olevat kuulnud ebamääraseid kuulujutte sakslaste ümberasumisest ning tahab teada, mis siis tegelikult toimub.

Härra Frohwein andis teada, et välisminister Selter oli tema teatest jahmunud, oli helistanud kohe presidendile ja saanud vastuseks, et järgmisel päeval (pühapäeval) kell 12 kutsutakse kokku valitsuskabineti istung, kus asja pidi arutatama.

Järgmisel hommikul võttis härra Päts meid vastu sõbralikult nagu alati ja kuulas minu tõetruud aruannet rahulikult, küsides pärast seda: "Ja mida ütlete Teie selle kohta?" Vastasin eesti keeles sõna-sõnalt nii: "Viimaste aastakümnete ajaloolised sündmused on viinud selleni, et meil sakslastel ei ole enam mõju oma kodumaa poliitilisele saatusele. Kui riigi juhtkond oleks enamlaste sissemarsile vastu hakanud, oleksid kõik võitlusvõimelised sakslased end üles andnud kodumaa kaitseks nagu 20 aastat tagasi, olles äärmisel juhul Saksamaa pakkumise vastu võtnud naiste ja laste osas. Me ei saa aga võtta seda vastutust, et jätame oma kaas-

maalased kaitsetult enamlaste meelevalda, ja seepärast soovitame neil Saksamaale ümber asuda.”¹⁴

Härra Päts arvas, et ma olevat liiga pessimistlik, aga et ta ei kavatsenud meile mingeid takistusi teha ja palub asjale kabineti heakskiitu. Meid palub ta aga teavitada eelnevalt ka peaministrit, kes asjast veel mitte midagi ei teadvat.

Seejärel sõitsime peaminister Eenpalu juurde, kes viibis kabinetiistungil ootel Toompea lossis. Ta oli meie teatest äärmiselt kohkunud, pomises seosetuid sõnu ja ütles lõpuks: “Aga kapten U. on meid ju ometi hoopis teisiti informeerinud.” U. oli üks Eesti sõjaväe sakslasest reservohvitser, kelle puhul me ammu kahtlustasime, et ta on salapolitsei agent. See kahtlus leidis nüüd kinnitust. Me võisime oma teadet vaid kinnitada, mispeale härra Eenpalu nutma puhkes ja hüüatas: “See on Eesti lõpp!”

Esmaspäeval, 9. oktoobril algasid läbirääkimised, mis lõpetati 15. oktoobril protokolliga Eesti sakslaste ümberasumisest Saksa Riiki. Niisugune vorm valiti seepärast, et vältida arutelu Riigikogus, sest riikidevahelised lepingud oleks tulnud parlamendi poolt ratifitseerida.

Tuleks veel lühidalt märkida, et meie enda improviseeritud organisatsioon osutus nii heaks, et Saksamaa loobus “ümberasumiskomando” loomisest. Selles osas erineb ümberasumine Eestist kõigist teistest ümberasumistest, mis järgnesid hiljem.

President Päts tuli siin kirjeldatud jutuajamiste juurde veel korra tagasi, kui ma märtsis 1940 päev enne minu enda ärasõitu temaga hüvasti jätsin. Seoses just asetleidnud Soome Talvesõja lõpuga ütles ta: “Vaadake, soomlased võitlesid ja pidid ometi tegema samasuguseid järeleandmisi nagu meie. Nad kandsid asjatuid inimohvreid.” Ütlesin, et on vahe, kas järeleandmised tehakse vabatahtlikult või sunnitakse jõuga peale ülekaaluka vastase poolt; see erinevus sai selgeks ükskord hiljem. Kahjuks oli mul selles osas õigus. Härra Pätsi viimased sõnad olid: “Te ei unusta Eestit kunagi.” Selles oli temal õigus.

Juunis 1940 võeti mind Berliinis Saksa välisministeeriumis tööle nn teadusliku abijõuna referentuuris “Kult B”, mis pidi muu hulgas läbi vaatama ümberasumisküsimusi. Seda juhatas

¹⁴Tekst on tõlgitud tagasi eesti keelde saksa keele vahendusel.

Vortragender Legationsrat Wilhelm Großkopf ning kultuuripoliitika osakonda, mille koosseisu referentuur kuulus, I klassi saadik dr. Fritz von Twardowski. Tol ajal olid just alanud läbirääkimised N. Liiduga sakslaste ümberasumise üle Bessaraabiast ja Põhja-Bukoviinast ning see asi kuulus minu töövaldkonda. Niipea kui oli saabunud teade Balti riikide vägivaldsest liitmisest N. Liidu koosseisu, juhtisin härra Großkopfi tähelepanu sellele, et lisaks niikuinii kavas olnud sakslaste ümberasumisele Leedust tuleks mõelda ka seni veel Eestisse ja Lätisse jäänud sakslaste peale, keda ei tohiks jätta kindla hävitamise kätte enamlaste käe läbi. Härra Großkopf, kes oli viibinud 17 aastat konsulaarteenistuses N. Liidus ja oli viimati olnud kuni 1937. aastani peakonsul Kiievis, oli üks parimaid N. Liidu, enamlaste ja nende meetodite tundjaid, lisaks sellele õilsalt mõtlev härrasmees, kes oli pealegi ise Liivimaalt pärit. Ta sai niisugusest vajadusest kohe täielikult aru ja tegi vastava ettepaneku härra von Twardowskile, kes sellest samuti kohe kinni haaras, aga ei suutnud seda läbi suruda, sest SS-*Reichsführer*'i [Heinrich Himmleri] kui saksa rahvusluse tugevdamise riigikomissari vastuseis oli liiga tugev. Samuti äpardus välisministeeriumi riigisekretäri Keppleri katse, olgugi et tal oli SSis kõrge aukraad. Seepeale võttis härra Großkopf asja enda kätte. Tal oli teatavat kaalukust, sest ta oli kuldse parteimärgi omanik ja võis rääkida avameelsemalt kui mõnigi teine. Lisaks sellele oli ta ületamatu oma asjatundmises. Ta palus saksa rahvusluse tugevdamise riigikomissari kantseleijuhatajal, SS-*Gruppenführer* Greifeltil tulla vestlusele välisministeeriumi ning kutsus mind sinna juurde. Pärast lühikest sissejuhatust palus ta mul meie soov ette kanda. Selgitasin lähemalt, et teatud arv sakslasi Eestis ja Lätis ei kasutanud ümberasumisvõimalust ja küsimus on selles, et päästa need inimesed kindlast hävitamisest enamlaste poolt. Härra Greifelt väitis vastu, et need inimesed olevat ise sakslusest lahti öelnud, sest nad ei järginud füüreri käsku. Viitasin sellele, et tegemist ei olnud käsuga, vaid ümberasumist nimetati selgesõnaliselt vabatahtlikuks ja nii näidati seda ka minu kaasmaalastele. Seda ei tahtnud härra Greifelt tunnistada. Siin meenus mulle õnnelikul kombel jutuajamine, mis mul oli detsembris 1939 pärast ühte öhtusööki Tallinnas ühe kõrgema SS-juhi, Tilsiti linnapea dr. Schindowskiga. Tollele avaldas sügavat

muljet Eesti saksa rahvusgrupi kultuuriline ja majanduslik tähtsus ning ta arvas, et me peaksime siiski püüdma oma positsiooni hoida. Olin selle peale öelnud, et me oleme liiga nõrgad selleks, et ühtaegu seda positsiooni hoida ning vastavalt füüreri üleskutsele Warthegaud koloniseerida. Esitasin nüüd selle vestluse sisu uuesti ja lisisin juurde: “Kui isegi Teie enda SSi-inimesed kahtlevad ümberasumise õigsuses, mida võite siis nõuda inimestelt, kes kogu südamega kodumaa küljes ripuvad?” Härra Greifelt oli nii rabatud, et jäi vait. Nüüd sekkus härra Großkopf ja esitas talle otsese küsimuse: “Kas võite endale võtta selle vastutuse, et hädas olevaid sakslasi ei aidata ainult sellepärast, et nad ei ole olukorlast õigel ajal aru saanud?” Härra Greifelt oli aetud kimbatusse ja hüüatas: “Minugipoolest mingu nad parem Saksa KZ-laagritesse kui Vene omadesse!” Sellega olid välisministeeriumile antud vabad käed läbirääkimisteks N. Liiduga järelümberasumise üle Eestist ja Lätist, mis fikseeriti 10. jaanuaril 1941 Moskvas sõlmitud kokkuleppega. Samal ajal kirjutati alla teine kokkulepe, mis reguleeris mitmesuguseid majandusküsimusi. Balti riikidesse maha jäänud ja Ümberasumise Usaldusühingu hallatav ümberasujate varandus loovutati N. Liidule, vastutasuks loobus viimane mitmesugustest nõudmistest, muu hulgas kompensatsioonist Leedu poolt Memeli (Klaipeda) sadama väljaehitamisel tehtud investeeringute eest. Järelümberasujaid ei ole teadaolevalt interneeritud,¹⁵ neid ei peetud aga täiesti usaldusväärseks ja seepärast ei paigutatud neid mitte annekteeritud idaaladele Warthegaus ja Lääne-Preisimaal, vaid vanadele Saksa riigialadele.

Neil päevil sain ka kirja oma nõbult parun Hans Wrangelilt, kes oli jäänud asjatundjana maapiirkondade maaomandi alal Saksa Ümberasumise Usaldusühingu juurde Tallinna. Ta vahendas mulle ametist tagandatud presidendi Konstantin Pätsi palve temale ja ta pojale Saksamaal asüüli hankimiseks. Ta kohustuvat poliitika alal mitte tegutsema ning tahtvat mõnes kuurordis tervist parandada. Võisin järgmisel päeval vastata, et Saksa saadikule Tallinnas on antud volitused härra Pätsile ja tema po-

¹⁵Tegelikult jaotati järelümberasujad eri kategooriatesse — ümberasujateks ja põgenikeks. Põgenike staatus oli tunduvalt ebasoodsam, sest neil tuli pikemat aega viibida kontroll-laagrites ja neid sõeluti üsna põhjalikult.

jale sissesõiduviisade andmiseks. Tal ei õnnestunud siiski saada Nõukogude ametiasutustelt väljasõiduluba ja nii pidi ta väliselt auväärselt ühes salongvagnis ära Nõukogude Liitu sõitma. Tema surmakoht seal ega surmaaegki pole minu andmetel seni teatavaks saanud.¹⁶

Arvan, et võin eeltoodud aruandest läbielatu kohta teha järgmised järeldused.

Minu palve, mis sai 1939. a 27. septembri pärastlõunal saadik dr. Frohweinile ette kantud, oli täpselt formuleeritud ja anti tema poolt kahtlemata ka sellises vormis Berliini edasi. See oli mõeldud kasutamiseks vaid sel juhul, kui sovetid oleksid vägivaldal kasutanud, mida sel ajal tõesti ei juhtunud. Seepärast oli härra Frohwein teadaande peale Saksa laevadest 4. oktoobril mitte vähem üllatunud kui ma ise. Tema telegramm pidi saabuma Berliini 28. septembri varahommikul ja eesitatama vastavalt välisministeeriumi tavadele hommikuti kell 10 peetaval osakonnajuhatajate nõupidamisel. See asi kuulus poliitilise osakonna juhataja alamriigisekretär Hencke ja kultuuripoliitika osakonna juhataja saadik von Twardowski pädevusse; mõlemad härrad olid aastaid töötanud saatkonnanoõnikuna Moskvas ning tundsid enamlasti ja nende meetodeid. Nad pidid seetõttu meie ärevust mõistma ja omalt poolt täiesti võimalikuks pidama jõu kasutamist N. Liidu poolt, sest nad olid teadlikud selle riigi teravatest nõudmistest Eestile. Teiselt poolt ei saanud nad veel olla informeeritud Saksa-Nõukogude ja Eesti-Nõukogude läbirääkimiste tulemustest, sest need ei olnud selleks hetkeks veel lõppenud. Igasugused drastilised meetmed, eriti aga rahvusgrupi evakueerimine, vajasis enesestmõistetavalt Hitleri nõusolekut. Ei oleks aga olnud mõttekas pöörduda otse Hitleri poole senikaua, kui teda ei olnud teavitatud Moskva kokkulepete üksikasjadest riigivälisministri poolt, keda oodati tagasi Berliini 29. septembri pärastlõunal. Niisiis pidi mööduma teatav aeg, kuni Hitler võis teha oma otsused. Sellel vahepealsel ajal pidi härra von Twardowski, kel endise tegeva mereväeohvitserina olid head sidemed mereväe juhtkonnas, nendega nõu pidama, sest mereväe käsutusse oli sõja ajaks antud

¹⁶Artikkel on kirjutatud 1957.–1958. aastal. K. Päts suri 18. I 1956 Kalinini oblastis Buraševo psühhiaatriaiglas.

ka kogu Saksa kaubalaevastik. Selle esialgse nõupidamise tulemust näen Twardowski esimeses telegrammis 4. oktoobrist, mis kannab kõiki kiirelt improviseeritud abistamisaktsiooni, mitte aga plaanipärase ümberasustamise tunnuseid: pöörduetakse juhuslikult Pärnusse või Kuressaarde suunduvate laevade poole; mainitakse vaid neid sadamaid, mis olid ootamatu Nõukogude rünnaku seisukohalt võrdlemisi turvalised, mitte aga keskse asukohaga, ja palju tõhusamat Tallinna sadamat; tuleb oodata edasisi juhiseid; need saadetakse Kuressaarde parun Korffi kaudu, kes oli ilmselt ainus sealne Saksa välisministeeriumile nimepidi tuttav sakslane (kohalik Saksa aukonsul oli eestlane). Niimoodi ei näe kindlasti välja ühe süstemaatilise ümberasustamisaktsiooni algus.

Varsti pärast selle telegrammi ärasaatmist anti asjaomastele ametiasutustele teada Hitleri otsusest, sest härra von Twardowski teine telegramm 4. oktoobrist eeldab seda. See võis vaid tähendada, et vastavalt salajastele kokkulepetele Moskvas tuli alustada sakslaste ümberasustamist piirkondadest, mis olid sattunud ainuüksi N. Liidu huvisfääri. Teine vajalik otsus, nimelt ümberasujate paigutamine annekteeritud idaaladele, pidi tehtama samal ajal ja on hiljem propagandistlikel põhjustel esiplaanile tõusnud, kuigi oli iseenesest tegeliku olukorra seisukohalt sekundaarne. Dr. Frohweini telegramm 27. septembrist pidi Hitlerile põhjust andma selleks, et näidata ümberasumist Balti riikidest kui kiireloomulist abinõud. Peale selle sai ta võimaluse oma otsust põhjendada nii, et ta ei pidanud toetuma Moskva lepingu salajastele klauslitele. Läbirääkimised sakslaste ümberasumise üle N. Liidu kätte läinud Poola aladelt, mis oli ju kokku lepitud samal ajal Moskvas, algasid alles 3. novembril 1939; niisiis võeti endale selleks palju rohkem aega kui meil, ehkki olukord oli analoogiline. Moskva lepingu salaklauslid ei olnud tookord isegi Saksa välisministeeriumi kõrgetele ametnikele teada, milles veendusin seeläbi, et üks mõni nädal pärast minu välisministeeriumi teenistusse astumist kravh von der Schulenburgilt saabunud telegramm, mis viitas toonastele kokkulepetele, vallandas ka osakonnajuhatajate seas üllatuse ja ebamugavustunde. Härra von Twardowski ütles mulle kord, kui tulid jutuks mingid ümberasujatele osaksaanud raskused ja ma viitasin neile omal ajal antud lubadustele, et ümberasumine oli õigupoolest siiski päästmisaktsioon, ning see

oli vaatamata Hitleri 6. oktoobri kõnele 1939. a ka üldine arusaam välisministeeriumis.

Kuivõrd ma ei saa jagada professor von Rimscha arvamust, pean päris otsustavalt vastu astuma tema argumendile, et reaalse ähvarduse puhul ei oleks alternatiivi pidanud sõnastama mitte kui “ära sõita või jääda”, vaid “põgeneda või võidelda”. Erinevalt 1918. aasta hilissügise olukorrast ei olnud meil baltisakslastel nüüd Eestis (ja eeldan, et ka Lätis) üldse võimalust Punaarmee sissemarsile vastupanu osutada. Me ei seisnud valiku ees “kas põgeneda või võidelda”, vaid küsimuse ees “kas ümber asuda või kaitsetult hukka saada”. Ütlesin seda tookord president Pätsile täiesti ühemõtteliselt, sest minu jaoks oli edasine areng selge. Veidi hiljem vaevasid mind kahtlused, kuid esialgu jäi mulje, et enamlased peavad oma sõna ja ei riiva Eesti suveräniteeti. Ent järgnevad sündmused näitasid, et meie käsitus olukorrast ja meie sammud olid õiged, nii raske kui see otsus meile tookord ka oli.

Millistel põhjustel lõpuks iga üksik indiviid ümberasumise kasuks otsustas, on kindlasti erinev. Ma ei peaks aga trükkis avaldatud kirjade kogu usaldusväärseks allikmaterjaliks, sest esiteks on valik tehtud teatava tendentslikkusega, teiseks on see osa inimloomusest, et pärast raske otsuse tegemist kasutatakse kirja-pandus pigem positiivseid ja julgustavaid toone kui negatiivseid, eriti sõjatsensuuri tingimustes. Edasi on enesestmõistetav, et arusaadavatel põhjustel pannakse tollastes kõnedes ja üleskutsetes enam rõhku tuleviku positiivsetele ülesannetele kui oleviku raskuste kujutamisele. Mäletan, kuidas kasutasin ühes niisuguses kõnes kujundit, et ratsanik peab enne hüpet esmalt oma südame üle barjääri viskama. Kaasaegsest kirjalikust ja täiesti juhitavast pressist võetud väljenduste põhjal saab minu arvates meie rahvusgrupi sisemiste protsesside kohta vähe järeldada.

Pidasin toona loomulikult lugematuid vestlusi oma rahvuskaaslastega ja eestlastega. Minu mulje on, et põhiliselt oli üksikute ümberasumisotsuste aluseks kolm motiivi.

Esiteks enamlaste ees tuntava hirmu motiiv ja seda kõigis nüanssides. Enamlaste julmad meetodid nende poolt 1918. aastal okupeeritud Eesti osades olid veel täiesti meeles. Narvas tekkis koguni teatav paanika, siis kui osa saksa rahvastikust ise Tallinna sõitis, ootamata ärakutset. Neid pidi ühiskorterites hädapäraselt

majutama ja osa neist sõitis jälle tagasi, et asju pakkida. Laialt levinud oli aga aimdus, et Eesti langeb kas lühema või pikema aja pärast täiesti enamlaste mõju alla. Seda kartust esines ka paljude eestlaste juures, nii et siseministeerium peatas välispasside väljastamise, vältimaks suuremat emigreerumist. Kirjeldamatu oli tung siseministeeriumis, et sealt kätte saada tõendeid oma saksa rahvusse kuulumise kohta, mis olid vajalikud neile ümberasujatele, kes ei olnud Saksa Kultuuroromavalitsuse liikmed. Mäletan, kuidas üks ainult vene keelt kõnelev daam palus minult toetust põhjendusega: “*Jei Bogu, ja njemka!*” (Jumala nimel, olen sakslane!). Siseministeeriumi vastutav ametnik härra Oskar Angelus oli selles osas äärmiselt suuremeelne, sest ta nägi olukorda samamoodi kui mina.

Teiseks oli rahvusgrupi seas laialt levinud tunne, et kaugemas perspektiivis on Eestis meie, sakslaste jaoks ainult väga piiratud võimalused töö leidmiseks. Vanem põlvkond oli ju veel harjunud hiiglasuure tagamaaga Venemaal koos sealsete piiramatute võimalustega, noorem generatsioon nägi rohkem majanduslikku tõusu Saksamaal. See võis paljude puhul kergendada lahkumist põliselt kodumaalt ja paljude juures mängis kaasa ka vaikne lootus, et ümberasumine pole midagi lõplikku, et olukorra muutudes võiks osutuda võimalikuks naasmine.

“Füüreri kutse” leidis Eestis vahetult ainult väga väikest vastukaja. Nn liikumine, s.t natsionaalsotsialistide grupp, oli arvuliselt väga nõrk. Eesti siseministeerium hindas tema suurust kokku 75 isikule, ise hindaksin tema tugevust koos nn rajaleidjateorganisatsiooniga¹⁷ mõnesajale, aga mitte mingil juhul enamale kui viiele protsendile baltisaksa rahvusgrupist. Lisaks sellele polnud hoiak Hitleri suhtes sugugi nii reservatsioonideta, et kodumaa oleks maha jäetud ainult sellepärast, et tema seda tahtis. Tema nimbus oli rajanenud eranditult ta esialgsel edul. Vahepeal olid aga ka Eestis teatavaks saanud tema sisepoliitika murettekitavad küljed, ning tema raamatus *Minu võitlus* programmiselt esitatud välispoliitikat tuli pidada läbikukkunuks, sest ta oli liidus tema poolt surmavaenlaseks nimetatava enamlusega ja sõjas ideaalse liitlasena nähtud Inglismaaga. Alguses nii levinud usk Hitleri poliitilisse geeniusse oli sedavõrd kahanenud, et isegi

¹⁷Sks k *Pfadfinderorganisation*.

tema poolehoidjad Eestis üritasid usalduslikes vestlustes mõndagi seletada vaid sellega, et Hitler pidi olema valesti informeeritud. Nn natsionaalsotsialistlik maailmavaade ei olnud aga Eestis mingit pinda võitnud, sest tal puudus, erinevalt tema poolt vastutatavast marksismist, igasugune tõsiseltvõetav vaimne alus. Rosenbergi 20. sajandi müüt ei leidnud Eestis oma kristlusevastase tendentsi tõttu üldsegi tunnustust, olgugi et autor oli Tallinnas sündinud ja üles kasvanud. Teisi põhimõttelise iseloomuga teoseid ei olnud ja väljaande *Nationalsozialistische Monatshefte* sisu oli enam kui puudulik. Juudivaenul ei olnud Eestis mingit pinda, sest siin leidus vaid pisut rohkem kui 3000 juuti, kel polnud mingit võimupositsiooni. Führiprintsipi oli aga vasturääkivuses baltisaksa rahvusgrupi sotsioloogilise struktuuriga, mida soovin veel eraldi välja tuua.

Peaaegu puudutama küsimust, kuidas poliitiline autoriteet Eesti baltisakslaste seas kujunes. Olen juba maininud, et viimane Eestimaa Rüütelkonna peamees parun Eduard Dellingshausen, kes hoidis hõbedast skeptrit üle 16 aasta, nautis peaaegu piiramatut autoriteeti. Tal ei olnud otsest järeltulijat. On aga iseloomulik, et veel seitse aastat hiljem, Saksa Kultuurivalitsuse asutamise aegu, püüdsid kõik baltisaksa ringkonnad kultuurivalitsuse presidendile luua niisugust autoriteeti, nagu oli olnud rüütelkonna peamehel. See ilmnis näiteks selles, et algusest peale taheti vältida autoriteedi jagunemist sel teel, et kultuurivalitsuse president (täidesaatev isik) oli ühtlasi ka kultuurinõukogu (legislatiivne organ) eesistuja, nii nagu ka rüütelkonna peamees oli teostanud samasugust topelfunktsiooni. Lisaks valvasid just linlaste ringkonnad järjekindlalt selle järele, et kultuurivalitsuse asepresident pärineks aadli hulgast, kui president oli linlane. Pikemaajaliselt vajab poliitiline autoriteet aga mõistagi reaalsemat alust kui ikka veel auväärse traditsiooni ülekandmine muutunud oludesse. See kujuneb, juhul kui ta on ehtne ja mitte peale sunnitud, välja vastavalt sotsioloogilistele töökodele. Eesti sakslus oli sotsioloogilises mõttes rikkalikult liigendatud. Vanad seisuslikud sidemed olid säilinud pärast seisuste kaotamist vastavates ühingutes täiesti elavana ja tugevana. Lisandusid samasugused tugevad sidemed läbi üliõpilaskorporatsioonide, Balti rügemendi, klubide ja muude ühingute. Need sidemed on nii oluline baltisaksluse tunnus, et ta ei ole nendeta üldse mõeldav. Nii oli igaüks meist ühes, enamasti

aga mitmes suhtes kindlalt ühiskonna külge liidetud, ja tegemist oli intaktse ühiskonnaga. Sellise struktuuri juures võis autoriteet väga tõenäoliselt tekkida üksiku rühmituse sees, seal aga oli see — olles ükskord saavutatud — tiheda ja pideva kontakti kaudu ka kõige paremini kaitsitud, sest teda kontrolliti kogu aeg. Iseloomulik on siinjuures sellise autoriteedi täiesti sundimatu tekkimine. See ei vajanud mingit selgesõnalist mandaati ning kellegi volitamine (näiteks valimise kaudu) ei loonud selles olukorras mitte uut autoriteeti, vaid lihtsalt väljendas juba olemasolevat. Sellise autoriteedi säilitamise eeldus on pidev kontakt, jooksev vestlemine, mis ikka ja jälle teeb selgeks üksmeele põhimõttelistes asjades, kui ka detailides võivad arvamused üksteisest lahku minna.

On päevselge, et selline pidev vestlemine muutus tungivalt vajalikuks hetkel, kui pidime üksikasjalikult käsitlema natsionaalsotsialismi ilmumist ja lühikest aega pärast seda peatati meie enda poliitilise organi Baltisaksa Partei tegevus. Seda vajadust tunnetas õigesti härra Martin Luther, partei viimane esimees, kes kutsus teatud reeglipärasusega väikest ringi poliitikast huvitatud isikuid oma tutvusringkonnast sundimatuteks aruteludeks enda juurde külla. See ringkond sai varsti paljudes ühiskondlikes gruppides hästi tuntuks. Seda nimetati sõbralik-ironiliselt “ajustrustiks” ja see võitis, ilma et ta oleks seda taotlenud, vähehaaval selle kaudu autoriteeti, et usaldati tema kohusetunnet ja poliitilist otsustusvõimet. President Pätsile oli autoriteet, mis härra Lutheril seeläbi meie hulgas oli, hästi teada, ja seepärast kutsus ta teda koos minu kui meie rühvigrupi ametliku esindajaga otsustavatel päevadel enda juurde. See ringkond astus nüüd minu esiletoodud kaalutlustel energiliselt välja Hitleri üleskutse järgimise ja Saksamaale ümberasumise vajaduse poolt. Minu mulje kohaselt oli see enamiku meie rahvaskaaslaste jaoks otsustava tähtsusega.

Lõpetuseks tuleks veel arutleda, kuidas näha ümberasumist laiema ajaloolise arengu raamides. See paikneb idapoolse maailma agressiivse Kesk-Euroopasse tungimise alguses, mis on alles väheste aastate eest Elbe ääres ja Baieri metsas ajutiselt soikunud. See edasitung oli võimalik ainult sellepärast, et läänemaailm oli lõhestunud ning suurriik, mis ajalooliselt ja geograafiliselt oli kutsutud teostama esimesena valvet idas, oli oma missiooni unustanud. Sellistel asjaoludel ei suutnud kaugeim eelpost kirdes täiesti iseenda hooleks jäetuna vastu pidada. Ta tuli tagasi tõmmata.

Ümberasumise läbi päästeti inimgrupp, mida võib pidada üheks õhtumaise kultuuri küpsemaks viljaks. Kas sellel päästmisel oli peale inimliku ka ajalooline mõte, see peab selguma sellest, millise tähtsuse suudab baltisaksa rahvusgrupp omandada end taas koguva Õhtumaa koosseisus.

Parun WILHELM WRANGELL sündis 9. VIII 1894 (ukj) Võrus advokaadi pojana, suri Lilienthalis Bremeni lähedal 26. XII 1976. Hariduse omandas ta kodus, Tallinna Toomkoolis ja Peetri reaalkoolis, mille lõpetas 1913. aastal. 1914–1915 õppis ta Peterburi polütehnikumis laevahitust, seejärel sai ohvitserikutse Mihhaili suurtükiväekoolist ja võttis osa Esimesest maailmasõjast. 1918. aastal oli ta üks 362 Eesti sakslasest, kes enamlaste poolt lindpriiks kuulutatuna lühikeseks ajaks Krasnojarskisse küüditati. Sama aasta detsembris astus Wrangell Balti rügemendi ja osales selle koosseisus Vabadussõjas, kus sai kaks korda haavata. 1921. a Wrangell demobiliseeriti reservleitnandina; 1923 abiellus ta Ilse Edle von Rennenkampffiga. 1928. aastani töötas Wrangell raamatupidaja ja prokuristina firma "Tormolen & Co." juures. 1922–1926 oli ta Baltisaksa Partei, 1923–1933 Eestimaa Üldkasuliku Ühingu (Eestimaa Rüütelkonna järeltulija) sekretär, seejärel samas nõukogu liige. Kui asutati Saksa Kultuuroromavalitsus, kujunes Wrangellist üks selle juhtivaid tegelasi: 1928–1933 oli ta Saksa Kultuurivalitsuse asepresident, 1933–1938 president. Pärast Riigikogu laialisaatmist ja parteide keelustamist sai see kultuuriline ametikoht 1930. aastate teisel poolel ka mõningase poliitilise esindusfunktsiooni. 1939. a oli Wrangell Riiginõukogu liige, märtsis 1940 lahkus ta hilisümberasujana Saksamaale. Peatselt sai Wrangell tööd rahvusvähemuste ekspordina Saksa välisministeeriumis, mille teenistusse ta jäi sõja lõpuni, olles seejärel lühikest aega Briti okupatsioonivõimude poolt interneeritud. 1948–1951 oli ta baltisaksa luterliku abikomitee ärijuht, 1953–1960 töötas põgenikeametite juures Berliinis ja Uelzenis.

Ajaloouurijana on Wrangell muu hulgas avaldanud *Balti rügemendi ajaloo* (Geschichte des Baltenregiments: das Deutschtum Estlands im Kampfe gegen Bolschewismus 1918–1920; Reval: Wassermann, 1928; 2. tr Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1958) ning koos Georg von Krusenstjerniga raamatu *Die estländische Ritterschaft, ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte* (Limburg/Lahn: Starke, 1967). Wrangelli artiklitest õhkub sõbralikku ja mõistvat suhtumist eestlastesse, samuti tugevat optimismi kahe rahva kooselu võimalikkusse ühisel kodusmaal — siis, kui Teine maailmasõda ei oleks rahulikku arengut katkestanud.

LY LESTBERG. Kaardimoor

...MURES ON ROHKEM RÕÕMU KUI RÕÕMUS PISARAIK...

Rein Sepa kirjad Vorkutast

MEENUTADES REINU

Maret Purasson

Oli 27. september 1944 ja ootasime Tallinna sadamas Reinu. Öö olime veetnud kohvrite otsas konutades kusagil kaubahoovis. Eelmisel päeval konfiskeeriti taganevate väeosade poolt veoauto, millega lootsime jõuda rannikule, kus pidi ootama laev Rootsi põgenemiseks. Niisiis teadsime, et need kolm laeva sadamas, mille sihiks Saksamaa, olid viimane võimalus kodumaalt lahkumiseks. Olin 13 aastat vana. Õde Riina oli 15 ja vend Rein 23. Laaditi parajasti laatsaretilaeva "Moero", millele oli maalitud suur punane rist ja kajutites kuulduste kohaselt 1500 haavatud sõdurit. Lootsime, et Rein saabub enne laadimise lõpetamist, sest punane rist juba iseenesest kindlustas julgeoleku. Isa muutus üha närvilisemaks ja otsustas minna Reinu järele, kes peatus Tallinnas koolivenna Valdeko Vende korteris Tehnika tänaval. Tagasi tuli ta aga üksinda, lausudes vaid, et poissi polnud kodus. Hiljem selgus, et Rein oli otsustanud juba rinde lagunedes kodumaale jääda ja organiseeris hoopis Eesti Rahva Muuseumi varade evakueerimist Haapsallu. "Moero" laadimine oli lõpetatud ja hakati registreerima järgmisele nimega "Lappland". Sinna me siis sattusimegi. Oli palju pisaraid ja rusuv tunne, kui kadus silmapiirilt Tallinna siluett. Merel ligines meie konvoile kolm Vene lennukit, igal sihiks üks laev. "Moero" sai täistabamuse ja vajus meie silma all põhja. Pääsesid vaid vähesed, kes olid laevalael. Kui Rein oleks kokkulepitud ajaks sadamasse tulnud, oleksime kindlasti kogu perega olnud "Moerol".

Ei osanud tookord aimata, et järgmine kohtumine Reinuga leiab aset 47 aastat hiljem Tallinna lennujaamas. Oli mai 1991, ja kuigi Eesti ei olnud veel taasiseseisvunud, otsustasin igal juhul kodumaale minna. Rein ja mina olime ainukesed, kes järele jäänud me viieliikmelisest perekonnast. Lapsena läbi elatud hirm kummitas aga ikka veel nii unes kui ilmsi. Meenus, kuidas kommunistide esimese okupatsiooni ajal olime

koos õega kusagil maal ja magasime kraavides. Meie perekond oli esimeses küüditamise nimekirjas. Päev enne helistas keegi isale ja hoiatas, et tulevad arreteerimised. Ema läks haiglasse, isa metsa ja meie õega maale. Rein aga sattus Tartus neile näppu ja viidi ülekuulamisele. Pinniti tundide kaupa, kus perekond. Rein soovitas ülekuulajatele, et lähme tagasi korterisse, kõik tulevad õhtul koju. Kui nad siis kõik korteri ukse taga seisid, avas Rein võtmeaga ukse, hüppas sisse, lajatas ukse selja tagant kinni, jooksis läbi korteri tagantuksest välja hoovi, sealt Õpetaja tänava kaudu ülikooli raamatukogu pööningule. Seal varjas ta end kuni Punaarmee lahkumiseni. Tiigi tän. 58, kus elasime teisel korrusel, hävis 1941. a pommitamisel maatasa. Mäletan praegu täiesti selgelt korteri jaotust. Reinu tuba oli nn saali kõrval ja meile Riinaga keelatud maa. Kuid ega see meid milleski takistanud. Kui Reinu kodus polnud, siis võtsime ta toa läbi otsast lõpuni. Olime kindlasti kui kaks tüütut ritsikat, kes alatasa Reinu kõrva ääres pirisesid. Ka on meeles, kuidas kord, kui Rein oma sõpradega jälle kinnise ukse taga istus, me Riinaga midagi konkreetsemat ette võtta otsustasime. Kuna Rein oli äärmine maiasmokk ja armastas eriti šokolaadi, siis võtsime karbi täidetud šokolaadidega, lõikasime tükid ilusti pooleks, urgitsesime sisu välja ja täitsime sinepiga. Koputasime uksele ja pakkusime kõigepealt Reinule. Mäletan vaid, et ta hammustas, sülitas välja, karjatas “te neetud konnad”, siis oli üks hirmus müdin mööda maja, meie ees ja tema järel. Muidugi saime hiljem ka vanematelt kõva noomituse, aga olime saavutanud oma sihi, tähelepanu ja lõbu ja nalja veel pealekauba.

Reinu ema, Milla Kerson, suri Reinu sünnitamisel. Ta on maetud Tartus Jaani kalmistule, kus Rein lapsena armastas mängimas käia. Milla vend, Oskar Kerson, on mul kuidagi ähmaselt meeles. Tal oli Tallinnas kunstsarve tootmise vabrik ja villa Nõmmel, kus korraldati suurepäraseid diplomaatlikke vastuvõtte. Oma raamatus *Rada otsides* kirjutab ta õest Millast järgmist. “Minu onu oli väikese metsatalu pidaja Kaagveres — kaheksa versta meie kodust. Abielupaaril polnud lapsi ja kuna meie pere oli lasterohke, tulid vanemad onu ja tädi soovile vastu, anda üks meist, nimelt õde Milla, neile kasulapseks. Milla lõpetas Olavi naiskommertsikooli Riias, oli sekretäriks-raamatupidajaks Porkuni mõisas ja kaks aastat hiljem raamatupidamise osakonnas Nobeli Naftatööstuse ja Nobeli preemia asutaja büroos Bakuus, Kaukaasias. Ta tuli sõjaajal tagasi kodumaale ja abiellus Tartus asuva vandeadvokaat Juhan Sepaga, kes oli üksvahe kohtuminister Konstantin Pätsi valitsuses.”

Isa abiellus teistkordselt Riina ja minu ema Hilda Suubiga, keda Rein muidugi mäletas kui oma ainsat ema. Nii Reinu kui minu ema olid mõlemad kunstiliste kalduvustega. Ema oli õppinud Tartus “Pallases”

ja me kodu Tiigi tänaval oli täis maale. Kõik koos perekonna fotodega hävis 1941. aastal. Kui ma esmalt kohtusin Ipikus Reinu seinamaalidega, siis olin rõõmsalt üllatunud, kuid mitte eriti imestunud. Ema proovis meid kõiki kolme ka panna klaverit õppima, mina olin ainuke, kes sellest huvitatud oli. Rein keeldus kohe kategooriliselt, arvates, et küsimuse alla võiks tulla ainult trummid. Riinal ja minul käis kodus ka saksa keele õpetaja. Rein rääkis aga saksa keelt soravalt. Kunas ja kuidas ta selle keele õppis, ei mäleta. Igatahes alustas ta tihti oma lauseid "Und also sprach Zarathustra", mis tookord üle mu mõistuse käis. Arusaadavalt jumaldasime me Riinaga oma vanemat venda ega saanud täiesti aru, et kümme aastat vanusevahet selles eas on kaunis ületamatu vahe-maa. Rein käis Treffneris, hiljem Tartu Ülikoolis, meie Riinaga Viljandi tänava Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi eraalgkoolis. Reinu sõpradest Tiigi tänaval mäletan Arvo Raidalit, kes emigreerus Kanadasse, ja pinginaaber Ants Piipu, meie tollaegse samanimelise välisministri poega. Antsuga olin aastaid kirjavahetuses, oli väga huvitatud Reinu käekäigust. Ta elas USAs Bermudas ja Austraalias. Osa tema tuhest toimetati tagasi kodumaale, kus Rein selle laiali laotas "kaunisse kohta Kiidjärvele, järve ja maa piirile".

Peale meie oma pere elas Tiigi tänaval meie korteris veel isa vend, Hendrik Sepp, kes oli Tartu Ülikoolis ajaloo professoriks. Onu Hendrik oli teadlane, vanapoiss ja äärmiselt heasüdamlik inimene. Pärast loenguid astus ka läbi kohvikutest, kus pruukis kangemaid jooke. Isaga vaidlesid nad tundide kaupa poliitika üle, lõpptulemus oli alati sama — mõlemad jäid oma arvamuse juurde. Rein oli tugevalt mõjutatud onust ja kavatses edasi õppida ajaloo teaduskonnas. Kuid siis võttis ta enda sõnul Kirjan-dus üle ja jäi temaga ta elu lõpuni.

Isa teisel vennal Augustil oli Lätimaal, Ipiku vallas talu — Vingali. Õieti kuulus talu kõikidele vendadele-õdedele, kuid onu August oli ainuke, kes seda tegelikult pidas. Sinna saadeti meid kõiki kolme suviti, et õpiksime maatööd ja hakkaksime hindama maaelu. Mitte ei saanud tookord aru, miks meid piinati karjaskäimisega ja onu laste karjatami-sega. Rein vähemalt tohtis sõnnikuveo ajal põllult tagasisõidul püstijalu vankril seista. Palju aastaid hiljem olen tänanud südames oma vanemaid nende tarkuse eest. Oli maatöö ka võib-olla üks põhjustest, miks Rein Siberist tagasi tuli.

Pärast Tiigi tänava kodu mahapõlemist elasime Rüütli tän. 4, Mälgu trükikoja peal. Rein oli harva kodus, sest 1942–1943 töötas ta *Eesti Sõna* toimetuses Tallinnas. 1943. a mobiliseeriti ta Saksa sõjaväkke, kus ta alul oli staabikirjutaja ja hiljem sõjakirjasaatja. Sellest ajajärgust on pärit ka ta 1943. a uueaasta kõne Adolf Hitlerile. Ta enda sõnul

ei olnud mingeid raskusi füüreri peakorterisse ühendust saada. Raporteeris mingi *Obersturmbannführer*, ja Rein kohe, et olen see ja see ja mul on vaja isiklikult füüreriga rääkida. Mille peale vastati, et füürer kahjuks magab ja kas peaks äratama. Rein vastas, et pole vaja, aga kohe, kui olete talle minu uueaastatervitused edasi andnud, palun öelge talle, et "Das estnische Volk duldet und erwartet". Sellega see siis jäi. Muidugi enne kõnet oli kõvasti võetud ja pärast võeti ärritusega otsa. Pataljoni kuulsus kasvas ja traadi taha ka ei pandud. Lõppes sellega, et ta võeti sõjaväkke. Et vabariigi aastapäeva pidamine oli Saksa võimude poolt keelatud, siis otsustas Rein võtta kõne Litzmannile. Kõik läks jälle väga libedasti ja Litzmann kuulas ilusti jutu ära. Lõpuks hakkas vabandama, et sõjaaeg ikka ja saksa rahvas ei saa ka pidada oma Natsionaalsotsialistliku Partei aastapäeva, ja härra Sepp, olge ikka hea ja aidake seal Tartu intelligentsile edasi ütelda, et tema, Eestimaa kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann, isiklikult väga kahetseb. Paar päeva hiljem kutsuti SDsse ülekuulamisele. Rein keerutas enda välja ja kinni ka ei pandud.

Nädal enne kodumaalt lahkumist saime Reinuga Tallinnas kokku. Ma arvan, et ta oli juba siis kindlasti otsustanud mitte meiega tulla, kuid ei tahtnud isa-ema kurvastada.

1991. a mais, kui astusin maha lennukist ja saanud mööda vihase näoga venelasest passikontrollijast, nägin Reinu ja suurt hulka sugulasi-sõpru teisel pool klaasi ootamas. Tundsin Reinu otsekohe, kuid eks meie mõlema ehmatus oli suur. Peatusin tookord "Viru" hotellis ja kõik ööd mõeldusid nii, et õhtu sulas kokku hommikuga. Kuigi olime olnud kirjavahetuses, oli see ju kõik nii piiratud. Pärast 1944. a põgenemist Saksamaale elasime seal seitse aastat kuni emigreerumiseni USAsse 1951. aastal. Kunagi 1950. aastate alul otsis meid New Yorgis üles endine Saksa sõjavang Otto Bachman. Ta oli Vorkutas olnud Reinuga samas barakis ja vabanemise järel saanud isegi Saksamaalt mingi stipendiumi kusagile USA ülikooli. Tema käest kuulsime esimest korda Reinu saatusest pärast sõda. 1950. aastatel oli peaaegu meie ainsaks sidepidajaks kodumaaga ema õde, Heldela Astmäe, kes töötas Tartus arstina. Tema kaudu saime ka teada, et kogu Vingali pere viidi Siberisse, kust nad aga imekombel kõik eluga tagasi tulid. Ema hakkas kohe Reinule Šveitsi kaudu Punase Risti pakke saatma ja Reinu sõnul sai ta nad kõik kätte. Meenutades oma Siberi ajajärku, ei märganud ma, et ta pisematki kübet kibestunud oleks olnud. Kiitis Siberi ilusat loodust, samuti oma kahte aastat metsavennaelu koos Ottniell Jürissaarega Kullamaa metsades, peamiselt Lõhmussilla talu reheahju all.

Isa suri 1953. aastal New Yorgis. Ühes oma esimestest kirjadest kahetseb Rein, et ta sellest alles aastaid hiljem teada sai. "Ihalesin kokku saada isaga, kasvõi päevakski, et arutada ja vaielda ja seisukohta võtta. Pidasite arvatavasti minu otsust siia jääda (sest see ei jäänud juhuste puudusel) valeks; ausalt öeldes ei ole ma seda siiski kunagi kahetsenud, vaatamata raskustele, mida oli alati ja mis mulle tihti ilusatena tundusid! Niisiis jäin ja läbi kogu kireva elu olen unistanud sellest, et teid kõiki jälle näha. Usun, et see päev kord siiski saabub, niihästi elavatele kui surmutele". Kirja kuupäev on 29. mai 1958 ja see on saadetud Rootsi kaudu.

Tallinnas olles käisime Reinuga mööda kirjastusi ja lehetoimetusi, mis mulle eriti huvitav, sest töötasin New Yorgis *Vaba Eesti Sõna* juures 27 aastat. Igatsesin väga näha Tartut ja oma tädi Heldelet, keda olime lapsest peale kutsunud Tuti-tädiks. Tiigi tänav oli tundmatuseni muutunud, meie maja asemel oli purskkaev. Toomemägi, kus käisime kelgutamas, oli sama, Kivisilla puudumine vapustas ja Emajõgi oli ka vanasti hoopis laiem. Aga armas oli Tartu ikkagi. Selle reisi kestel kohtusin ka noortegrupiga, kes tegelesid Reinu lindistamisega ja kellel oli isegi kavas *Vanemast Eddast* filmi vändata. Olid kõik toredad noored inimesed koos oma juhiga. Rein oli Iplikus väga populaarne, sest liikus alati ringi, kompvetikott taskus, ja pakkus kõigile, kes tee peal ette juhtusid. Reinu kodu Iplikus, koerast Tukist pärandatud kirbud maha arvata, oli võluv. Ma ei usu, et ma tookord üldse tajusin, milline isiksus Reinust on saanud. Olin lugenud kõiki ta tõlkeid, vangutanud imestusest pead, aga teda ennast rääkimas kuulda oli täiesti rabav. Muidugi oli selle kahe nädala jookul liiga palju korruga nähtud, kuulnud, sisse imbutatud. Seetõttu hakkasin kõike alles tagasilennul New Yorki. Rein kirjutas oma järgmises kirjas, et osa temast tuli minuga kaasa, samuti jäi osa minust igavesti temaga Iplikusse. Lootsin väga, et ta muudab oma otsust ja tuleb mulle New Yorki külla. Kuid seda ei juhtunud. Arvan ikka, et talle oleks USA meeldinud.

1993. aastal läksime koos poja Erikuga uuesti kodumaale. Erik sündis 1957. aastal New Yorgis ja tundis Eestit vaid meie jutustuste, Eesti Täienduskooli ja skautluse kaudu. Esimesest silmapilgust Tallinnas juhtus temaga midagi, mida ma kunagi poleks osanud arvata. Nimelt ta armus Eestisse. Kui ta Iplikus kohtus esimest korda elus oma ristiisa onu Reinuga, oleksid nad nagu kogu elu koos olnud. Rein tahtis rääkida inglise keeles, Erik rääkis eesti keeles, jutt voolas soravalt Reinu-poolsete väikeste pausikestega konjaki maitsmiseks. Vaadates pilte jumalagajätust Reinu kodu ukse ees, on meil kõigil kolmel näol melanhoolsuse pitsner. Kas oli see mingi eelaimdus või lihtsalt lahkumise

ängistus! Veebruaris 1995 saabus surmasõnum — Rein oli lahkunud siit paralleelilt. Lendasime Erikuga jälle kodumaale.

Kulla vennas, sa jätsid meile nii väga palju. Kõigist raskustest hoolimata elasid sa oma elu täiuslikult, kasutades oma andeid, et jätta just seda kõige väärtuslikumat endast tulevatele põlvedele. Olen nii tänulik, et tohtisin olla su õde. Küllap kohtume jälle.

SAATEKS

Anneli Sepp

Teie ette on toodud lõik peamiselt tõlkijana tuntud Rein Sepa (1921–1995) kirjavahetusest. Need 22 kirja juhatavad sisse tema käsikirjalise pärandi avaldamise. Kirjad on saadetud Vorkutast Heldela Suubi-Astmäele (sünd. 14. XII 1913), Rein Sepa isa Johan Sepa teise abikaasa Hilda nooremale õele, kes on töötanud kogu elu Tartus meedikuna. Kirjad vangilaagrist moodustavad aluse Sepa mahukale kirjavahetusele — korrespondents umbes 300 isikuga on aukartust äratav (säilinud on u 2500 mõlemapoolset kirja). Tema kirjutamisviisi omapära avaldub juba esimestes kirjades — mõttetihedale arutelule, pööramata tähelepanu argiasjadele, on ikka lisatud vähemalt mõned read riimkõnes. Nii saame tutvuda nende kirjade läbi, mis vaid juhuse tõttu on säilinud, ka Rein Sepa nooruspõlve luulega.

Rein Sepp arreteeriti juulis 1949. Kahenädalasele viibimisele Haapsalu vanglas järgnesid kuud Patarei vanglas, jaanuari lõpust 1950 Leningradi tapivanglas, sama aasta kevadel viidi ta edasi Vorkuta vangilaagrisse. Vorkuta asub Komi kirdeosas, 160 km põhjapolaarjoonest põhja pool. Elupaigaks sai barakk ja töökohaks söekaevandus. Erinõupidamise otusega oli määratud 25-aastane karistus, süüks teenistus Omakaitstes ja Saksa sõjaväes, rindekirjasaatjana kaasa aitamine Saksa propagandale. 1956. aasta sügisel, olles karistusest ära kandnud seitse ja pool aastat, vabanes ta ennetähtaegselt.

Meeleolu kohta neil aastatel on Sepp öelnud: “Tol momendil oli ainus lahendus ja ainus lõpp igale ühele, et varem või hiljem oled surnud inimene või olematu, sellest olematusest pääsemine või kõrvale hoidumine, see mõte ei tulnud nendel aastatel, kuni 1954/55, pähe ka. Nagu nii, seda surma, mida sa nüüdsama sured, sured ilusasti lõpuni. Ongi kõik.”

Kirjad Heldela Astmäele on kirjutatud pooleteise aasta jooksul enne vabanemist 1956. Säilinud on 22 kirja ja 16 ümbrikku, millest neli on tühjad. Esimene kiri peale pikka lahusolekut ja teadmatust teineteise käekäigust kannab kuupäeva 16. mai 1955. Kui intensiivne kirjavahe-

tus selle aja jooksul tegelikult oli, on teadmata, sest mitmed kirjad ei jõudnudki adressaadini ja teadmata hulk kirju on poole sajandi jooksul hävinud või kaduma läinud. Kirjad saabusid Anete Kärneri nimele, aadressil: Mäe 28-3, Tartu. Heldela Astmäe meenutab siiani erilise soojusega iga Reinu kirja saabumist; ikka ja jälle loeti neid koos lähedaste, kolleegide ja sõpradega. Nii palju elujulgust ja -tarkust kandsid nad, materjali "sisemiste kodade" ehitamiseks. Aastateks katkenud side ei olnud neid muutnud võõraks. Ühtki Astmäe kirja sellest perioodist säilinud ei ole.

Samast perioodist on säilinud ka 39 isiklikumat ja perekesksemat kirja abikaasa Luise Petersonile. Peale arreteerimist esimene võimalus kirjutamiseks on olnud 20. jaanuaril 1950, kiri on kirjutatud Lasnamäe vanglas. Järgmine säilinud kiri on jaanipäevast 1950 juba Vorkutas. Viimane kiri naisele Vorkutast on kaks päeva hilisem kui Astmäele kirjutatu ehk 19. septembrist 1956.

Kirjad Heldela Astmäele on aja jooksul tugevalt kahjustada saanud: kirjad on osati põlenud, paber on rabadaks muutunud, tint on tugevalt laiali valgunud ja läbi paberi sulanud. Kirjade ümberkirjutamisel on jälgitud võimalikult suurt originaalilähedust; kirjaviis on esitatud muutmata kujul; aimatavad, selgelt loetamatud sõnad on antud nurksulgudes; väljajätted on märgitud [---]-ga (sõnad) ja [-]-ga (sõnaosad). Põlemiskahjustustega kirjade teksti on olnud kõige keerulisem välja lugeda.

Ümbrikutele on saatja aadressina märgitud: 22. X 1955; 19. XI 1955 — Коми АССР Воркута п-к шахта 40. Поо[-], Ю. Aadress muutub sama aasta detsembris: 14. XII 1955; 1. I 1956; 11. II 1956; 24. II 1956; 13. III 1956; 30. III 1956; 25. IV 1956; 8. V 1956; 26. V 1956; 31. V 1956; 5. VII 1956 — Коми АССР Воркута Ж 175/5з Б6. Сепп, Р. Ю. Viimasetel kirjadel: 21. VIII 1956; 17. IX 1956 — Коми АССР Воркута п-к шахта 40 д57-1. Сепп, Р. Ю.

16.5.1955

Armas Tuty! Oli kosutav ja rõõmuküllane saada Su kiri: nagu oleksin taas leidnud koordinaadi kuhu toetada mõte ja vahepeal haaramatusse kadunud maailm. Möödunud aastate kulus olen nii tihti mõelnud Sinule, Su omastele ja ümbruskonnale, ja mu head soovid olid alati teiega; ja Sa ei pruugi kahelda selle soovides, kelle saatuks oli üksinda olla ja vaikida. Sellest kujunes oma moodi karm rutiin, viimistledes valdavaks reaalsuseks need jooned, mis olid an-

tud ähmastena mu hingesoppides küllalt keeruka mineviku jooksul või vahest veel varemgi. — Aga ma ei taha Sind koormata introspektsiooniga, mis vaevalt, et mahuks ühe kirja raamidesse ja millest oluline osa kas vormubki paberile. — Ühe koju pöördunud sõbra vahendusel said Riinat-Maretit¹ mu aadressi ja nad toetasid mind pakkidega kogu möödunud talve: sellest too pilt. Teatud põhjustel on need nüüd tulemast lakanud, mis pärast ma oletan, et jäävad tulemata ka vastused mu kaartidele; nõnda ei kujunenud meil otsest kirjavahetust. Kaudselt aga võin kinnitada Su oletusi: Riina on juba neli aastat abielus ja Maret oli jõuludeks kihlatud, kas see saatus Lihavõtteks loogilise eesmärgini jõudis, on mulle teadmata, nagu ka andmed nende emaduse kohta — niisuguseid tempe teeb aeg meiega, ja mina tunnen end üha noorenevat, sest kannan mälus nende valutat lapsepõlve. Vahel näen neid kõiki unenägudes, mis pole mu enda refleksid, vaid nende poolt saadatud, ja ma kahetsen ainult, et see joon minus veelgi täpsemale tasemele [---] kõige muu kõrval ja matame paratamatult [---]. Oleksin tänulik kui istutaksid vanaema hauale minu poolt lilli. Ühes sellega tahaksin avaldada Sulle ühe palve, mis mul kogu aeg südamel on lasunud: kui mõne tänuväärt käe läbi mu ema² hauaplats veel alles peaks olema, kas hoolitseksid või hoolitseksid veelgi, et see ei kaoks; või teisel võimalusel, et see saaks restaureeritud? Ja kui peaks olema nõnda, et selle asukoht on langenud unustusse hoopiski, siis üks inimene, kes seda mäletada vahest võiks on Helmi,³ keda palun minu poolt südamest tervitada, kui teda kunagi juhtub kohtama. — Ega Sa pole midagi kuulnud Vingali⁴ omadest? Niivõrd kurvana kui minusse mõjub nende saatus lohutamatus, niivõrd tugevana elab minus selle talu mälestus,

¹Rein Sepa õed Riina Boucek (1929–1988) ja Maret Purasson (sünd. 1931).

²Melania Kerson-Sepp (kirjades ka Milla) (2. IV 1892–23. IV 1921). Lõpetas Olavi nais-kommertskooli Riias, oli sekretäriks-raamatupidajaks Porkuni mõisas, kaks aastat hiljem raamatupidamise osakonnas Nobeli büroos Bakuus. Tuli Esimese maailmasõja ajal tagasi kodumaale ja abiellus Tartu advokaadi Juhan Sepaga. Suri poja sünnitamisel, maetud ülikooli kalmistule Raadil. Praeguseks on hauaplats märgistamata ja selle täpne asukoht teadmata.

³Helmi Üprus?

⁴1908. aastal rajatud talu praeguses Põhja-Lätis, Ipiki lähedal. Talu omanikuks olid neli venda, kellest vanim ja noorim Ants ning August Sepp jäid talupidajaks, teised kaks, Hendrik ja Johan, tegutsesid Tartus.

mil seda hingestas Antsu ja Hendriku⁵ vaim. Mida Heiki minu eluteel tähendas, sellest olen ma alles siin lõplikult aru saanud ja võin oma olemasolule ainult tänulik olla, et nii mõneski küsimuses sain alata sealt, kus tema lõpetas. Noh, aga sellest edaspidi. — Näed, on raske kirjutada esimest kirja, kus palju kipuks nagu välja tulema ühe hoobiga ja mõtted muutuvad katkendlikuks, sõnad üldiseks. — Hea on aga teadmine, et te kõik olete, ja kui Sul oleks ettekujutust minu mälus ja tunnetuses kujunenud heldivast ja õnnelikust dispositsioonist mineviku suhtes, siis võiksid aru saada mu tahtmisest teid praegu kogusummas sülelda või mõnel muul viisil oma rõõmu avaldada. Mu tervitused kuuluvad kõigile, kes mind mäletada tahavad ja ka neile, kes ei tahagi. — Miks ei peaks mul meeles olema toda saanisõitu; ja kui Fortuna on soosiv, siis teeme kord veel pöörasema õhtu sama seltskonnaga; aga ma küsin vastu, kas mäletad üht teist sõitu, kui tulime Kilingi-Nõmmest ja olime mõlemad lapsed, ainult et üks suurem ja teine väiksem, ja vana punane hobune heitis maanteetele maha ja ütles, et ta enam edasi minna ei taha ja väiksem jäi haigeks ja suurem oli meeleheitel, et nüüd sureb kätte ära. Aga ei surnud ühti — ja vahepeal oleks nagu kohutavalt palju juhtunud. Üldiselt elan aga vähe minevikus, olevikku näen kui ettevalmistust ja tulevikus reaalsust — sellesse on kogunenud kogu mu hingeline energia. Minuteid ajan taga ahnemini kui Kröösus kalliskive: *Carpe diem!*⁶, see saatuslik imperatiiv lasub hingel eriti valju paratamatusega siinse süsteemis, kus puhanud ja vaimule soodsad hetked on põgusad nagu koidu puudutused. — Üldiselt olen kogu aja enam-vähem terve olnud, ehkki mu füüsiline konstitutsioon on kõike muud kui vastav siinse töö nõudeile. Düstroofiline tendents, myocarditis, pleuriit, põletikukolded kõrvades — selline on olnud [---] pidevalt mu patoloogiline karakteristik. Siiani on need vead küll [---] mõõdukuse piires ega ole palju seganud. — Ütlesid, et oled kohanud paari mu luuletust: nendega ole ettevaatlikum: “[o], põhja [---]” — ei kuulu mulle; küll aga “Kuski nagu. . .”, ma ei tea ainult, kas see jõudis sinuni algkujul või mõnes versioonis nagu see on tihti asjade saatus niisuguses olukorras. Oma kaaslaste käest kuulsin, et tollel neil, kes Sulle pildigi tõi, olla mõned mu palakesed algtekstis, kus nendega huvi korral võid tutvuda. Väljaarvatud mõni erand on nad kõik

⁵Hendrik Sepp (kirjades ka Heiki) (1888–1943), Tartu Ülikooli ajaloo professor, *dr. phil.*, akadeemik. Rein Sepa lell. Maetud Saarde kalmistule.

⁶*Carpe diem!* — “nopi päeva”, kasuta käesolevat päeva — väljend Horatiuse oodist.

olemas mu naisel,⁷ kelle kirjade illustratsiooniks need peamiselt kirjutasin, sest ta armastab luulet. Toetudes tema maitsele retsiteerin Sulle ühe, mis talle rohkem meeldis:

*Olen osa sellest igihaljast puust,
veel ihkan anumais ta mõrkjat maiku,
ta ühes okastega kasvatas mu juust,
ta elas minu verre oma pehmet vaiku.*

*Kas mäletad, tol ööl, mil tume pärn
pea hullus oma kollakates õites,
neis lõhnas samapalju pisaraiks me härm
kui oli õnne nende võrkudes ja kõites.*

*Ja vahel näib, et lagunesin koost
nii lilletolmuks sigivale maale
või olin karukollaks sammalduvast soost,
kattes matuseid ja vanu pulmasaale.*

*Oli vilju, varje – valgeid ülaseid
või värve mürgiseid mu saatuslikus söögis,
ja kui haned lennuks unelesid kõrgeid teid,
siis sain ma sügistuuleks nende tiivalöögis.*

*Ma olin mets, jah männi kohav kroon,
ta tüvve tuksusid mu mõtteid ringe,
kuid sinust sai mu taeva verev ehajoon,
sa suureks igatsuseks põlesid mu hinge.*

*Ah, olla laul ses rohetavas puus,
et seinteks kerida me pühas majas,
et kunagi ei kustuks elav naer su suus,
ma tahan kajada su südames ja ajas.*

Üldiselt võtan lüüritsemist ja seotud kõnet ajutise nähtusena, milles ma ennast küllaldaselt välja elada ei saa; mu tõsine suund on proosa, millist juhtmötet olen jälginud kõigutamatult siinses infernoski. — Kui juhtud vahel Tallinna pool ringi rändama — külasta ometi korra mu naist, mulle meeldiks nii väga, kui te tuttavad oleksite. — Artur⁸ pole kahjuks veel kirjutanud, ehkki huvitaks väga teada, mis tema sisemusest on saanud, olen tihti tundnud puudust ta järele: ei

⁷Luise Peterson (kirjades ka Lii) (1917–1981), abielu sõlmiti 24. VI 1948 Tallinnas.

⁸Artur Alliksaar (1923–1966); sügav sõprus oli sõlmitud Läänemaal Rein Sepa metsavenna elu perioodil, kui koos Ottniell Jürissaare ja Ar-

ole lõppeks kerge elada kuus aastat kohtamata inimest, kes suudaks vähemalgi määral resoneerida su südamelähesematele mõtetele, sugulasvaimust rääkimata. — Niisiis ristsed ja leeripäevad kasvavad edasi Su aias. Muide, mul on põhjust arvata, et pääle Riina asuvad teised hoopiski kaugemal oma endisest asukohast. Ja veel seda, et Riina käekiri osutab tugevat maitset, intellekti ja ego. — Viitasid ühe küsimusega mu tuleviku. Selles [ei ole hetkel] muutusi esialgu ette näha, ega ole ma ka [---]. Ainult, mis raamatutesse puutub, siis olen [muutunud] ilukirjanduse suhtes niivõrd erandlikuks, et vaevalt omalt poolt palju midagi soovida oskangi. Üht-teist on siingi näppu puutunud. Lugesin hiljuti "Henry Esmondit"⁹ päris suure mõnuga; "Gösta Berling"¹⁰ haaras mõnedes peatükkides oma ebamaise tugevusega. Galsworthy lugeses leidsin, et tema kujud on siiski papist nikerdused, Shaw erutab ainult kohati, et Heine on elaan ise mõnedes reisikirjades, ometi nii armetu oma võitluses Jumalaga. Goethe oma "Faust II" räägib sulaselget tött ja eksib see, kes säält sümboolikat otsib, ainult, et tervet tema nõidade ja hingede etendust näeks meelsamini konkreetsemal ja lihtsamal kujul nagu see tõepoolest ongi. Ja Mater Gloriosa on ära peidetud igasugu kooridesse, ja et kogu tema muu looming kannab tugevat aegumise pitsatit. Aga vahest avaneb võimalus sellest kõigest lobiseda kord pikemalt. Inimene on juba kord niisugune: ehitades tükk-tükilt oma maailma mudelit usub ta oma ehituskivide püsivusse, loob illusiooni, mille mõte oli ajalikuks vormuda ja kaduda; mis ime siis, et mu imetletud meistrid suutsid särada vaid mõnel üksikul leheküljel püsivamini kui nad ise, kui looduseadusedki mõtleavad ennast ümber uuteks ajutisteks efektideks lakkamatuna tundivas loomisprotsessis. Ja lõpuks tunned ähmaselt, et aega polegi ja ruumgi on ainult tingimisi. — Igatahes olen tänulik selle võimaluse eest ja kui mul midagi ihkamisväärset meelde tuleb, siis kirjutan. — Niivõrd maksimaalselt kui ma vaimselt elada püüan, sedavõrd minimaalselt elan aineliselt ilma püüdmata — nii, et siingi ei tea midagi soovida. Kui aga mõnikord mõnd toitainet, karbi vitamiine või paki teed võimalikuks läkitada pead, siis ole tänatud, sest ehkki ma oma vegeteerimisega toime tulen, tulen ometi vaimse tegevuse arvel, sellest ei saa ma aga kuidagi loobuda ja nõnda hakkab jälle kurnama keha. Selline on mu nõiarang. — Jään ootama Su kirja, sest tahaksin heameelega kuulda Sinu kui ka teiste tööst ja

tur Alliksaarega kirjutati luuletusi ja prooviti tõlkida saksakeelset luulet (R. M. Rilket jt). Alliksaar omakorda pärib paljudes laagrikirjades nende ühisele sõbrale Eino Lainvoole teateid Reinu asukoha kohta.

⁹William Makepiece Thackeray (1811–1863) romaan.

¹⁰Selma Lagerlöfi (1858–1940) romaan.

tegemistest, [---]!? Oma filosoofilisel ots[ingul olen] vahel pörkunud mõningaile bioloogilisile ja meditsiinilisile küsimustele, mis formuleerin Sulle mõnes järgmises kirjas. — Nüüd aga pean lõpetama, Sind veelkord tänades. Palun tervita minu poolt omasid kui ka oma sõbratari kõigest südamest.

Sulle kõike head soovides,

Rein

Vorkuta, 15.6.1955

Armas Tuty! Sain üleele Su kirja, mille eest südamest tänan: küll kirja enese, küll tema sisu eest; selles iga lause olnuks nagu lülitajaks pikkadesse assotsiatsioonide ridadesse, äratamaks taas ellu vahepeal haaramatuks osutunud, kauneid, poolunes lõike; ma jäin järsku mõtlema, kas see, kes esimesena jutustas Lumivalgekese loo, ise üldse on tunnetanud, mis võis läbida ta kangelannat hetkel, mil ta kurgust välja rappus mürgitatud õunatükk? Kuid mitte mind ei tule võrrelda Lumivalgekese, kui üldse kellegagi, siis Tšitšikovi kohtlase teenriga,¹¹ kes ei lugenud mitte mõistmiseks, vaid selleks, et imetella, kuidas kribulistest tähekujustest sõnad vormusid: nõnda lugesin minagi Su kirja, ja sõnadest said inimesed sellises konkreet-suses, et arvasin neid kätega puudutavat. Oli meilgi aegu raskemaid praegusest, perioode, kus meeltele võoraste muljete monotoonsus ja kulinaarsete võimaluste kahvatus mõjusid mälu tegevusele sellisena, et viimane peagu olematuks taandus (olles nüüd küll taastunud oma hiilguses, ehkki mõradega); s.t. jäid küll nimed, sümbolid, milledega tegelesid mõtted, aga lähedastegi inimeste näopilti mälus esile kutsuda osutus võimatuks. Sel tühjal ja süngelt õnnelikul ajajärgul, olles kujunenud eriliseks taimseks abstraktsiooniks, jäi hinge mingi ürgne ja võimas tunne — elustav, kuid mingi nimetu igatsus parema järele — nõnda võis kunagi paljasseemneline loodus kanda endas usku öitsevasse lille. Sel ajajärgul oli mu ainsaks lektüüriks ühest sõnastikust juhtumisi rebitud paarkümmend leheräbalat, et nad teenisid vaprat mehaanilise mälu säilitamise otstarvet, ei ole nii huvitav, huvipakkuv on aga tõsiasi, et nende paarisaja sõna õhtusel lugemisel toimus nagu maailma taasavastamine, imeline metamorfoos, reaalsuse uuesti kujundamine, konna ja inimese vaheldumise protsess. Sellise bioloogilise lingvistika näide andku Sulle aimu, kui võrd teravalt võivad minus toimida kirjasõnad ja et mu alguslausetes pole illustreerivat liialdust. — Kuidas elavad Leida,¹² tema abikaasa,

¹¹Nikolai Gogoli (1809–1852) romaani *Surnud hinged* tegelane.

¹²H. Astmäe õde Leida Pikkat (1906–1997).

Miili¹³? Kas Leida on endiselt see väike lõbus vestalik türann; kas Miili on säilitanud oma kalduvuse kirjandusele? Kas ta mäletab veel, et ta soovitas mul Maretiga abielluda (ükskord jutustan temale sellega seoses terve novelli); muide, Maret on nüüd abielus, nagu naine kirjutab, loodame, et õnnelikult; oma kurvastuseks sain aga hiljuti drastilise kirja tema koolipõlvesõbratari endiselt mehelt, kelle laulatusel ma tunnistajaks olin ja kelle pulmaseltskonnaga me nüüd kõik ühesuguses olukorras viibime. Meie generatsiooni ülesandeks oleks justkui mitte oma elu filosoferida, vaid oma filosoofiat elada; see nõuab tugevaid hingi, tugevaid, tarku südameid. Ja majade asemel ehitame sisemisi kodasi. — Ole eriti tänatud ja nõnda olgu Leida ja Miili, teate üle me surnuaedadest, see mõjus musse lunastavalt nagu reekviem. — Riina-Mareti kohta puuduvad mul kahju[ks prae]lgu edasised teated; küll kuulsin vahepeal, et siit hulga maad eemal käis kellegi käest läbi nende kaart minu jaoks, kas see üldse minuni jõuab, on küsitav; jääb nõnda ainult teadmine, et vähemalt üks mu kirjadest kohale saabus. Eelmise kirja selgituseks olgu öeldud, et mu teadmine põhines kaardil, mis pärines otse nendelt, [kirjutatud] aga kellegi kolmanda läbi mõistu ja kobades. — Pisut üle nädala tagasi oli isa¹⁴ sünnipäev (sai ta nüüd seitsemekümmne kahseks); hakkasin selsinatsel õhtul Sulle kirjutama: märkides oletust, et nad sel hetkel kuskil koos istuvad ja muude kõneluste kõrval mõne mõtte ja jutu meilegi pühendavad — ei jõudnud ma kaugemale kirja algusest, paraku, — nii on segavaid silmapilke kahjuks liiga palju siingi ja ma olen edev küllalt, et mitte muutuda lohakaks Sinuga korrespondeerides. — Eile sain kätte paki, mille eest südamlilik tänu üldse ja osakaupa; Sulle ja teistele. Sain kätte muidugi kõik. Nuustikus tundsin muidugi ära Sinu elukutse ja põhimõtted ja küpsised oluk-sid justkui Leida tehtud. Ja kui ma peaksin eksima — jäägu meile see mõistatamise mäng; see looks nagu jõulutuju kaugest minevikust. Miili, niisii nägi vaeva selle kandmisega; näen teda nii selgesti postkontorisse sisenevat ja sealt väljuvat, ja tahaksin kangesti vabandada; ja siis näen teid kõiki koos nõõri tõmbavat ja mõnede küsimuste üle pisut vaidlevat, igaüks vastavalt oma temperamendile kellalöögi täpsusega. Kuid nali naljaks. — Ma ei pruugi muidugi rõhutada, et pakis leiduvad esemed olid kõik rõõmustavad ning tarvilikud. Mis mind aga pisut kohmetas oli selle luksuslik ja külluslik laad; vaata kulla Tuty, ma olen küllalt teadlik sellest, et teie üldine

¹³H. Astmäe täditütar Emilie Bekker (kirjades ka Miili, 1890–1970).

¹⁴Johan Sepp (1883–1953), lõpetas Tartu Ülikooli 1911, töötas advokaadina Valgas, 1920. a-st Tartus. Oli II ja III Riigikogu liige (majaomanikkude rühmas) ja 1926–1927 lühikest aega kohtuminister.

majanduslik olukord on kõike muud kui hiilgav, mispärast oleks nagu natuke liiga palju saada. Ühte olen tahtnud ja tahan vältida edaspidigi; et Sinu või mõne teisele neiuale mõeldes, see mõte ei kannaks koormavat varjundit. Veelkord – lihtsalt suur tänu. Viitasid oma kirjas sellele, et siin vahest inimese närvikava paremini säilib. Usun, selles on tõde suhteline nagu muuski; pinged on ainult teistsugused. Üldse, pingetele ja kontsentratsioonidele olen pühendanud oma mõttekäikudes, vaatlustes ja otsingutes erilist tähelepanu, mispärast selles mul omad väikesed seisukohad on kujunenud. (Kunagi jutustan Sulle pikemalt oma kogemustest teadlaste, esoteerikute, jogide, jesuiitide jne kirju seltskonnaga.) Rääkimata sellest, kui selgesti on eristatavad aastaajad karaktereis, olen näinud klassilisi näiteid tüüpidest, kes näiteks satuvad ekstaasi lumetormis, kes vihmas, kes päikesepaistes – see on olnud võrreldamatu “alasti hingede” revüü, mida pole võimalik fikseerida üheski muus ühiskondlikus miljöös, kus inimene muutub automaatselt taas subjektiks ja tugevate ümburse, elukutse ja rahvuslike karakteri joonte kandjaks. Mis puutub aga närvikavasse, siis looduslik tugevus on siin küllalt tugev, et luua neid pingeid, mis mujal vahest puuduvad. Esiteks juba lühike suvi, mitteloojuva päikesega.

“Uues templis”,¹⁵ ütleb Bojer vana piiskop[ina], viidates Põhja-Norraale, umbes nõnda: “Kas teate, et meil on paiku, kus ööd on nii valged, et inimesed lähevad hulluks?” Ammu, ammu lugedes pidasin seda literaarseks hüperbooliks, siin aga kogesin selle täpsust ja tõde. Vaata, selle lühikese aja jooksul, mis siin suveks on antud, toimub puha mitmekordse kiirusega: jaanipäevane rohi kasvab ööd ja päevad läbi; võid jälgida tundide kaupa ta võrsumist, linnud, nii palju kui neid on, ei maga sel ajal üldse; nelja nädalaga toimub protsess, mis mujal vahest avardub neljale kuule; selle samale rütmile on allutatud ka inimene. Edasi kosmiline kiirgus ja luminentsents; nii enese kui teiste juures olen märganud, et muututakse närviliseks, rahuldamatuks, erilise pinge all kannatavaks kevadeti ja sügiseti suurte virmaliste aegu; ja kui siis neid pingeid ei osata, või ei suudeta ära kasutada loova kontsentratsiooni näol, tekivad sellest “taevasesest viinast” loomulikud ja drastilised kassiahastuse-perioodid. See on ajajärk isesugusele parapsühholoogilisele olukorraale, mis on rikas unenägudest ja muudest hingelistest kontaktidest – igatahes ei imesta ma sugugi seeütle, et eskimod ja teised põhja-rahvad on nii vastuvõtlikud nägemustele ja teistele üledimensionaalsustele. Ja siis tuleb päiksetu talv, mil lumetormid madalate rõhkudega vahelduvad pakastega kõrgete rõhkude juures, mis võivad muutuda

¹⁵Johan Bojeri (1872–1959) romaan.

üheainsas päevas; ei ole tujukamat, ebastabiilsemat ilmastikku kui polaarvööndis. Nüüd vihjasin ainult möödaminevaile looduslikele tegureile, aga siis tulevad ju need, mis elust enesest dikteeritud. . . moodustavad romaani omaette. Omamoodi päästvaks momendiks on see, et need faustilised pinged lahenevad füüsiliseks tööks kuni väsimuseni. — Niisama relatiivselt vastavad neile muudki meeltele mõjuvad efektid. Mis kodus on antud õites ja aasades, virvendab siin taevas: värvid, värvid, värvid. . . ja need peegeldavad vastu inimeste nägudelt, silmadest, rahutusest. Sattudes siinsesse suveõhtusse kujutled end paratamatult üliavaral laval, mis on valgustatud värviliste rambitulede müriaadist, mille varjundid muutuvad sekundeis; usud värve sisse hingavat; pilved — need on tohutukiire värviline liikumine ja vormumine, kosmiline ballett. — Lugesin kunagi, et vanad inkad tarvitasid üht erilist mürki, mis pani ümbrust nägema täiendvärvides, millisena nad loodust maalisisidki! Pruugib vaid kujutella sügisest tundrat, mis on tumepurpurpunane mitmevärvilise taeva all, mille põhitooniks on heleroheline, kuldoranž, päikese ja valkjas-rohelise kuu olles korruga taevas, et kogeda esteetilist paradoksi ilma mürgitagi. — Aga lähme taas asja juure, muidu ei jätku ajast ega paberist. — Küsisid, kas mul oleks mahti mõnd keelt õppida; see oleks muidugi õige kasulik ajutegevus, ühtlasi ka tahteharjutus; nüüd on aga lugu nõnda, et kõnelen küllalt hästi saksa keelt, küllalt rahuldavalt inglise keelt, millised omadused pole mul siin nõrgenenud, vaid tugevnenud, [olen] kujundanud endas veendumuse, et õigem on süveneda ühte-kahte keelde põhjalikult, kui, et tunda neid rohkem ja pealiskaudsemalt; selles vaimus olen kogu aeg töötanud ja töötan edasigi; peamise energia ja tähelepanu võtavad nii kui nii mõtted ja toimetused, mis on kirjanduslikku, filosoofilist ja psühholoogilist laadi. — Mis puutub mu tervisesse, siis vaatamata ta suhtelisele kehusele peab ametlik meditsiin seda veel mutitööde vääriliseks, nagu jälgides õndsas A. Munthe¹⁶ hoiatust, et tuleb hoiduda päikesest. — Eelmises kirjas saadetud Raekoja vaatega kaardi sain kätte. — Kirjutada saan praegu nii palju kui tahan (varem küll ainult kaks korda aastas). — Initsiatiivist edaspidi.

On armas Sinust, et lubasid mu naist külastada; tema rõõmustaks väga. Nüüd on lugu nõnda, et 1.–4. ja 18.–25. juulini on Lii Kullamaal säälselt apteekrit asendamas: ülejäänud aja Ristil; nii, et vali ise missugust aega ja millist ümbrust Sa paremaks pead; Kullamaale pääsemine pole ka raskem, sest rongide ajal liigub sinna alati mingi sõiduk või siis Tallinnast Virtsu buss. — Kahju, et Vingali omadest

¹⁶Axel Martin Fredrik Munthe (1857–1949), rootsi arst, psühhiaater ja kirjanik.

midagi teada ei ole; lapsed olid tublid ja tugevad, panevad kindlasti vastu. Ainult väike Hendrik, Sul on õigus, temas oli midagi erandlikku, kurb, et tema saatus õige tavalist rada peab minema. Ei unusta oma eelviimast külaskäiku sinna. Avasin kõõgiukse: maja näis tühi olevat. Siis tuli Ann (ta oli tollal vist üheteistkümnene), tegi kniksu ja vabandas, et ema on haige. Tahtsin teda vaatama minna, aga Ann sulges mul tee; ma mingi praegu oma tuppa. Pisut aega hiljem tuli ta mind kutsuma. Linda oli voodis; hällis aga lamas inimene ja magas. Nad olid Annega pesnud lapse ja puha. Paar tundi hiljem saabus August: see oli seigelnud Kirblas oma isakohuseid täites ja arsti ot-sides. — Võibolla viib Su puhkusetee Sind Pärnussegi. Kui juhtub nõnda, siis Kilingi-Nõmmes peaks olema meie sugulane Marta Vodja, ülimalt armastusväärne inimene (viimati kui neid nägin; pidas ta tütreaga koos lasteaeda), kes muidugi nende olukorrast peaks olema informeeritud. Ütlen seda nii, et kui juhuslikult sinna kanti satud. — Täna aga lõpetan. Sind südamest veelkord tänades ja kirja ootama jäädes, südamliku tänu ja tervitustega Leidale, ta mehele, Miilile, kõigile Sinu omadele ligemas ja kaugemas ringis, kõike, kõike head soovides,

Rein

26.6.1955

Armas Tuty! Kuna mu eelmine kiri kandis korrespondeerivat laadi olgu mull lubatud praegune väike külaskäik [ex promptus], lihtsalt selleks, et Sinuga pisut lobiseda. Täna oli esimene tõeline kevade ja suve ühine päev, mis algas muinasjutulise keskööpäikest varjava äikeseetendusega: nõnda võis näida taevas, kui taevased mandrid — kujutle värvilises pimeduses leekivaid välke, tujukaid, kohutavalt ilusaid, kümnete kilomeetrite pikkusi; oli nagu oleks universum koondunud kanonaadiks imepisikesele pinnale. Oli vaatemänge ja tunnetusi, mille kõrval paistavad tühistena ükskõik millise Wagneri või Nietzsche sõprus või vaen, silmapilk, mil näikse mööduvat suuremaid kunstnikke, pilkamaks inimeste liigset tõsidust või ka õnnistades nende kokkupuuteid Jumalaga. Olen kogenud, et vähemalt kord tuleb hüljata inimene, kui tahetakse teda tõeliselt näha; ja kui siis ringides ta juurde tagasi pöördutakse, leitakse alles kuivõrd suur ja õilis on tema võrdsus olemise keerulise aktiviteediga, lakkamatu loomingu. Praegu ei ole minu filosoofilises kreedos ruumi inimese loodusest ja kosmosest eraldatusele, sellest ühtsusest ja osadusest aga mudel luua muutub küündimatuks ja mõttetuks, (aga mudel leiab ju lõppeks ainult enda otstarvet), kasvõi intellekti piiratud tõttu; on tundmus, et intellekt, mis pani aluse Öhtumaa hiilgavale kultuu-

rile ja tänase maailma tsivilisatsioonile on puudutanud oma võimiste piiri ja sealpool on alles aimduste, kaemuste ja südametunnistuse tee, mille käimiseks puuduksid justkui tal [rüht] ja materjal. — Unusta hetkeks oma miljöö suletus, omarajalised dimensioonid, oma [meditsiinifääri] peenenenud spetsiifika, oma tahte ja elu praktilise vahekorra sfäär ja tule minuga kaasa niisugusse [järku]: Maa seest kerkivad suitsevad mäed, need on pinnale toodud kivimite mustjad püramiidid; [hulga] vabastava õhuga kokku puutudes tõusevad neist leegid spektri kõikides värvides: miks siis põlesid kord hiiglaslikud sood, mis oli õitseva floora rahutu eelmäng; [kaose] aimdus ja nüüd inimese käe läbi kaasnähtusena uuesti korduv nagu maailma kummaline mälu. Ja ümberringi avardub kevadine tundra; talvel kivisteks marjadeks külmunud vihmaussid sulavad eluks ja liigutusteks valkjas savis, sääsed ja muud putukad need linnustiku geograafilised kalendrid valmistuvad lühikeseks päevaks, kaugete lindude aimates nende tärkamist, kuskilt allikast aga hoovab energia läbi teda nähtavaks tegevate gaasipilvede, mida me praegusel silmapilgul nimetame Õhtuseks päikseks; luues, loopides viirastuslikke maale dünaamilisel, muutlikul ja valemiterikkal teekonnal, mis teeb rahutuks inimese, rohu ja põõsa. Ja Sa tunned, et tajud alati ainult tagajärge, mitte kunagi aga põhjust, et Kanti filosoofiline aritmeetika on samapalju sinus kui välkudes, ja et tabamatuse suur valu loob erilise igatsuse võlu. Sellesse ühiskondliku tragöödia, looduse ja ruumi raskesse selgusse kostab nüüd valjuhääldajast üks Puccini kuulsaid soprani laule, see uhke meister mõtles vahest toona, et ta tunded ja helid kuulusid kroonlühtrereis teatrisaalidele! Sel aga ei pruugi ollagi kuulajaid, see on lihtsalt osa selle õhtu ansamblist nagu kunagiste kiviks saanud sõnajalgade tuline kaja: nõnda hüüab ja kaebab alati ja kõikjal mõni inimene, sest temale on antud suured tahtmised ja suur süda. Sellele erutusele on vähe väärilisi, ja ma armastan Kiplingit tema Mowgly juttude lehekülgedel — kuidas kannatan Mowgly tol saatuslikul kevadel, mil loomad ta maha jätsid, sest neil oli laulude aeg, aga temast pidi saama inimene! —

Kui Sa siis nõnda läbi kannatuse, erutuse ja rõõmu oled olematuks taandanud aja ning ruumi, siis astuksid nagu uude dimensiooni, (mis saab vist sündida ainult armastuse kaudu!), alguses kombates nagu pime nähtamatus struktuuris, mis ometi on nagu on — meeleline ja mõistuslik maailmgi, siis saad aimu hingelistest realiteetidest, saatusest mis siit algab, ruumidest, mis asuvad niihästi sinus eneses kui maailmaski, kus surm ja elav ei oma enam vaheseinu. — Kunagi võis neid lauseid nimetada müstikaks nüüd tundub mulle on see kunsti ja poesia, teaduse otsija mõtte liivane rada. Oli loomulik, et

usuteaduste filosoofilises kriisis paljud teadlased pöördusid eeskätt kõige sugulaslikuma tunnetuskompleksi, budismi poole, oli ju Schopenhauer sellele ammugi viidanud. See tee on aga ühekülgne ja ainult teatud otstarbeid teenindav nagu seda kitsamas piires näiteks on darvinism või ükskõik milline evolutsioonipöpetus. Vaatamata sellele, et Vedantas paljudki mõttekäigud on otsekui praeguse teadusliku tunnetuse poeetilised üldistused, viib selle praktika, jooga heal juhul siiski ainult imeliste tahtekoondamisteni ja televisioonini, nõudes aga vastutasuks elu täielikku hülgamist, aga tähtsama hävitamist vähetahtsa kasuks. Selle loomulikuks tingimuseks ja puuduseks on asjaolu, et puudub armastuse kui eksistentsis ühendava ja loova idee. Sõnades ja mõtteis võib sellele ligineda bioloogiliselt, psühholoogiliselt, esteetiliselt, filosoofiliselt – erootika, Platon, ristiusk – mis kasu ongi siin sõnadest; võidi mõelda Indiast ja avastati Ameerika: selleks oli aga tarvis meresid sõita. Kõige eredama kujutluse sellest on andnud vahest Fausti lõppvaatuses Goethe, olles nõnda omamoodi evangeeliumi ajatuse interpreediks. Kuid ühes peame olema teadlikud: Fausti tee pole veel maha käidud, see pole õieti veel alanudki, see on alles ees. Kui palju Fauste on kirik põletanud ajaloo paradoksaalsuses! Generatsioone eriliste psühholoogiliste võimistega, inimesi kustutati elust ja pärilikkusest, et teha ruumi ainult intellektuaalsetele variatsioonidele. Muidugi ajalugu ei tunne tingivat kõneviisi, tema jaoks ei ole teist võimalust; seepärast võime ka omaks pidada seda, mida me nimetame tänaseks maailmaks. Aga tema otsingute resultaati kroonib aimdus, mis oli antud niihästi mõnes ruumi tagajärjekas rõhumises, paradiisilinnu sulestiku edevuses, Einsteini valemis või kahe lahutatud inimese unenägede kokkupuuteis. —

Eilne äike ja tänane päike laadisid minussegi energiat — sellest sai kirjake. Kui homme oleks aega võiks teha sellest üldiste lausete eelmängust mõni peatükk; pildikene või luuletus, aga homme ei ole aega, kuidas ma unistan vahel kirjutavast sulepääst ja valgest paberilehest. Praegu aga tulen hetkeks Su aeda, mis nüüd peaks olema üleni õites. Ja nõnda jätan jumalaga õhtuks, mis on ilus juba seepärast, et ta kestab vaid silmapilgu, milles nii palju jääb ütlemata. Lootes, et see kiri Sinuni jõuab enne Su puhkusele asumist, soovin Sulle head kordaminekut. Kui kohtud Liiga, ära ole reserveeritud ta vastu — ta on täielik tundeinimene ja näinud nii palju raskusi minu pärast, mul oleks nii hea meel, kui te lähedalt tuttavaks saaksite. Minu tervislikust olukorrast on Sinul täpsem pilt kui temal, ja ehkki selles pole midagi tõsist ega kriitilist, tema südamerahu pärast, ära seda tal siiski oma meditsiinilise objektiivsusega täienda. Mu elus

ei olnud vahepeal muutusi ega uudist. Kui juhtub tulema, kirjutan kohe. Tänu algavale suvele, eeskätt aga Su pakile tunnen taas rohkem jõudu kehas (muide, vitamiinid ja muud droogid olid kohe kiire, kosutava mõjuga). Südamlikud tervitused Leidale, Miilile ja teistele. Ikka parimate mõtetega Sulle ja teistele, veelkord Sulle kõike head soovides,

Rein

P.s. Raamat pole veel jõudnud, nendega läheb ikka palju aega

9.8.1955

Armas Tuty! Sain vahepeal Su saadetud raamatu ja kaardi Pärnust, mõlema eest südamlik tänu. Mis puutub esimesse, siis tunnen samuti kui sinagi: südamelähedased lood. Terve oma viletsa "ritterstuuri" jooksul olen näinud meie rahva karakterit tema täies alastuses; kõikide tema meeldivate ja ebameeldivate joontega, tihti olen olnud nukker seeüle, et pole olnud käepärast ulatuslikumaid, ammendavaid teoseid folkloorist ja vahel olen soovinud Oskar Looritsat oma asupaika; jagamaks muljeid ja tegemaks järeldusi. Imetusväärsed ja erutavad on ajaloolaste ja folkloristide arhiivsed rekonstruktsioonid, aga need mõttelised põimingud esivanemate mälu kannavad endas kahtluse elementi: ta võis olla nõnda, kui puuduvad abinõud selle veenvaks tõestamiseks. Ja siis järgnevad loogiliselt filosoofilised vaidlused meetodika jne. üle. Mõtleme siin näiteks Hans Delbrückile,¹⁷ kes rõhutas intuiitivse meetodi ainuõigsust ja kellest Heiki oli kogu elu mõjutatud. Kus on nüüd Heiki, ma võiksin talle öelda, kuivõrd täpne ja õige oli tema maaling meie mineviku inimestest, kuidas ma nüüd saaksin teda abistada ta asustusajaloo kirjutamisel, sest mina olen seda inimest oma silmadega näinud ja oma kõrvadega kuulnud. Ja olles niisuguse ajaloo inkarnatsiooni tunnistajaks, tunned end avastajana imedemaal. Muidugi tundub Sulle see üldsõnaline esitus segasena, vahest imelikunagi, aga ma ei tihka laskuda praegu veel üksikasjalikku faabulasse; võid kujutleda aga üht: kohates inimesi olukorras, kus neil mälu tuhmumise tagajärjel on katkenud eluline side olevikuga, kus objektiivse elamuse ja aktsiooni puudumise tõttu ei ole mänguruumi erinevas olekus tahtejõule ja intelligentsile, siis [käituvad nad] nende sisetiste reeglite kohaselt, mis moodustasid nende sugupuu [traditsiooni] [---] antud kõrvutamaks nii paljud eri rahvused, kelledest mind eriti on [kõitnud] sensitiivsed ja temperamentsed ungarlased.

¹⁷Hans Delbrück (1848–1929), saksa ajaloolane ja poliitik.

Ning meie elutunde ja karakteri äärmised antipoodid, juudid. Lugesin muide mõne aja eest Feuchtwangeri "Juudi sõda" ja pean seda olulistest löikudes meistritööks: selle peategelane on juudi hingeelu monument, eemaletõukav ja atraktiivne ühtlasi, arusaamatuseni paradoksaalne ja ometi nii ühekülgsest lihtne. Eeldades, et oled lugenud seda teost jutustan Sulle selle illustratsiooniks väikese killu ühe amerikaniseeritud juudi erasjadest. Elavate, tarkade silmadega, sõbralik, lõbus ja valusalt traagiline ühes minas. Oli jahenenud vahekord naisega ja hakanud elama sõbratariga. Üksinduses olles kaks korda nädalas uskus armastavat oma naist, kaks korda sõbratari, kaheks päevaks unustas mõlemad. Siis tuli kiri, mis teatas, et naine on eraldatud närvihaiaglasse; ta valu oli ehtne ja ta valu oli mulle armas lause pärast: "Sinna oleme jõudnud", ta justkui laulis seda läbi pisarate. Järgmisel päeva ta kaalutles aga nõnda: mis ma arvavat, kas põhjendus, et naine on niisuguses olukorras ja vajaks tema ligiolekut tervenemisel võiks olla motiiviks, et vabastada saada, kaheldes ainult selles, kas autoriteedil jätkub inimlikkust niisugusest suurepärasest põhjusest aru saada. Mõni nädal hiljem tuli kiri sõbratarilt: too oli tahtnud talle meelehead teha ja läinud naise juurde küsimaks fotot, et seda mehele saata. "Kuda naine vastas?", — ei suutnud ma hoiduda pärimast. "Naine oli suhtunud asjasse õige külmalt ja öelnud, et kui ta peab seda tarvilikuks, teeb seda ise" ja lisas pead raputades: "Mõistmatu! Mu arvates oli see naisest siiski väiklane." — Ja nõnda ad infinitum. . . Mis aga vastastikku raevuks ja tülikis ärritas öhtul, lahenes paratamatult lepituseks hommikul, kui hakkasid mõjuma ligitõmbavad elemendid — siirus, tugev intellekt. — Suvi on meil möödas. "Nüüd küllalt Issand! Suvi oli suur — kõik päikesekellad sule varjusesse ja väljadel las möllab tuul!" Nõnda laulis õnnis Rilke ja lõpetas luuletuse kurva akordiga. Mu meeleolud on aga vastupidi, nagu rohkem õitsele lõõnud, tuleb see sellest, et olen sügiseloomus üldse, eriti aga sellest, et maailmas nii paljugi lootustandvat ja huvitavat, mis köidab mõtteid ja fantaasiat ja et välkrahud on moodi läinud. Aastate eelses väljapääsmatuses seadsin oma hinge imperatiivi: püüda elada vähemalt niikaua, et näha meie maa tulevikus võimalust, silmapilguni, mil võiks öelda: siit edasi läheb kõik hästi. Tunnen selle hetke puudutust ja tulenev rõõm taandab miinimumini isiklikud mured. — Riinast jne. ei ole vahepeal elumärki saanud; muuseas, kui peate võimalikuks nendega ühendusse astuda, siis kirjuta, et teaksin aadressi saata; oleksin minagi huvitatud sellest, et väikest tervitust nendeni läkitada. — Su kaart Pärnust valmistas nii mõnegi ilusa hetke; mitte ainult seetõttu, et liiv kuum ja linn kaunis, vaid palju meeldivaid mälestusi on seotud Pärnuga, mille elustamine loob mõnusa [tunde] nagu seda valmistab

kinnikasvanud haava puudutamine. Kusjuures [---] [“Võibolla mõne piibli vahel ruuge] lakk / kord meenutab me iga[tsust ja hukku / ja kuski kambris vurama jääb] vana vokk, / et olime ja kadusime muinaslukkku”, nii kirjutasin kord ühel melanhoolisel silmapilgul pike-mas seoses¹⁸; väike nukrutsemine minevikulisel temaatikal on alati nagu puhkuseks, ehkki ma seda ise kunagi esile ei mana, sest kogu me südame ja mõtte tegevus kuulub tulevikku, milles, tōsi küll riskin enamikus liiga kaugele minna, põrgates ikka vastu ajalikkuse ja ajatuse probleemi, mida olen kestvaalt uurinud, millest palju laulnud, ja mis on lõpeks inimliku ja jumaliku elu kõige sügavam ja salapärasem osa, tema stiimul ja rahutuse peamine põhjus. — Ära ole mulle pahane, et mõtlen ja kirjutatan nii palju “mina”, aga selles pidevas objektiks olemises on mõnikord nagu kergenduseks kirja näol subjekti mängida. — Rõõmustasin kaasa Su puhkusele ja sõitudele; mõtlesin oma paremad mõtted Su lähikonnale Tartus ja Tallinnas, kellele anna edasi mu südamlikud soovid ja tervitused. — Ja jäin praegu mõtlema, miks peaksin nende aadressiga viivitama: Berlin, Zehlendorf, Berliner str. 95, Hilda Kannenberg, sest nagu kuulnud olen on üldine korrespondents juba alanud. — Öhtu aga edeneb ja töö ootab; see on viimasel ajal pisut koormavam olnud, mispärast pole saanud ka tihedamini kirjutada. Jääme nägemiseni; soovin Sulle kõiges parimat ja õnnelikku kätt, mulle kirjuta ikka vanal aadressil, südamlike tervitustega,

Rein

28.8.1955

Armas Tuty! Sain kahe päev eest kaks rasket kaarti ema¹⁹ käest: isa on märtsikuul ootamatult surnud. Ta kirjutab: “. . . see õnnetus tabas meid nii järsku. Kannatasime raskelt, aga võitlesime läbi. Oma targa peaga, rõõmsa elujõuga oli isa meile suureks toeks. Ta ei kaevanud kunagi eluraskustes. Nii tugevasti armastas ta oma lapsi — Sind ja tüdrukuid. Oled õilsa ja auväärse mehe poeg. . . Aastatega ei olnud ta muutunud, ikka elujulge, rõõmus ja noor südames.”

Ei mõista öieti midagi öelda praegu. Elu on vahel liiga rāme. Mu elu stiimuliks ja ihaks oli isa veel kord nāha; kujutlesin alati seda rõõmu,

¹⁸Kommentaariks luuletusele kirjutab Rein Sepp naisele Luise Seppale 18. mail 1955: “Kirjutasin vahepeal väikese palakese, millele sain ajendatud ühe kaaslaste naise kirja kaasa lugedes, kelle naine viibib samasuguses olukorras nagu meeski”.

¹⁹Rein Seppa kasuema Hilda Sepp (sünd. Suubi, 1897–1970).

mida tema võiks tunda taas koos olles ja jätkates neid jutte, mis kunagi pooleli jäid, öeldes neid sõnu, mis nüüd on ütlemata ja veendudes elu jätkuvuses — see oli mu ettekujutus õnnest ja täidumisest, mis mulle jõudu andis sisemiselt püsida ja võita. Aga nüüd on justkui pooled veresooned läbi lõigatud.

Sain vahepeal ka paar pakikest tagant järele — ühes olid mõned fotod, mille hulgas viimane perekonnapilt, võetud 5 aastat tagasi. Tüdrukud on sellel nii toredad. Esimesel soliidisel võimalusel saadan selle teile näha. — Muidu nende elu täpsustavat ema kaartidel kahjuks ei ole. Ta viitab sellele, et on terve ja töötab. Ühel fotol on Riina oma mehega — ta abiellus kahekümneühesena; Maret nähtavasti pole siis veel abiellunud. — Kirjutan neile ühe kaardi aga ma ei või kindel olla, et see päralt jõuab, ehkki eelmised on läinud, aga praegu on mul selles pisut kitsamaks muutunud. Kahjuks ei saa ma selle teie elule viidata, sest siis ma riskiksin ta paberkorvi lendamisega. Võibolla peate aga võimalikuks isegi kirjutada; loodan, et mu viimase kirja kätte said. Eks järgmises kirjas räägime pikemalt, jään ootama üht Sinult. Armas Tuty, soovin Sulle, teile kõigile, kõike mõeldavat head, elage hästi,

südamlike tervitustega,

Rein

28.9.1955

Armas Tuty! Tänan Sind südamest kirja eest, mille sain mõni päev tagasi. Pean veelkord tagasi tulema eelmise kirja teemale, et Sindki mitte eksitusse jätta; Sinu kirjas esitatud kuulujutud olid alusega — isa suri tõepoolest 1953. a. 18. augustil lühikese ja raske haiguse järel. Minupoolne arusaamatus oli tingitud asjaoludest, mis kujunesid nagu kurvas filmis. Esiteks see, et ema ei julgenud mulle oma esimestes kaartides, millest üks ainult minuni jõudis, sellest kirjutada; tema armastusväärne tagasihoidlikus õnnestus sel määral, et kui mina kuu aja eest tema hilisemad kaardid sain, ei võinud mulle mõttessegi tulla, et puha juba varem juhtus. Ja alles nüüd sain ma ta kaardi aprillist, milles ta esimest korda sellest teatas, ühtlasi surmaaega märkides. — Pean ütleva, et saanud neilt esimese fotokese, kus nad koos Riina leeripäeval, täitis mind korraks tume aimdus, sest ma küsisin endalt kohe, miks saatsid nad nii vana foto, kas mitte seetõttu, et hilisemal nad pole enam neljakesi? Tõrjusin selle mõtte endast, kui rumala kartuse, uskusin parimat, järgmised pildid aitasid seda kinnitada ja nõnda oli ta minu jaoks maa peal olemas veel kuu aega tagasi. Noh, vähehaaval olen suutnud harjuda

sellegi kujutlusega, et pole siiski. — Muud isiklikku ellu puutuvat ema sel kaardil ei kirjuta. Eelmisel ta märgib, et on tervise juures. Olen püüdnud hakata ennast tasapisi restaureerima, sest objektiivselt vaadeldes oli mu hingeline segipaistus esimest korda elus täielik. Kaldusin hajameelsusse ja misantroopiasse. Hakkasin end väsitama füüsilise tööga, see ammu proovitud kuur on siiski positiivse mõjuga. Loovad mõtted ja konstruktiivsed huvid pole veel naasnud; küll tulevad needki; ainult kujutlus, et kunagi saaks taas südame põhjast naerda, selle vist oleme toonud sajandile ohvriks; jääb vaid lootus rõõmust, mis võib tõusta ajastu resultaadist, ükskõik, millises vahekorras sellega on selle kandjad ja selles kannatajad, eitavas või jaatavas. — Täna sain taas väikese elumärgi emalt paki näol ühes raamatuga “Die Planetarischen Nabel”,²⁰ mis näikse olevat õige ammendav monograafia ja heaks seltsiliseks järgnevatel päevadel. — See oli niioelda sisuline külg — ära kohku, see kiri saab mind täis olema. Selles olustikus toimus teiselt poolt väliste asjade kujunemine, millel võib olla määrav tähtsus tervele mu edaspidisele saatusele. Kõigepealt taotlesin oma kodakondsuse revideerimist omade juurde siirdumise eesmärgil, edasi järgnes mõne päeva eest amnestiaseadus, mille sõnastuse iseloom ei lase veel kindlalt määrata, mis võrra ta kedagi puudutab, kolmandaks näikse ilmnevat, et traataiad asendatakse sundasulatega, mis võimaldavad edaspidi täie palga ja puhkuse kodumaal. Neist võimalustest esimene tundub mulle kõige ihaldusväärsem; Lii saaks sel juhul omadega kokku ja Sven²¹ saaks tõelised vanavanemad; majakene Alpides, olgu see kodu siis proviisorne või lõplik; see sobib mu kujutlusega isiklikust eluruumist; ei segaks ka mõtted endisele kodule, sest mul on tundmus, et maailmapoliitika praeguse tendentsi ja ajalooliste vajaduste täitumise ja tehnika ning majanduse praeguse seisu juures, selle kompleksi õnneliku lahenemise korral on Euroopa ühtsus lähema kümne aasta jooksul saanud tegelikkuseks. Materiaalne külg mind ei kohuta; sellest küljest oleksin piiratum Ristil, millele lisanduks veel hingeline tundeseisund, vähemalt esialgu, mida vanasti Nõuk. Venemaal nimetati tabavalt “sisemine emigratsioon”. Praegu olen aga veel endises ja kõige kindlamas olukorras, ja jätame pigem projektsioonid, sest ehk ei meeldi Fortuunale, kui kõnelda nii avameelselt tema intiimsetest pilkudest. — Armas Tuty, palun, et annaksid edasi mu südamlikud tervitused sugulasile ja lähemaile tuttavaile. Mötlen teile kõigile tänuga ja soojusega. Olen siiani elult alati justkui rohkem saanud kui

²⁰Karl Wurm, *Die Planetarischen Nabel* (Berlin: Akademie Verlag, 1951).

²¹Rein Sepa kasupoeg Sven Peterson.

anda suutnud; seda korvata on üks mu tuleviku ilusamaist mõtteist. Teatan Sulle kohe, kui mõni muutus mu elu peaks tabama, ja, loodame, et mitte halvema poole. — Su “Valge daam” minuga muidugi kokku ei saa, püüdsin tema üle järele kuulata, siiani tagajärjeta. Kuid vahest avaneb mõni teine tee. —

Jää terveks, soovin Sulle kõike head!

Rein

22.10.1955

Armas Tuty! Tänan Sind kirja ja hääde soovide eest. Kahjuks on lugu nõnda, et vähemalt siiani ei ole midagi kindlamat ja rõõmustavamalt teatada; kanname edasi oma elu paragrahvi nagu suurt küsimärki; vahel jääd uskuma, et sündisidki nõnda: tuhk pea pääl ja kotiriided seljas. Uue seaduse rakendamine näikse võtvat aega; liiati valitseb teadmatus me rahvuskaslaste seas, kellest enamik nagu minagi on varustatud pääle muu süüdistuslausega “omakaitse” — nimelt kas see käib seaduses esitatud mõiste alla “muud formeeringud” või mitte; küsimusel on muidugi kõrvalmaik, selle negatiivse seletuse korral — jah siit järgneb me elule nii omane lootuse ja pettumuste rida, mis teeb mu kolju mitmes mõttes alkeemiku [---] sarnaseks, kus kõige imelikumad protsessid vahelduvad kuidagi saatanlikus ilus. — Oli kena, et jutustasid mulle sellest tohtripaarist; kosutav on teada, et inimesed elavad ja on ehk õnnelikudki; muigasin endamisi Su sõnastuse juures, kus olid tahtmatult määranud vist midagi karaktertset, öeldes Madame ja tema abikaasa — või on ehk osad nendegi juures muutunud? On neil lapsi? Miks ei peaks ma mäletama Benitat²²! Mul oleks ütle mata hea meel, kui saaksid tema aadressi mulle muretseda. Olime ju Kaljuga²³ ta tütre tütre²⁴ vaderiteks, keda tal ei õnnestunudki enam näha; olime suured sõbrad ta vanema tütreaga,²⁵ kes sugulasliku asjalikkusega püüdis harida mu hinge selles osas, mis puutus algavate naiste maailma — oo, neid õndsaid, tarkade laste keskustelusi! — ja lõpuks tema ise, tema alati lõbusa ning heatahtliku ilmumisega olid seotud nii mõnedki helged, feelikud pildid mu lapsepõlvest; nendel projektsioonidel on teatud spetsiifiline

²²Rein Sepa emapoolne sugulane Benita Freimann (1901–1987), emigreeris Austraaliasse.

²³Kaljo Kersalu (1925–1992).

²⁴Ilma Kolk-Taylor (sünd. 1942).

²⁵Ursula Kolk-Suu (1921–1999).

kurblik ja magus maik, võides leida neid France'i või Turgenevi lehekülgedelt, Rilke värssidest. — Vahepeal ei ole uut teadet emalt saabunud. Arvestan järgmisel võimalusel Su sooviga; aga vaata, et Sa mitte eksi ei arvaks — mu korrespondents on offitsiaalne, kus maksab nõue, olla rangelt isiklik. Sellepärast oleks Sul endal avaramad võimalused kirjutada aadressil, mille omasid. Viimane saadetis oli vanal aadressil. — Ja selle puhul veel midagi lapsepõlvest — nii mõnedki maiustused ta pakikestes kandsid sama maiku, mida ma eriti armastasin toona — kui ta pani mind köögis kokku hõõruma mõnd retsepti ja ma ikka poole ära sõin, või mille järele ma sirutasin näpu, mil ta selja pööras. Nõnda me elame üksteise mälestustes, ja vahel teevad Riinat-Maretit mu unenägudes koerustükke. — Olin viimasel ajal pisut haiglane, eriti hammastega, ühe tõmbasin äsja välja, teisel peab veelgi tangid taha panema. Muidu olen füüsiliselt peaaegu korras, välja arvatud kõrvad, mis lõövad endiselt pilli, üks isegi nõnda, et see akustika vahel katab.

Välisministeeriumist pole ka siiani veel vastust saabunud. Nõnda on mu olukord siiani kõigiti endine ja vaevalt, et see sel aastal enam oluliselt muutub. — Tänan Sind samuti Su heasoovlikkuse eest materiaalsel aadressil; olen vist siiski liiga vaene, et niisugusel puhul "ei" ütelda. Panen kirja sisse kolm pildikest pealkirjaga "Mõista, mõista, kes see on?" Loodan, et kiri ikka pärale jõuab. — Võibolla olen edaspidi rohkem vormis, et kirjutada pikemalt ja huvitavamatest asjadest. Palun tervita südamest kõiki sugulasi ja sõpru. Kõike, kõike head!

Rein

19.11.1955

Armas Tuty! Palju, palju tänu paki eest, mille täna omasin, samuti kaasosalistele aines ja vaevas, kuna olin parajasti kriisiperioodis, röömustas ta mind mitmekordselt. Õieti ärkasingi täna kavatsusega Sulle kirjutada, sest on puhkepäev; siis saabus teade paki järele minna; parajasti seda tehes jutustati, et olen määratud tänasest alates nn. vabastamisele; nõnda pidin end üle hulga aja taas pildistada laskma, mis küll vaevalt oleks kõneväärt, kui mitte märkida erilist tundenüansi kohtukaamera ees seistes ükskõik kas negatiivses või positiivses protsessis, ja millel on erilisel lootusetu ja võigas maik; niisama eredalt kui tunded, mis valdasid esimest korda armulual käies, on mälus need, mida elatakse läbi kastes sõrmi esmakordselt trükimusta, et anda näpujälgi — millist toimingut argoos piltlikult "klaverimänguks" nimetatakse — selle aktiga

tunneb inimese kuritegelik mina end esimest korda sanktsioneerituna. — Paki järgi veendusin tundes, et oled mu viimase kirja, seega kolm pildikest kätte saanud, millest üks mulle alati huultele ajendas Liivi armsa laulukese: “Võeh seda tegu, võeh võeke, mida tegi mu väike õeke jne. . .”. Kahjuks on ühendus nendega peaaegu kinni külmunud, eks ootame taas kevade tulekut; kasvõi sellestki võid aimata momendi maailmapoliitika ebasõbralikke värinaid ja selgesti tunnetab inimene tema totaalsuse reaalsust: maailm on pisikeseks jäänud, maised kaugused imperfektseiks mõisteiks taandunud, mis ime siis, et tsentraalsuse mõte ahvatleb võluri häbematuslega. Ei ole ma ometi kaotanud usku olukordade lahendusse, sest ei jätku enam mõistusestki [nägemaks] ja registreerimaks lavastuse täit tõsidust, mis oma üliras olus [keskendub] intuitsiooni ja südametunnistuse lõplikku mängu. — Ilusail hetkil viirastub selle kaemuse taga vaimse struktuuri tabatavus konkreetsele, mitte enam abstraktsel kujul, mis vahest ongi lähimate sajandite valdavam mõte. . . Soliidse, pika ja kaunina paistab teaduste jne. edasine kujunemine, ometi on sellest vähe veel; see üksinda ei viiks kuhugi. Õnneks on küllalt märke, et palju on kujunemas uueks sisuks, paljud aimdused omandavad piirjooni, peenemaid, graatsilisemaid vahest kui neid kunagi on tabanud vaimne silm, avanevad suurepärasemad maailmad. Julged ettevõtted, mil suunati energia avastamiseks maid ja meresid, juhataksid sisse uusaja planeedi omandamise epossi, selle jooksul märgiti ja kaaluti, vahetati ja organiseeriti tema materiaalsel vara. Tihti on tunne, et kaasaeg nagu juhataks sisse uue, vaimsete, sfääriliste mereröövlite ajastu, kes praegu alles niisama tahumatud ja toored nagu kunagised konkistadoorid, purjetades aga oma mustade plaugudega hoopis uude, seni tundmatusse dimensiooni, mõttesse, mille olu jaoks, millest avanevate perspektiivide tarvis puuduvad alles sõnad, puudub loogika, puudub uurimiseks meetod; on vaid killud, vihjed, meeletlik kaos. Meie praegune teaduste süsteem ja sisemine ehitus laseb küllaltki selgesti juba aimata piire, mis nad peidavad iseneses, see on määratud elu[-]. Tuleb aga aeg, mil nüüdsed teoreetilised teadused muutuvad rakend[atava]teks sõna otseses mõttes, kuna nad muutuvad igapäevasteks vajadusteks, atribuutideks, instinktideks, mil praegusi astronoomide, filoloogide, biokeemikuid mälestatakse meistritena, akadeemias aga väljendatakse otsinguid sententsides, mille ilme ja kõla on alles tundmata. Kui Platon oleks unes näinud raadiot, oleks ta pidanud unustama selle ärgates: mis teame praegu võimalustest lähtutuna närvikavast, kompleksist, mida kutsutakse süngelt alateadvuseks? Kultuuride nooruseas aga öitseb luule; laulikud laulsid sisse Hellase vaimu, trubaduudid harjutasid mõtlema Öhtumaade valitsejaid ja kalureid. Pruugib vaid analüüsida pea-

liskaudseltki araabia luule olemust ja tendentsi, et määrata selle mõtteruumi karakterit tema hilisemas teaduses ja filosoofias. Kuningine Kalifaadi elanik on tardunud mu kujutluses ajaliseks hetkeks — igalt järgnevalt ime oodates. Kahetsen olemaks üldsõnaline ja pealiskaudne, sest puudub tõepoolset aeg süvenenumaks ja rahulikumaks keskusteluks, ma ei kahetse aga seda, mis võiks Sulle liiga fantastilisena tunduda. Fantaasia ja ainult fantaasia on meie tuleviku imperatiiv, luule, milles mõisted nagu süda ja südametunnistus harjutavad mõtlema tuleviku lapsi, et nad suudaksid tugevamini tunda, tugevamini armastada ja tahta, murdmaks tõkked mõõdetesse maailma, milles pole enam surnuid praeguses mõttes, milles eilse ja homse kategooriad tunduvad terminitena kunagisest muinasloost. Tahe, mida siiani oleme harjunud käsitama rohkem retrospektiivses ja ruumilise ekspansiooni tähenduses, on meie ainulaadne võime suunduda kategooriasse, mida täna nimetame tulevikuks. Sellele teele suunduvad mu mõtted, kui kõnelda lihtsalt ja konkreetselt: unenäod, mitte muuseas vaid niisama tähtsana kui ärkvel päev, abielu, mitte ainult kui jätkuvuse ja harjumuse aparaat, vaid kui psüühiline looming, armastus pole ainult kui erootiline ja religioosne igatsus olla; vaid tahta veel mitteolevat. Need on lähtekohad, milles saatus saab hoopiski erisuguse tähenduse, paratamatus uue sisu, rõõm uued kvalifikatsioonid. Eksistentsiaalfilosoofia on alles esimesi katsetusi kobada uutes ajaruumides. — Hakkasin Sulle jutustama, mis juhtus täna hommikul, sattusin aga tont teab kuhu, ometi on need mõttekäigud mulle armsad; tõsiasi, mis ei tunne ajalisi piire, suruvad ennast peale ja tihti kui uinun väsinuna tööst katkestab mõttelõnga; projektsiooni millestki kaugest, kaunist ja ebamäärasest, ohe rinnast; täpselt sellesama kõlaga ohkas me hundikoer, Rehemäe Sammi enne uinumist, aga ta ei öelnud mulle kunagi, miks.

Ei ole vahepeal kirjugi saanud; Arturile kirjutasin, ta pole veel vastanud jne. — Loodan järgmises kirjas ehk midagi positiivsemat teatada võida või siis lootuste esialgset purunemist, praegu aga valitseb teadmatust. Palun tervita südamest ligidasi. Veelkord suur tänu Sulle, kõike, kõike head. Parimate mõtetega,

Rein

PS. Too roosimarja tee on nii maitsev, et [kui seda po]l liitrit retsepti järgi homseks keetsin, pistsin korraga puha kinni [---].

PS. Kui Sind tulevikus peaks otsima õnnetu saatuskaaslane, keda ähvardab pimedaksjäämine, siis palun, et aitaksid teda võimaluste piires, et ta pääseks kliinikusse ja tähelepanelikumale ravi alla.

14.12.1955

Armas Tuty! On midagi kuidagi kiretult ebasõbralikku vangikirjade lootusetuis daatumeis; muidugi haavavad nad peamiselt saatjat ja sedagi ehk ainult siis kui nende juures mõttega peatuma jäädakse; kunagiste roomlaste “carpe diem!” on aga ammu kadunud kõrvust kui rõõmuhüüd, sellest võngub edasi läbi aegade tema sügavam osa vaid — nagu hoiatav, ahastav, meelegeitlik karje. Siberi elanikud on jutustanud mulle, et säälse temperatuuri langedes alla kohaliku püsiväärtuse lakkab liikumine ja elu nii inimeste kui ka loomade juures mõneks päevaks. Pakase püsides on aga poole nädala või ka nädala pärast ühel hommikul kaetud tänavad surnud lindude või ka väikeloomadega: oli see nälg, mis kihundas neid minemaks hingama viimset saatuslikku õhukvantumit? Või oli see viimane meelegeitlik katse restaureeruda, säilida, mil sisim rakk dikteeris oma viimase tahte? Mingit pakase pealetükkivat järjekindlust on me kuupäevades ja arvudeski; jääd mõtlema [kui] kindlana ja kindlustatuna pidi end maailmas tundma Pythagoras [---] on see mu sissejuhatus [---] liialdatud vahest sellepärast, et [-]aala on justkui joon [---]. Külmad ilmad, need teevad rõõmutuks ja uniseks, sest aju on koormatud ainuüksi soojendamise ülesannetega ega jätku tal selliseil päevil jõudu mõtlemistevõimeks. — Pidin taas kogema uue metamorfoosi kujunemist, külastades üle nii pika aja inimeste elukorterit ja uuesti tundma õppides esemeid ja olukordi, mis neid ümbritsevad; muljed olid mitmekesised, seda selgemini aga tundsin, kuidas pidi kurb olema Zarathustra, mil naases mägedest. See ei ole veedetud kannatusliku elu haiglane ülistamine; jääb tõsiasiaks, et sai loobumuses ja abstraktsioonides liiga kaugele mindud, et nii kergesti taas tasa-kaalu leida; nõnda tekib veendumus, et ainuvõimalik väljapääs oleks elu, mis oma teo ja mõtte aktiivsuse poolest saaks mineviku otsingute, strapatside ja kujutluste vääriliseks; igasugune pingete langus või diskvalifikatsioon võrduks parandamatu gangreeniga. See on muidugi tees, millest edasi on praegu spekulierida võimatu. Aga nii mõndagi, mis alles eile oli unenägu, realiseeruks nagu esimeses ärkveloleku hetkis; ja kui too müür, mis eraldab päevast, nii raske ei oleks, siis ei pruugiks ehk öö lõppemist kahetsedagi. — Puhtpraktilises tähenduses on uue olukorra muutus selles, et teeb kättesaadavaks mõne raamatu, mõne ammukaotatud tuttava, teeb igapäevase elu pisut keerulisemaks ja nõuab rohkem tööd. — Loodan, et Sa mu viimase kirja, milles ühtlasi tänuga kviteerisin Su paki saamist, omasid. Too tuli väga õigel ajal, sest olin just siis sunnitud üle minema oma rahamajandussüsteemile seda omamata. Nüüd ja edaspidi usun siiski sedavõrd töötada jõudvat, et üle miinimumi einestada. Kahjuks ei

ole Sult kirja saanud ega tea seepärast kalkuleerida kas pole Sa veel jõudnud kirjutada või on see hoopiski kaduma läinud. Emaga ega tüdrukutega pole kontakt veel taastunud. Ja isikliku elu muutusist avaramas piires pole veel märku. — Retsiteerin Sulle väikese luuletuse, mille kirjutasin paari aasta eest noil päevil, võta ta jõuluks:

*Vaikselt ja kiretult sügavas lumes
uinuks kui mõte: me olime kord
ja ööde ning tähtede sinakas tules
laheneb iidne akord.*

*On mõeldud ja elatud raskesse sõnna
palveid nii õrnu või mässavat verd
on valatud kellade pronksi ja kõlla
talluma õitsevat merd.*

*[Ja radu sai lauluga] tallatud [tuulde],
vaid mõnele jäänud on kivine jälg
ja soove sai naerdud ja suudeldud [huulde
ja jäljesse surutud jalg].*

*Nii metsad ja heinamaad, lapsesuu maias,
unenäost võlutud vallatu silm
õhtuses sosinas, suhkruga saias
avanes terve maailm.*

*Sa tead kord, et range on tähtede saatus,
et pühad on hauad ja peatused teel,
et tähtedest rangem on kodumaatus,
kaks südant üheskoos pühamad veel.*

*Ma tean nüüd, et pärast me tantse ja käike,
meid lunastab valge ja punane roos,
et taevas on ligi, me taevas on väike —
nagu haldjad on muinasloos.*

*Kord keegi kui laulis ja tõusis ja lendas,
jää särab kui leekivaks pildiks saand viis,
mu mõtted, mu mõtted sa talleta endas
ja koos selleks ööks saame siis. —²⁶*

²⁶Luuletus saadetud naisele 9. XII 1954.

Soovin Sulle kõike, kõike head. Palun tervita südamest kõiki lähedasi. Jään lootusse, et oleksite tervise juures ja rõõmsad. Jõulumõtetega,

Rein

1.1.1956

Armas Tuty! Soovin Sulle ja kõikidele ligidasile parimat uueks aastaks; ehkki mu läkitus mõnevõrra hilinenud on ta siiski esimene kiri mu aastanumbri registris: enese kaitseks tahaksin veel mainida, et viivitus ei tekkinud sedavõrd mu isiku loomupärasest laiskusest kui välistest asjaoludest, mille ligem käsitlus võiks mõjuda pigem kurvana kui naljakana, mispärast ma sellest siin loobun. Muidugi sain vahepeal Su kirja, selle eest südamlilik tänu. Oma häbiks pean tunnistama, et Su sünnipäeva tõesti ununud olin; et püsis küll mälestus pidulikkusest, mis varem seotud Sinu tähtpäevaga jõulukuul; Leida oma aga pisut varem, kuid õigel hetkel polnud mälu ometi ärkvel. Võta mu soovid nüüd tagant järele. — Jään tahtmata peatuma ühe Su lause juures: . . . loodan siiski, et nad tunnevad rohkem kaasa kui rõõmustavad. . . ; — Madame, mis on vananemine? Millal jõuame kord sinna tunnetamaks, et aeg on midagi sellist, mida peab võitma ja ületama! Puudutasid teadmatult kirja esimese poolega pisut mu poleemikanärvi; olgu see vastukaja nüüd väikeseks sünnipäevakingiks. Oli kunagi keegi võluv naine ajaloos — paraku, millal pole nad seda! — kellest teati, et ta kunagi ei vanane. Teati sedagi, et saladuse võtmeks oli väike pudel, mille sisu ta peidetuna tarvitas. Imeline pudel! Aga pärast tema surma (ta oli seitsmekümnesenagi kui kahekümnene) leiti, et ta pudelis oli paljas vesi. — Vaatamata kõigile ilusaile idealistlikele õpetusile hingelise maailma ülestõusmisest jne., kaldub inimene ometi käsutama ainureaalseina füsioloogilisi, meelelisi funktsioone, pidades toda esimest rohkem literatuuriks, fiktsiooniks, mõningail juhul koguni lolluseks. Ehk olgu siis, et ta usub esimesse kogu oma religioosse reservuaari mahuga ja käitub ometi vastavalt teisele või nagu juhtub askeesis, hülgab teise hoopis. Mu vähestest munkadest [kaas]aste hulgas oli üks, kelle ilmuvus ja kogemus tõusid kaugemale üle [re]aalse tasapinna; õppisin tema najal paljuski eristama, mida kõike ei tähenda spirituaalsuse praktika: alates igapäevasest olukorrast ja lõpetades tunnetuslikkude saavutustega. Enamikel juhtudel on nende [ini]meste juures tegemist psühholoogiliste resultaatidega; nagu vastasmängijad omakorda, vaimselt loovad isikud jätavad hooletusse oma psühholoogilise viimistluse, ohverdades ennast aja, ruumi sisu uurimiseks, mõistmiseks, kaevamiseks.

Mõlemad tendentsid kohtuvad aga ühes lõikepunktis: kuidas ületada aega! Aja absoluutsus aga laguneb vähehaaval nagu Briti imperium: inimiga tagasi jätkus ühel väikesel juudil²⁷ julgust kahelda selle regina legaliteedis; ja juut sai suureks, aeg aga taandati ruumi dimensiooniks. Me oleme veelgi häbematumad; kahtleme ta olemasolus üldse. Nietzsche abstraktsus on konkretiseerunud ülesandeks ja lahenduseks: ületada inimest, tähendab ületada aega. Meie sajandil on see küsimus omandanud selge sisu ja võimaluse, surudes ennast peale iga teaduse, kunsti, filosoofilisest olust! Selle kõige lihtsam inimkeelne arutlus kõlaks nõnda: kas on võimalik täna ületada homset. Nii fantastilisena, kui see ka tundub, usun selle võimalikkusse, võib olla olen seda kogenudki. Psühholoogia terminis vastab mõistele "aeg" — "tahe". Ilma tahteta ei eksisteeri tulevikku; loomad elavad nõnda omamoodi igavikus. Ja inimesed, varustatuna selle ainuüksi inimliku omadusega, on näinud ränka vaeva seda suunates, kultiveerides, varieerides, tabamaks ja realiseerimaks seda, mis näib juba olevat; murranguline, hukutav ja ülev tundub olevat tahta tunnetada seda, mis ei näi ainuvõimalik perspektiiv, elu sügavam, peidetud mõte. Lõpuks on iga loominguine akt, samm edasi teel, mille valgusel tundub, vastupidi, niisama fantastilisena, illusoorsestena ja kõikuvana seegi, mida usume olevat. — Armas Tuty, soovitan mul "toime tulla" aga mitte "põrkuda vastu toda väikest ja okkalist reaalmaailma". Sa ei mõista mind täpselt. Minu probleem ei ole mitte nn. [toimet]julekus või mittepõrkumises; ma pole kunagi olnud nii nõrk, et miljöö [oleks] suutnud mind ahistada, mu enese maailma ehitamisel; konstateerin viimases kirjas endise enda ja praeguse erinevust kui tõsiasja, ilma kvalitatiiivse, toimiva lisata; esitasin arvu ajalises mõttes kui midagi tajutavat vaenulikkude; mitte kavatsedes selle fiktsioonile alistuda. Ma poleks ma ise, kui spekuleeriksin assimilatsioonidega ümbruse tasemele, et võida häireteta elada; niivõrd õigustatud kui see kaalutlus ehk meditsiiniliselt ongi; veel oman jõudu eelistamaks saatuslikku hukku tsiviliseeritud suremisele, kui kõnelda negatiivumeis. Summa summarum, kui üldse on midagi kurba mu saatuses, siis vahest see, et ma ei saa ellu ärgata, sest olen rohkem elus kui kõik need, keda nimetad elluärkajaiks: tunnen tarvidust midagi elama panna. Ja kui mõnikord on midagi kibedat või ebameeldivat mu sõnades ja meeleoludes, siis võrdub see naisterahva rahutusega, kes kümnendat kuud käima peal ja valutatud tumedast visioonist, et vahest ei saagi oma koormat maha panna — nõnda jäävad ringlema maailma Ahasveerused ja sabata tähed, täidumatus tummad tunnistajad, ikka otsides paika, kus li-

²⁷ Albert Einstein (1879–1955).

haks saaks sõna. — Tunnen tarvidust lisada veel üht luuletust, mille kirjutasin kunagi naisele, ühel põhjamaa kevade omapärasel ööl — kui tabad ta tunnetuse, siis lahendad veelgi selgemini eelmiste lausetete mõtte.

*Kauge heli ligineb ja segab und:
jääd kuulatama kõrreks valmistuvat vilja;
meid täna ühendaks kui kevadöine tund,
sest homme, jah homme ehk on uneluseks hilja.*

*Saab imedele püsimatuks iga säng,
igalt küsimuselt langeb pitsat nagu ahel —
sää! on, sää! on põhjavalgus —
me südamate värvimäng,
käib tühja maa ja kauge taeva vahel.*

*Homme liitub päikeses mu palgega su palg,
täna mõtleme veel viimse soovi külma pinda,
nagu öitsvaks lilleks igatses kord sõnajalg
ja saladuseks unistas end rahva rinda.*

*Ei ole vaja küsida, mis siht on tuleval
selles tõusmises ja selles hullus sajus,
ja vana prohvet unustatud kalmu all
mõtleb edasi neis meelistes ja laulvas pajus.*

*Vanad krobelised, õilmitsevad puud,
tean, tulite mu mõtteid koju viima —
neis olgu õnnistatud ahned lapsesuud,
mis joovad valgust nagu vahutavat piima!*

*Ja nõnda tahan: et elama jääks Sinus muruneid,
Sa säsiks saad, ma ikka uuenevaks kooreks,
ses pärnas olen sinu igavene peig,
ta pulsilöögis igavesti jääme nooreks.*

*Kevadele kuulugu me palve ja me äng,
kevadele kõik, mis on meil kahel,
ah, põhjavalgus, põhjavalgus!
Sa südamate värvimäng
kauge maa ja rohelise taeva vahel.²⁸*

— Jääb üle veel andestust paluda presenteeritud riimkõne ajalise mitteoriginaalsuse pärast, milles vastutulekusse usun vangi iseteadvusega. Ja siis lahkuda Su sünnipäevalauast viisaka pearaputusega; ei mõista, miks usud vananemisse. —

²⁸Luuletus saadetud naisele 6. IV 1955.

Nüüd veelkord tolles pildist, märkasid sammuti, et mees oli armunud olekuga; nõustun rahuldustundega; ei salliks ega vabandaks ühegi mehe lähenemist oma õele kui ta poleks armunud. Aga kas ma kirjutasin tõesti — Riina? Mis kummaline lapsus linguae! Ise uskusin, et see on Maret. Nüüd, kus Sina ta Riinaks kuulutasid ja pilti mul enam pole, ei tea ma üldse enam, mida arvata. Kui ta on Riina, siis on ta teinud endale Mareti soengu, olles Maret, [---], on tal pisut Riinalikud silmad. Kõrvarõngaid riputavad nad muidugi mõlemad endale ümber. Kuid mulle on nad üht viisi armsad ja polegi oluline südame seisukohalt, kumb on kumb, vähemalt praegu mitte, mõistuse ja täpsustunde rahuldamiseks soovitan suguvõsanõukogul küsimust veelkord uurida ja tulemusest mulle teatada. — Olen minagi niisugust äkki uksest sisseastumist vaimus kujutlenud, selle kujutluse jõust elanud, veel enam, olen teinud omalt poolt kõik, mis paistis võimalikkuse piirides, et seda kujutlust realiseerida, riskides diskrimineerida Liid (mõnda aega fikseeriti mind välismaalaseks), kaalutelles ent nõnda, et kui minul peaks õnnestuma minu olukorras, siis peaks tema ja poisi kaasatulek olema garanteeritud, jah, uskusin sedagi, et tema ja minu jällenägemine võiks sel teel kiiremini toimuda. Toona oli midagi kombatavalt võimalikku selles aspektis nagu on seda võiduvõimalus kahe võrdse rivaali puhul sõidurajal; saatuse spekulatsioonid hakkasid aga näilikult nende soovide vastu, kes teab, mis ilmneb siis kui kord avaneb nende sügavam ja kaugemalehaaravam eesmärk ning olu. Lohutan end lootuses, et emal jätkub läbinägelikkust küllalt, et kirjutamine või mittekirjutamine polnud mu enda otsustada; järeldan Su sõnadest, et ta pole neist vähestest viimaseidki kätte saanud, ja kuna viimased pakidki tõenäoliselt tagasi saadeti siis puudub neil muidugi ettekujutus mu saatusest hoopis, ehk olgu siis, et mõni mu tuttavaist neid kohtas, võides jutustada sellest, mis oli aasta tagasi. — Tõsiasia, et Maretil on tütar, tekitas hulgaliselt mõtteid, tundeid, soove, vaatamata selle elukulu nähtuse loomulikkusele tundub see nii tähtsana, et pean pühendama talle edaspidi terve kirja. — Riina elukoht oli mulle uudiseks. Kui saad edaspidigi teateid, siis palun ikka, et kirjutaksid. — Tervita oma venda, ta kaasat; neid tervitada palub ka mu kunagine koolivend Ants, keda hiljuti kohtasin; ta administreerib kaasa uue maailma ehitamisel, on jäänud ent ikka endiseks. Tervita Leidat, ta kaasat ja soovi neile õnne mu poolt tagant järele; olles kogenud peagu seitsme aasta jooksul kaugabieli vourusi, võiksin neid küllalt kaalukalt veenda nende abielu süsteemi eelises, niisiis alati valmis nõuannete ja tähelepanekutega aitama, et tulevikus veelgi paremini läheks. Tervita Miilit. Neile kõigile südamlilik tänu mäletamise eest ja [---]liukmad soovid. — Oli armas Sinust

viidata tolele mälestusteraamatule, ei soovi ent seda siia impersonaalsesse miljösse, tahaksin seda taas lugeda Sinu juures, Vingalil või Nõmmes: tema [enda] elutõde on liigagi veenev, on parem kui osagi [repulsse] on mõne aja erinevamas olukorras. Mu sünnipäev on kahekümne kolmandal aprillil 1921. a. — ei taipa, miks pead seda oluliseks — vaatan seda [---] ja näen esimest enda käega kirjutatuna daatumit, mis võrdub ema hauaga Ülikooli kalmistul: andesta see mõtte kõrvaltkäik. — Aga nüüd veelkord Su enese juurde. Lockhart²⁹ oma mälestustes visandab suurepärase suguvõsa matrooni kuju, kes suurejooneline karmuses ja helluses, põhimõtetes ja rahas. Mõtlesin sellele scottide auväärsele emandale, mis soojades tunnetes assotsieerus, lugedes Su viimast postskriptumit. Püüan vastata asjalikkusele asjalikkusega. Ausalt öeldes, peaksin hakama riietama pealaest jalatallani, kuna praegu hilpan ringi vangivattides, milles küll ei tunne end vähem väarikana kui smokingis. Kuna siiani on võimalused puudunud ja kuna edaspidise suhtes ei tea veel öelda, misvõrra teenida suudan üle toidutarviduse rahuldamise, siis ei ole riietamise küsimust reaalsena üldse tõstatanud. Nõnda ei tea hädapärastki veel midagi vajavat; kõne alla võiksid tulla vahest paar pükse ja paar sukki. Ei häbeneks ju tahta ükskõik mida mõnest vanast kapist, aga praegusaja rikkad inimesed kannavad ise vanu ja mulle on küllaltki mugav Diogenese lõvinahk. Igatähes jätan Sulle vabad käed nii andmises kui sellest loobumises võttes aluseks mu pikkuse, mis ulatub 174 sentimeetrini; võibolla osutub tarvilikuks kombinatsioon, et raha saades saadan Sulle, säälmuretsemaks, sest kuulu järgi on siin puha kallim. — Armas Tuty, tänan sind Su armastusväärsuse ja heasüdamlikkuse eest. Taandun nüüd taas oma tööülesannete juurde, mis tähendab tegeleda nendesa-made sõnajala[un]elmate jälgedega paroodakivimis, millest laulsin, mis labida peale asetatuna tunduvad aga ebageeldivalt rasketena, mis põletades levitavad veel raskemat haisu, millest läbi imbuvad kopsud, nahk ja kovid, ning mõtlen siis olles ajalademetes sellises raskes kontsentraadis, et vahest siiski hakkam korde veega lahjendatult lõhnama minagi. — Veelkord tervisi kõigile, kirjutun pea, Sulle kõike, kõike head soovides,

Rein

²⁹Robert Bruce Lockhart (1887–1970). Ta mälestused *Sõja- ja revolutsiooniaegsel Venemaal* ilmusid eesti keeles 1939. a.

11.2.1956

Armas Tuty! Pikema vaheaja järel toretseb taas päike me taevas ja ma kipun kahtlema selle pildi õigustatuses, kus loomingu starte kujutellakse vihmasadudes ja aurude soojuses, mis on küll juba rohkem valmis meeleolud; aga ainult liikumatuse kõrvetavas pakases tunned, väärtuste, variatsioonide, võimaluste hulljulgust ja pinget, sest —

*“kuid külmem ööst on tundra esimene päev
ja külmast pillavam ta ebamaine valgus —
ses värvi meeletuses värisevad mäed
ja iidsed viirastused kavatsevad algust.
Nüüd puudutas su kõrva päikse punav tiib —
veel vaikib temas kauge linnu lennumõte —
ja kuigi elus paljule on pandud piir,
ometi sind [märkis], see, mis kunagi ei lõpe;
Su nägu üleni on ruuget valgust täis
ja silmad põlema löid nagu väiksest [vormist]
ja kõik, mis öösel alles võimatuna näis,
kaob aimdusse õnne eeterlikust tormist”. —*

Kuulsin vahepeal, et kodumaalgi äge külmalaine läbi liikunud, jah, isegi Vahemerre ulatanud ja mõtlesin kahjutundega õnapuudele, mis lõhkesid. — Ülehomme on muuseas Riina sünnipäev, ta saab nüüd kahekümneseitsmeseks; niisiis esimese nooruse järgses rammestuses, järgmiste öitsengute võlud ja kriisid seisavad alles ees, paraku, olen pidanud tähele panema, et nood viimased kujunesid eriti teravaks nendel, kes abiellusid noorelt, aga loodame südamest, et tema abielu on hingeliselt baseerunud ja arenemas selles suunas, kus tundedised diskriminendid ja elamuslikud erinevused lahenevad süvenenumaks harmooniaks ja pinged täiuslikumaks õnnetundeks — see on vahest kõige väärtuslikum, mida soovida temasugusele “noorele naisele”; ja usun selle soovi täitumisse, vaatamata isegi sellele, et ta ilma jäi vennalikust kõrvakiilust neil aastatel, mil ärkavad tütarlapsed tunnevad end tugevatena küllalt, et seada oma edevust kontra igivana maailma soliidisusele. Ja kellele võiksid need sõnad tunduda ehtsatena kui mitte minu suust, kes ma olen olnud ikka pisut meeletum kui mõistlik ja kelle lunastamatus seisib selles, et tal polnud võimalik ilmuda kadunud poja viimasesse akti oma isa ees, ja lava jäi tühjaks, lammas küpsetamata. — Eile oli ta mu juures ühes Hendrikuga mu unenäos, erakordses üledimensionaalses selguses ja Heiki veenas mind meeles pidama üht nime, visadusega, mis võrdus jonnakusele, millega ta tavatses kinni pidada paljudest

oma ideedest; ja kuna ma ei leia sellele nimele asukohta ega pidepunkti minevikust, jään ootama selgitust tulevikult. — Mis puutub minu maisesse igapäeva, siis pole selles muutusi. Möödunud kuul olin veidi haige: parem kopsupool kipub kergesti külmetuma, aga praegu läheb jälle laias laastus. Kui selgub teravamates kontuurides mu staatus, siis tahan kohe ka emale kirjutada, praegu on puha veel vähe ebamäärane. — Loodan, et oled ja olete terved. Loodan, et Sinu ega muu naispere ninade kosmeetika ei kannatanud pakase all. Igal öösel töölt tulles valmistad mulle väikese pettumuse: uskusin kirja eest leidvat. Kas said kätte minu oma jaanuarist. Tervita kõiki ligidasi. Palju, palju tervisi, parimad soovid,

Rein

P.s. Kuulsin hiljuti ühest huvitavast juhtumist: vastsündinul asendati veri täielikult võõra verega; põhjus: ema pärilik haigus; tulemus positiivne.

24.2.1956

Armas Tuty! Suur, suur tänu paki eest. Tuli kätte mõni päev tagasi ja tegi rõõmsa üllatuse, saabus silmapilku, mil kaalusin parajasti murelikult oma kuu eelarvet, sest mingi raamatupidamise eksituse tõttu andsid nad mulle ainult kakssada rubla selle tarvis; niisugustel asjaoludel võrdsustasin Sind saatuse endaga; noh, täna sain küll kätte puudujäänud kolmsada, mis loob kosutava perspektiivi ülejäägist muudeks väljaminekuteks. — Nõnda tagasi vaadates eksistentsi säilimise seisukohalt olen ikka pidanud märkima teatud saatuslikku heatahtlikkust enda suhtes: ikka kui olukord näis liginevat väljapääsmatusse, mis varematel aegadel oli küllaltki tõsise iseloomuga, asetus teele sõbralik viibe — küll mõne arsti, sõbra või lihtsa mõrtsukagi näol, või sain hiljem kontakti omadega, mis toona tundus lausa imelikuna ja mõnikord teevad Sulle otsustava heateo inimesed, kes tuhande teise vastu ei käituks nõnda ja tuhandel muul juhul oleksid su enesegi vastu ükskõiksed kui mitte halvemad. Ma ei tea küll kas on üldse sobiv niisugustest asjadest valjult kõnelda, käsitleda elu sügavamaid intiimsusi, loodan aga, et Fortuuna ei pea seda kiitlemiseks ega häbematuseks. — Keegi kaugel saatusekaaslane, kes pöördus tagasi jalutult, oli aga säilitanud elu viiulimänguga jutustas, kuis omapäraselt vahel võnguvad inimeste hinged. Pärast amputeerimist haiglas lamades, oli ta liiga nõrk, et unistada tervenemisest, polnud ju lihtsalt midagi, mis võinuks vereks ja kinnikasvanud haavadeks muutuda; oli niisama jõuetu ja vakka kui ta viiul ta kõrval. Vastasvoodis asus keegi, kes oli harjunud

tapma; kelle pärast ta võinuks mitmekordselt juba kärvanud ollagi ja kes sünge asjalikkusega nentis: "Paari päeva pärast oled sa. . ." — millele asetus muidugi sõna, mis eesti keeles tundub ikka veel pisut harjumatuna. Millegipärast ei andnud sellele mehele aga rahu surija viiulikast; miskit moodi on tugevad afektid seotud muusikaga: temas ärkas vastupandamatu soov kuulata viiulimängu; mängijal jätkus aga parajasti niipalju jõudu, et noogutada sundivale sosinale: "Kas piima jood?" Nõnda hakkas ta saama iga päev pudelitäie piima ja vahel rohkemgi, mida ta kummaline naaber läbi kümne keerulise talle põues kohale toimetas. Nädala pärast sündis poogna all esimene heli; niisama üksik kui selle omapärase sõpruse lugu. Kuulaja hullus nagu lapsed vallatusest: ta tahtis saada ikka veel ja veel. Ta kahekordistas piima ratsiooni ja kahekordse kiirusega paraneid haavad. See kestis peagu kuu, kui kord lausus me paranejale öde: "Teile ta kannab piima. . . Olete nüüd tugevam ja ehk on parem kui te seda enam vastu ei võtaks. Ta toob seda naiste käest haiglast ja nende hulgas on mitu süfiliitikut". — "Tundsin tarvidust oksendada" lausus kangelane, "kuid ei saanud välja sülitada elu endast. Kunagi ei tohi ma enam mõtelda piimale". — Ja ma mõtlesin tolele imelikule rüütlile, kes noa välgatusega, seksuaalse või mõne muu imperatiiviga või ka kaaskondliku naeratusega naisi sündis, sest tahtis elama panna üht sõpra ja lõbu tunda ta viiulimängust. — Haarasin mälus selle pildi, kui esimese ettejuhtuva järele paljude hulgast: oli rohkem käepärast oma tagasihoidmatusega. Tahtsin ent ainult ütelda, et jälginud pikka aega elulõiku, mille üldistuseks ei leia stiilikaunimat lausestust, kui seda tegi Herakleitos juba üle kahe millenniumi tagasi: "Surematud on surelikud, surelikud on surematud; nad elavad üksteise surmast ja surevad üksteise elust. . .", et siis muutuvad õnnelikel hetkil otse visuaalselt tajutavaiks kosmose nägematumadki närvikavad nagu ilmnevad arstile iga päevaga rohkem inimkeha peidetumad seosed. Ja sellepärast ei ole ma üksnes harjunud suhtuma lugupidamisega abstraktsesse terminoloogiasse, millest suurt osa paljud inimesed müstikaks kuulutavad seda sõna asjatundmatult pruukides, vaid avastama selles järjest kindlamat sisu, kuhu edasi tungides puuduvad esialgu sõnad, milles liikudes vahest luulekeel tabab justkui igaviku värinaid, nagu kostaksid sellest läbi Rilke värsidki:

*Ich lebe meine Leben in washsenden Ringen,
du sich über die Dinge ziehen.
Ich werde den letzten vielleicht nicht vollbringen,
aber versuchen will ich ihn.*

*Und ich kreise um Gott, den uralten Turm,
und ich kreise Jahrtausende lang;
und ich weiss nicht, bin ich ein Falke, ein Sturm,
oder ein grosser Gesang.*³⁰ —

Aga see puha viiks liiga kaugele, olen lõbustanud end juba küllalt oma lobisemisega, nüüd jätkates ei tahakski enam peatuda, mu õnnetus on see, et pean hakkama tööle minema ikka siis, kui olen parajasti jõudnud ennast soojaks rääkida ja stiilivaist erutatud ülemeelelikuks. — Jään Sult kirja ootama. Täna veelkord ennast ja teisi minu poolt. Elage ikka, ikka hästi, jää terveks — vivere! — kui ma üldse roomlastest lugu pean, siis pea ainult selle sõna pärast, suurema jõukõlaga pole keegi teine seda osanud öelda! Ja lõpuks sobiks heasoovlik käeviibe selgi puhul, kui juba see kiri kord tänase daatumi alla sattus. Ega emast-tüdrukuist pole vahepeal kuulda olnud? Eks siis kirjutad ju kohe, kui kuulma peaksid?

Ikka parimate mõtetega,

Rein

13.3.1956

Armas Tuty! Istusin laua taha lihtsalt selleks, et pisut valjusti mõelda või ka unistada; need on niisugused silmapilgud, kus [iga]sugune kõnelus tundub otstarbetuna, milles ometi valmib [ka]vatus veidi lahkuda enesest, hinge omapääd uitamised ja mida muud mõistakski ta teha, kui teisel pool seina on [lu]metorm virmalistega pooleks, selline eriline maadligi tuul, [mi]s kihutab selge, värvilise taeva all ja kannab kevade [lõh]na: üks uinutab, teine teeb rahutuks. See on kui kastaks [end] vaheldumisi külma ja kuumade vette, saan aru nohubatsillidest, kes säärase menetluse tagajärjel hulluvad, kuis saakski [---] inimene püsida sihikindla tegevuse juures, liiati kui ta saab õige ebamäärase kujutluse sellest, mida valgustatud hetkil [se]jab eesmärgiks. — Kas kalur teab, et igavene mäng on heita võrke vilkuvasse merre, / vaid süngest inimarust sündis äng / [me] siiralt lapselikku mänguverre. Homo ludens — ma ei tea, kes esimesena esitas selle termini — aga kui meil õnnestuks [lah]kuda iseenda tõsidusest, siis pahvataksime naerma teiste [---] üle, millega teeksime endale liiga, nagu tegi Per Gynt, [kui] oli mahakoorinud oma sibulalt viimase koore: peab olema [mure]tu nagu laps; või tugev nagu hiid, et pikalt naerda; nõrgad tavatsevad muiata ja nimetavad seda siis heaks [avaks]. Nii on nad enamikus kõik tõsised ning

³⁰Rilke luuletus kogust *Das Stundenbuch*.

auväärseid king[sepad] ja klaasipuhujad, on need, mida eksistentiaalfilosoofid nimetavad "teisteks minadeks" ja mida Gynt etendas elus. Olen näinud kindralit koorimas maha mundrit mundri järel; ta nägu oli graveeritud sellisena, mis pani kahtlema, kas ta on kunagi elus naernudki; usun, et ta ei saaks kunagi enam käsutada väge ja jääda tõsiseks enese ja teiste suhtes. — Ja ometi pole pottsepas ainuüksi igatsus toota kõige ilusamat potti maailmas, vaid veel teine ja ürgsem iha, saavutada mida[gi] teispool kõiki potte, mis oli enne, kui temast sai potiva[lmistaja] ja jääb järele pärast sedagi kui ahi on jahtunud vi[imase] savi tagant, inimese vahekord taastuleva ja uuestisünniga, vahekord, mida Jena hullumeelne³¹ nimetas armastuseks kaugel[ima] vastu; ilusam ja täpsem termin vahest, kui seda üldse on osatud mahutada kolme sõnna. — Peab tegema mõttes väikese kõrvalkäigu, et selle juurde veel tagasi tulla. — Elame suurel analüüsi ja suhete äratundmise ajajärgul; on kaunis kujutella, et see, mida intellekt praegu ette valmistab, kunagi vereks ja närvikavaks muutub. Arenguteooria on üks selle ajastu tüübilisi avaldusi. Olles relativiteediõpetuse üks eelvõ[rse], on ta suhte omamoodi abisoluutsustamine, kus mõtlejat inspireerib rohkem kahe teineteisele järgneva liigi seos kui nende individuaalne maailmsus omaette. Aga kuhu jääb siin [---] konkreetne kujutluse võimalus. Ütleme, et mulle püütakse [-]jada, et loode teeb läbi niisugused ja niisugused vormid, [-]likult oleleb ajaline seos inimese ja kala vahel. Ei vaidle sugugi selle vastu: ka nii võib. Ometi kipitab keelel küsimus: [kui] loote keskkonnaks pole vesi, vaid õhk, kas kõik väikesed [pä]rdikud ei kipuks mõne aja jooksul emaihus munele; [en]ne kui neist ahvid ja inimesed saavad? Kas ei tuleks [en]ne tõestada, et üsavelelik on kunagise mere meenutus; [või] siis vähemalt seda, et nabanöör täidab ja täitis [kõiki] funktsioone võrdse täpsusega niihästi praeguse [-d]laami kui esimese emase sarviku juures, kes kunagi [rän]das õndsas maakera mudaplaagil? Seisame hämmastatuna anatoomiliste ja bioloogiliste sarnasuste ja suhete ees hakkavad need ju teravmini silma; aga kuhu jääb psühholoogia: kas mitte iga päev sündivate inimeste hingedelega kogusummas pole antud peagu terve looma- ja linnuriiki [tem]ja suures mitmekesisuses? Tootemid ja libahundid — [ega] pole nad muutunud sümboolikaks ja legendiks ainult [kaa]saja inimese ajus; pidi siduma asju palju konkreetsemal viisil see, kes neist esimesena pajatas, esimene [sam]m abstraktsiooni poole võis olla õigeigi lühike; kujutlen [---] kummalist esiisa jutustamas oma kaaslasele [-]mist rebaseks: kuulen teda vanduvat kõikide tontide nimel tundnud olevat selle kavaldaja lõhna oma koge[-] man. — On

³¹S.t Friedrich Nietzsche (1844–1900).

kerge mängida aastamiljonitega; see on mõis[tuse] tulevärk; aga läbitungimatu kangas varjab me eest ikkagi koha, aja, situatsiooni. — Mis pidi toimuma toona, kui kohtusid kaks eelinimest ühel ürgajastu kummali[sel] ööl? Kas võiksime neid nimetada Aadamaks ja Eevaks järgmisel hommikul? Ja vaata kuskil päikese lõomas mängisid kassid end järjest kassimaks. Lõvil ei olnud veel praeguse lõvi välimust, nende iseloom oli aga juba kujunenud; nad murdsid end järjest lõvimaks. Šaakalil ja hundil ei olnud veel kavatsust parruda, et saada koeraks. Mis juhtus nende eelinimestega sellel ööl, et nad lakkasid saamast eelinimesemaks. Võibolla sada[sid] välgud ja avanesid mäed maaväringutes; võibolla and[sid] uputused nende koopa ees aimduse meeletlikust üksindusest, mis võrdub peagu armastusega kaugeima vastu. Milline hirm ja ihkamine, mis kannatus ja pingeline kopuleerusid sel ööl nende kahe armastaja südames ja ajus karvase naha all? Ja mingi hulljulge meeletu tung valdas neid, mida polnud kunagi varem: vabaneda, lahti ütelda, esimene viirastus tahtmisest; se[epärast] ärge rääkige vabadusihast loomade man, mis pole [muud] kui kuuluvustung: toas kasvatatud puudel ihkab sama tugevasti tagasi metsast kui tiiger puurist. . . Või mina [vang]last. Aga lahti ütelda meeltest, tajuda tulevikku, [-]da pimedast igavikust ja selles igavesest käsust: [-]jad. — Midagi toimus järsku ja korruga sellel [öö]. — Aga kas oli üldse kunagi niisugust ööd? [-]dale kipub mõte, et mida kaugemale me läheme [ajas] ja ruumis, seda vähem maksvaks jäävad meie [rel]atiivne loogika ja metoodika nagu ei saa enam [-]dada Eukleidese geomeetriat suurtes kaugustes, [suurte] kiiruste puhul. Kuhu paindub valguskiir, kus [algab] ja lõpeb päike? Me näeme tema ketast taevas, [tea]me nüüd, et see pole ta ise, see on ta armetu [vi]sioon, valgusvari gaasipilves ja teda ennast saame vaid mõtelda, seda ikka nähtamatult: ta on tulisem kui valgus. Aga kus algab [või] lõpeb inimene — elulooga või eluloota — mis [rääki]da inimesest, ei tea me, kus algab ja lõpeb [elul]gi. Ja ometi on nõnda, et instinktideks muutuvad me tunded ja kujutlused, käeliigutusteks [me] mõtted. Ja kui ükskord fantaasia võidutseb [vaimu] ja keha üle, lööb kõikuma postulaat valguse [ül]tima[st] kiirusest. Võibolla liigume siis interstellaarses ruumis ja külmemate planeetide jaoks vajatakse [---] asunikke. . . Võibolla kogeme siis, et ületada kaugusi on ületada iseennast, et ikka ja alati me nä[eme] iseennast ja meie meediumiks on see, mis on [ikka] veel reinkarnatsiooni teine mõistatus. Või siis vaheseinad tundmatuisse mõõtesse on purust[atud] ega ole enam vahet elavate ja surnute vahel. [Ja] mälu on muutunud nii kangeks, et meenub seegi, kuidas kihutas akna taga lumetorm, kandes keva[de] lõhna. See ja veel palju rohkemat on armastus kaugeima vastu. Ja mis jääbki meil üle muud kui tahta, armastada, tunda huvi

kõige selle v[astu], mille üle tõsised ja targad inimesed haigutavad, muigavad ja olla uudishimulikud nagu lapsed. Uued ajastud vajavad kord filosoofe, nende prohvetidki aga alles sündimata; kas võime end kuulutada nende trubaduurideks, kes kannavad aimdust ajat[ust] ja noorusest, millest kõlab nende kannel? — Sain praegu sinu kirja kolme kuupäevaga ja lugesin kiiresti läbi. Suur tänu kõige, süda[-]teemis avaldet mõtete eest. Ei ole kahjuks pr[aegu] enam aega teda täielikult läbi mõtelda ja üks[ik]asjalikult reageerida. Kui katsud Riinat õnnitella [siis][pe]ad juba emale ja Maretilegi juurde lisama — neil [tule]va kuu 8. ja 29. See meenutab, et kui Sa selle saad on parajasti Hendriku oma, mida ma olen ikka omaette pidanud. — Praegu kerkis nii elavalt silmade ette üks Mareti kiri minule — ta oli siis [-]jene — “Kulla veli!” nõnda ta algas, siis järgnes [kolm]-neli tavalist fraasi ja lõpuks seisis: “Eile oli Hendriku sünnipäev. Selle puhul jõi ta ennast [pur]ju. Muud huvitavat teada ei ole. Tervitades Maret”. Kas sa kirjutasid neile minu antud aadressil või muul viisil? Mina neile veel kirjutada ei saa. [Mis] musse endasse puutub, siis olen ikka veel [suur]es teadmatuses: toimik ringlevat kuskil mööda komisjone; õigupoolest kuulun ju amnesteerimisele, aga [kuivõrd] ollakse aeglased ja kalduvusega kitsidusele. — [Küsis]id pakkide kohta: pean tõele au andma — vähestest [ette]võtetest, mis on alati laitmatult funktsioneerinud on [siin] pakialitus ja nende puutumata suhtes võib olla [mure]tu. Ja kuna meil on laagri aadress, siis nad küll [avata]kse, aga enda juuresolekul. Küll edaspidi sellest Su kirjast pikemalt. — Seda veel, et sattus eile [mulle] näppu mõni “Looming” Tuglase reisikirjadega. [Luges]in, aga pisut kibe maik jäi suhu. Tuglas on hingelaadilt romantik traagilise elutunnetusega. See [on] aga niisugune valuline romantika, mis eitab ligipääsu ja [-]pääsu, ükskõik kui realistlik oleks ta ka stiil ja [elu]vaatlus. Ei ole juhus, et ta just Liivi valis enda monograafia objektiks ja Põhja-Aafrika — Hispaania, Chateaubriand'i muinasmaa reisisihiks. Tema kultuu[rsus] on tema intellektuaalne mõõdetus, ta lips ikka korralikult seotud. Mäletan üht väikest võluvut jutustust, kus ta istub kuskil Itaalias ja jälgib ühe ahvi tegevust. See on avastanud puuripõhjas augu, mida hakanud täitma veega, sest iga avaus peab täis saama. Augul polnud aga põhja, vesi voolab läbi. Ahv tüdineb ja muutub kurvaks: valus ülepääsmatus — paratamatus; [see] on ahvi ja ka Tuglase traagika. Kui palju tei[sem] oli näiteks Hindrey, tema suhtes ei imestaks, kui [ta] viskab haua tagantki veel mõne vembu. Ta otsis avausi ja tungis neist läbi, jõudis lovenõidade ja [-]koguni, armastas, uskus. Tuglas on nagu ilu[kamin], mis vahel kõeb; vana habe aga süttib ja leegitseb igast oksast, mille on kokku kandnud maantee[röövli] käsi. Aga austan tema aega, tema tööd, tema [---] halli pead ja vahel ka

tema lausete ilu. — Selle juurdelõikega meie kultuuriloo moeraamatusse panen täna kinni oma lobasuu. Palju ja südamlikke tervisi kõigile, mingi sul hästi, ole terve, parimate mõtetega,

Rein

30.3.1956

Armas Tuty! Soovin kõigepealt teile kõigile parimat kevadpühadeks! Viimaste päevade hajuvil olekust (tuleb seegi ehk kevadest) ja pühade rutakusest tänavu tingituna ei jõua mu kiri küll õigeaks ajaks enam, seda arvestamata veerlevad mu mõtted ja soovid ülestõusmise hommikul teie ümber — nagu õpetavad esoteerikud — sest nad on läbinud südame, nõnda, et kes teist neilsinatseil pühil juhtub mu peale mõtlema, peaks vähemalt meelte poolest muutuma rõõmsamaks. Kuna aga see viide hiljem saabub, siis usun, et lasete heal võimalusel mööda minna; sellest ent pole lugu ühti, sest — nii õpetatakse edasi — mis on sündinud mõistuse, südame ja tahte koostöös, kuigi kauge ja nähtamatu, ei kao ometi; ja nendel päevadel mil olete enamvähem niisama karsked ja vooreslikud kui mina, saab see puha teie unenägudeks ning näpuliigutusteks. — Tahtsin küll hakata Sinu kirjale üksikasjalikumalt vastama; vahepeal sain aga kolme käe poolt koostatud läkituse Vingali rahvalt, mis pärast pean tarvilikuks kõigepealt sellest kõnelda; kuna usun Sind huvitatud olevat nende saatusest. August, Linda, Juuli ja kuus last on kõik elus. August on hall ja tööeast väljas, Juuli invaliid, noorim tütar Tiiu haiglane. Linda elatub lehmaliipsist, olla premeerituna isegi Moskvas käinud, Mare tegeleb agrokultuuridega Katsejaamas, Ants tahab edasi õppida, Hendrik, minu ristipoeg, kes neist küllap oli andekaim, õppivat sporaadiliselt, mis tuleb ehk osalt andekusest, osalt puberteedieast. Rein ja Jaan käivad koolis. On jõudnud niikaugemale, et omavad kahetoalise maja jõe kaldal, kus “kibuvitsa ja akaatsia võsades tuhanded laulurästad vidistavad, kus eriline võrratu kase-mahl kosutab kevadel”, nagu kirjutab Linda. Juriidiline positsioon on neil selline, et ainult Lindale ja neljale nooremale on antud luba kodumaale sõiduks. Juuli ei ole veel leidnud hooldajat, mis sellisel puhul on tarvilik; terves situatsioonis on aga teatud tuttavat paradoksaalsust, mis viitab tööjõuküsimuse esmasusele iga muu seaduspärasuse ees, nagu siingi paljud valusalt kogevad. Nõnda nad siis ootavad ja igatsevad edasi, mis vahest sel aastal siiski tõesemale ja konkreetsemale võimaluse pinnale on asetatud. Kohtasin hiljuti kedagi kolhoosiraamatupidajat Omski ümbrusest (sääl on Tartu ümbruse, muuseas ka Puhja rahvas) ja tutvusin põhjalikumalt nende olukorra arenguga seitsme aasta jooksul; ühes tolle kirjaga sain nii-

siis õige plastilise pildi selle kategooria inimeste saatusest. Kõige valusam on teada, et lapsed omavahel tihtigi vene keelt armastavad kõnelda, emakeelt räägivad võõras helivärvis, kirjakeelt ei tunne. — Mõni sõna veel Vingalist enesest. Teen seda Linda kirja lõpuga, millele on omane spetsiifiline patriarhaalne ülevus, mis hingestab üht tervet elulõiku: “[?]... põhjapoolsed koplid on kõik võsa täis ning hunte palju. Maja katus on täiesti ära. Suur punane hobu ja koer Tuksi olevat alles. Mets Ausine poolt maha raiutud — kujutan kõike seda enesele ette. Poeg Ants saadab sinule enda viimase ülesvõtte. Mälestame kadunuid — Jumal andku rahu nende põrmule. Tervitades onunaine.” — Ja oleks mullegi antud kujutlus Vingalist, justkui kahekordselt. — Lisaks sellele sain kirja südamliku tolle metsatalu Lõhmusilla inimestelt, kus paaril aastal omamoodi kodutsesin: inimvaim on nii ilmselt tugevam kui ükskõik milline materiaalne kest; ja parema puudumisel pärandab lapsele verre ikkagi müüdi ning igatsuse. — Niipalju mu korrespondentsist Siberiga. — Mis mu enda nimetamisväärseesse elukäiku puutub, siis märgiksin üht kammerkontserti, kus trio esines ainult mulle, millist luksust ei esine enam laias maailmaski, kus kunagine kooliveli Jaan Sarv³² puhus flööti higi tilkudes ja mina kuulasin päält nari lamaskelles ja kuna see sündis Heiki sünnipäeval, jõime pudeli vahuviina lõpuks. — Muidu on aga tänavuse kevade tulek sisemiselt nagu rohkem segi paisanud kui eelmised karakterised — väliste muljete tugev surve nii maailmast kui elust enesest, suhteliselt parem toitumus, teotsemistahte ning sihtide käegakatsutavustunde ja olukorra mõttetuse vastuoksus, seega ajaline desorientatsioon — see teeb mõnevõrra rahutuks ja kaootiliseks, hakkasin töö juures sõnu õppima, et kontrolli aju ning meelte üle säilitada; ja kõige selle taga kevadised mõtted, värvid ja helid tikuvad [pea]lle, otsivad vormi ja ei ole midagi destruktiivsemat kui [-]st avaldavate inspiratsioonihetkede tahtlik mahasurumine. Nende teadlik väitlemine ad absurdum, et nende häbematut diktaati mõistusega lepitada. Kuid küllap on sedagi tarvis, et mõnda eksistentsist paremini mõista, kasyõi niisugust, et tunne ja soov ajatumad rakust, millist nad mõnikord teotsevad. — Elage hästi,

Rein

PS: Juuli küsis kas Sulle võib kirjutada; ta põeb reumat ja muid hädasid, küllap tahab nõu küsida, kui kauemaks sinna peaks jääma.

³²Jaan Sarv (1922–1991), agronoom, Jõgeva sordiaretusjaama teadur. Oli vangistatud 1945–1946 ja 1948–1956.

Teata mulle, kui Anete³³ ei tundu saavat [liiga] koormatud, siis saadan talle aadressi, vastasel korral võib ta ka siia kirjutada ja läheb ühes minu kirjaga edasi.

25.4.1956

Armas Tuty! Kõigepealt suur, suur tänu kaardi eest mu sünnipäevaks; ta oleks osutunud erutavaks ilma tähtpäevatagi: on suurepärane lasta pilku puhata ruumis, kus lund kannavad elavad kontuurid; mil nii palju on juba väsitanud silma lume üksindus ja mahajäetus värvilises reljeefsusetuses; on hea vaadata midagi kaunis arhitektuuris, mil vaadet pole pika aja jooksul toitnud midagi peale ebakõla ja primitiivse ükskõiksuse. Liiati produtseerib ta minus tunde, mis on lähedane tolele ajast, mil olin veel võlutud sellest, mida ilmutas selle hoone interjäär — ja ma ei mõtle tagasi just surnud eksponaatidele. — Suur tänu soovide, ema rooside, kirja ja paki eest (viimase loodan kätte saada nädala lõpul, mis puhul pean küll siis uuesti sõna võtma). — Roos kasteteraga õielehel on miskiit täiuslikumat minugi meeltele, nagu oleks loodus peatunud hetkeks — uhke edasivaade ja tagasivaade. Kunagi kirjutasin ühe sügiselaulu, olgu ta siis öeldud:

*Nüüd tasa käärib mälestuseks muld
kui kaugel roosi lõpetatud mõte;
neil öödel iga rohukõrre lehekuld
on nagu igatsuste vaikne kokkuvõte.*

*Neil õil mu süda tuksub Sinu häält
nii riimideks mu valmivasse verre —
see on kui laul, mis lehvib mere päält,
on mere unistus ja kuulub merre.*

*Ja eemal tiirleb üksik, vana kull,
ta tundub vanemana ajast endast,
sest tema teab, neil õil Sa oled tulekul,
et lõhnas lill, lind Sinu naeratuseks lendas.³⁴*

Olen viimastel nädalatel laisk ja saamatu kirjade suhtes, sellest ka mu kuupikkune vaikus, mida palun vabandada. Osa energiat kulub pakase vastu, mis praegugi veel püsib. Osa läks öövahetuse nahka, kuna töötunnid kattusid vaimselt erksamate silmapilkudega. Püüdsin küll neidki viimseni ära kasutada, ja nii ööti kritseldasin

³³Kirjad saabusid Anete Kärneri nimele.

³⁴Luuletus kirjutatud naisele sünnipäevaks 14. IX 1954.

töövõtu vaheajal kivitükiga pisimõtteid paroodapunkri kiviseinale, näiteks:

Unenägu –

*kambri vana kapi järgi lõhnavad te hamed,
öö on tumeroheline, pehme nagu samet.*

Isa kõrval isaisa istub pikas lauas,

Kuid me olme lauakõnne on hääletu, kui hauas.

Otse nagu muinasjutus, supp on kausis kange,

õde janu kustutuseks annab tühja pange. –

Äga mida kuulutada tahtis meie peni,

niinaga mu kõrva nuuskis: kui küündiks sõnadeni!

Õõ on tumeroheline. . . Mida öelda? Kas võib loota?

Nii pärib ikka inimene, kes jäänud eluloota.

Jne. — Nädala jooksul köitis mu tähelepanu juhuslikult kätte satunud Kumari "Eesti linnud",³⁵ mis laskis lendu terve karja metafüüsilisi mõttekäike, millega pidin maadlema, et neid taandada liigest fantastikast filosoofilisemale pinnale. On ju raske viimistella küsimusigi kirjanduse ja materjali puududes, rääkimata mõttekäikudest. Näiteks niisugune: misvõrra on mõeldav küsimus, et pärvuskompleks, vähemalt psühho-füsioloogilises lõigus, on teatud määral edasi mõjustatav loote arenedes, s.o. lindudel haudeajal, teiste sõnadega, milline on linnu ja muna vahekord mikrofüüsilises pildis, kui kasutada materiaale vastavaid termineid. Kuulsin hiljuti üht huvitavat ettekannet pärvusskeemide valdkonnast, kus olid katsealusteks kaks erinevat tubaka viirust, ütleme A ja B. A oli nakatav, B erapooletu, mõlemad omasid kesta erineva struktuuri. Önnestus eraldada mõlemad osadeks ja asendada B prooton A prootoga, mille tagajärjel hakkas B kest ümber kujunema A kestaks, muutudes lõpuks ühtlasi nakatavaks. — Äga küllalt sellest esialgu. — Muud vabad tunnid on kulunud välismaailmast tulevate muljete vastuvõtuks ja kevadise rahutuse võitmiseks. — Mis puutub minu ärasõitu siinseilt tandreilt, siis püsib see küsimus vähemalt esialgu veel teoreetilisel pinnal. Kohalik komisjon keeldus mind amnesteerimast, minu arust küll juriidiliselt põhjendamata alusel; äga kuna mind määrati laagrisse mitte kohtu vaid nn. erikomisjoni otsusega, millist instituti ammu enam ei eksisteerigi, siis tundub mulle terve mu kinnipidamine mitte üksi anakronismina vaid ka juriidilise paradoksina. Valjud on küll kuuldused, et olevat juba tööl paremad komisjonid, mis taotlevat eelnenuile vastupidiseid sihte, mispärast ma luban endale

³⁵Erik Kumari, *Eesti NSV linnud* (Tallinn: ERK, 1954).

veel kannatlikkust ja passiivsust, liiati ei olnud isiklik initsiatiiv kunagi kooskõlas mu südametunnistusega, vähemalt siiani. Mis mulle muret tekitab, on see, et Lii on olnud haiglane viimasel ajal ja Sven tuleb sügisel keskkooli saata — mis asetab lähedale tunde, justkui peaksin ka ise midagi ette võtma, kui kõige lähem tulevik muutusi ei too. — Hiljuti sain terviste näol elumärgi siit möödunud aasta lõpus lahkunud kaaslaselt, millest võin järeldada, et ta ka emaga koos on olnud; ise ma veel kirjutada pole saanud, mispärast sinupoolne kiri on mitmekordselt tänuväärne. — Sinu viimane kiri vajab veel vastamist, ei jõua seda täna enam teha, lükkan edasi nädala võrra. — Kevade märgid on tugevad; siiski oleme külmade ja põhjavalguse küüsis: mõneti tuletab tänavune meelde viiekümnenda aasta kevadet, mil siis saabusin, nagu sümboliseerides muudest allikatest hoovavaid tunnetusi algusest ja lõpust. — Kuna tänane läkitus, mille nappust ja hajuvil olekut andesta, on juba täidetud värssidega, luban endale veel lisada mõned põhjavalgusest, mis pärinevad samuti öiselt kiviseinalt:

*Kui surmas, armastatud kauge appihüüd
on põhjavalgus imeline, loov ja laastav.
Ta mängus olid hommikute lühike prelüüd
ja oled määratum, kui sadatuhat aastat. —
Võõrad päikesed ja käskivad mažoorid: nii on vaim;
ta murrab uuteks lahendusteks pilgu värviraame.
Kui uhkeks linnuks ihkav südaõine taim,
sest viirastusest oled jäik ja kaame.
Ja siis sa soovid, et sinu tolma kest
saaks vanaks lauluks nagu kustund rehi.
Sest taevas tõusis. Tõusis põhjavalgusest
ja igavikust igavikku langes kehi.*

Armas Tuty, veelkord südamlilik tänu Sulle ja teistele. Kui tulevad esimesed kevadised lilled, pane neid lähedaste haudadele. — Soovin Sulle ja teistele kõike mõeldavat head. Jällekuulmiseni. Jääge terveks. — Ikka parimate mõtetega,

Rein

8.5.1956

Armas Tuty! Ilm on täna nii kevadine, läbipaistev [õhk] täis päikest, et nõuab pintslite kastmist pigem akvarelli kui õlisse. 3. skp, s.o. möödunud kolmapäeval tundsin suurt tahtmist Sulle kirjutada, jätsin koguni [töö] sinnapaika, kuid kavatsust teostama asudes

märkisin [-]lust ja väsimust ning heitsin magama. Vahepeal sain su kaardi ja paki: südamlilik tänu. Nõnda ei teagi praegu täpselt, millal Sulle kirjutasin, täna või läinud nädalal. Püüan aga nüüd vastata [kõig]ele järjekorras. — Ütled, et Martin Edeni enesetapp ei meeldi Sulle; nõustun täiesti, tahaksin veel lisada, et see raamat mulle üldse eriti ei meeldi: liiga palju [-]lajooksmist, pealiskaudsust, ebakonstruktiivseid efekte [---]. London muutub alati tüütavaks, kui kipub analüüsima laiemas mõõdus ja minema oludesse asjade [-]ga, sinna ta võimed ei ulatu. Küll on ta meister [nä]gemaks situatsioone ja liikumist päältpoolt, millede [-]jootika ja drastilisusega sobib ta tugev sentiment: Loen ikka erutusega ta jutustust “Naise vaprus”³⁶ (vist oli nii see pealkiri). Mis puutub aga enesetappu üldse vaatamata sellele, kas antud juhul seda põhjendatuks või põhjendamatuks pidada, siis mu elutunnetuse sfääris on see nähtus patoloogiline nii või teisiti (s.t. enesetapp kõige kitsamas ja konkreetsemas tähenduses). — Huvitav on märkida siinjuures, et kogu selle aja jooksul vanglas ja laagris juhtus enesetappe niivõrd erandlikult, et nende näitajat võib rahulikult arvestamata jätta; isegi hulluks minnes (suhteliselt vähe oli neidki juhtumeid) läksid nad enamasti hulluks nõnda, et püüdsid sisuliselt maailma pigem parandada kui seda ja enn[ast] lõhkuda. Ometi elati elu, milles tihti iga uus päev [tähen]das “vihakarika tühjendamist”, endavõitlust ja milles toimivatele ebakõladele võis leida kompensatsiooni ainuüksi omaenese hingest — ükskõik kui teadlikult või alateadlikult see toimus. — Kui tihti sai heidetud ma[gama] tulvil väsimust ja trotsi, millele vastas umbes mee[leolu] järgmises riimkõnes:

*Ei teinud me asjade üle kunagi suuremat kära,
nii pidage suu, mu sõbrad: täna öösel ma jagan end ära
Punapää, naaber mu, erinev kuigi me usulahk,
oli nari meil ühine, sinule kuulub mu nahk.
Ta parki ei vaja, on puhas kui uhutud lina,
[kui] nohu on kevadeti, siis sinna võid nuusata nina:
parema puududes tootemiks võtke mu vapp —
see mu laienend süda — ja vermutiks segage sapp.
Noor järglane, vahel kui tunned end metsikult üksi,
pane igakord jalga mu kulunud vatipüksid,
sest rohkem kui lambapääs lollust või jänese kartust
neis koondus küll usaldust, mõtteid ja riigitarkust.*

³⁶Jutustus “Naiste visadus” Leo Anveldi tõlkes on ilmunud Jack Londoni kogumikus *Armastus elu vastu* (Tallinn: ERK, 1950).

Rein Sepa kirjad Vorkutast

*Muud ülejäänud riismed, mis otsest kasu ei too,
saatke postiga aadressil: Frisco, ÜRO.*

*Kuid, et üldse ma olin, sellest jääb patumaik maha
Kuskil on keegi, talle kuulub mu ainuke raha,
[ei] see närune varandus ületa kopikat kuut,
võta siiski, ja andesta mull, et olid mu pruut.*

[J]a et ärgata hommikusse:

*Nii tahtis öö: kuldruugeks hämarikuks taanduda;
mõtelda ta tahtis uues silmapiiris,
Ja kuula, iga üksindusse vaikiv huul
sai sosinaks, mis kõlas hellalt: homme.
Siis tuli tuul:*

*kes langend loobumuses lumest lumme,
kelle eile kõlas nagu nutt,
on täna nagu pirruks kuivand põõsas
ja vaata*

kauged taevad kuulutavad tuld.

*Ning sinus möödub: südamesse, vastutulle kevadmuinasjutt
kristalli ülestõus
ja elav muld.*

— See viib mind omakorda Su eelmise kirja alguse[sse]. Riina risti-ema arvamus mu värsside kohta mõjus loomulikult mõnevõrra meelivatavana; omas siiski väikese kõrvalvarjundi otsekohesuse suhtes just seetõttu, et tema iseloomulikumaks jooneks, nagu õieti tähendasid, on armastusväärsus. Üldiselt aga olen muutunud ükskõikseks ükskõik missuguse kiituse või laitude vastu; ja üü[rikestele] edevuse nõrkadele silmapilkudele eelistan neid, mil endale veidi vastikuna tundun; selles dispositsioonis sigiksid nagu paremad mõtted. — Minu viitest Siberi laste ke[ele] kohta, polnud sa täpselt aru saanud (andesta minupoolne ebatäpsus); ma kõnelesin lastest üldiselt, mitte Vingali omadest eraldi. — Augusti ja Juuli vanuse kohta ei ole ma päris kindel: August võib olla umbes 65, Juuli üle 70. Hendrikut nad kirjeldasid andekana, aga laisa ja tujukana. — Minu flöödipuhuja on juba mõnda aega armunud, nii, et nüüd on ise flööti, mida puhutakse; ainult ära sellest ta emale räägi, sest kes võib emadestki aru saada, millal nad niisuguste asjade pärast muretsevad, millal rõõmu tunnevad. — Lawrence'i³⁷ mainitud teost ei ole ma lugenud, ei saa seepärast midagi omalt poolt lisada. Lugesin küll äsja ühes

³⁷David Herbert Lawrence (1885–1930).

antoloogias kaht tema [as]ja, mis minu sisemaailmas ei kõnelnud just tema poolt: [esimeses] ta arendas sümpaatseid mõttekäike, tundus ta poseerivana [ja] vähemalt ise liiga vähe uskuvat sellesse, mida ütles; [teises] oli aga spontaansem ja otsekohesem, sääl tundusid [mõtte]käigud ebasümpaatsetena. — Vaatan postkaardil Õpetajate Instituudi uut hoonet ega tea kus see asub. Ega tea sedagi, mida mõtlevad või tunnevad need, kes selles nüüd õpivad. Mõnikord olen kaasa lugenud kaaslaste kirju, mille autoreiks olid noored rahvavalgustajad. Ja mul jäi mulje, et tegemist on tihtigi suurepärase hingelise ja vaimse materjaliga, mis aga sipleb sisemistes tormides. Esineb ka leksikaalseid vääratusi, mis meie gümnaasiumipõlves oluks lubamatud õpilastegi poolt. Tihti valdab tunne, et ajastu iseloomustavaks hoiatuseks on see, et liiga palju mõeldakse ja tuntakse hoonetes, makettides, arvudes. Õeldakse, see olla aja käsk. Kui see käsk aga valdab täiesti pea ja südame, siis tekib paratamatult eris[ugune] õnne kriteerium, mis rahuldub teadmisesest, et eksisteesrib planeeritud sada külamaja, arvestamata protsesse, mis toimuvad nende majade sisemuses. Ja ikka jääb kahtlus, et ära on vahetatud kaduv ja jääv, või, et olla täpne väljenduses: kiiremalt mööduv ja pikema[lt] püsiv. — Jõudnud niimoodi materiaalse valdkonna piirile, on uuel kergem üle minna. Su paki revisjoni[st,] [--] siirast rõõmu esimest pole ma kunagi põlanud. Veelkord tänu Sulle ja asjaosalistele. Dressipüksid sobisid ajaliselts suurepäraselt mu garderoobi, et silmapilk heitsin üle aia oma vanad "sakod", mis lipendasid mu sääрте ümber nagu räbaldunud lahingulipud, ärritades asjatult haukuma külakoeri. Ja teised oli täpselt parajad ning läksid ühte mu aristokraatliku konstitutsiooniga. Kui Sa nüüd kujutled nende juurde pulloveri oranžis ja kollases, mille saatis Lii, helerohelise särgi, mille saatis me[ie] loomaarst ja roosad sokid, mis kavatsen ise osta ning imepärase näo, mille kohta kord laulsin:

*Miks muna saatust määrab tihti liivakell,
miks minu näost on nägu õilsam hobusel?*

siis hakkavad Sulle ilmnema umbkaudsed [kont]uurid sellest kollektiivsest loomingust, mida te minu kallal toimetate. — Kook oli väga maitsev, on mul praegugi suu teda täis. Ja kibuvitsamarjad oli õnnelik mõte, sest tihtipealegi on tunne nagu [li]biseksid rakud koost, siin aga pole neid saada: miskipärast on nad rohkem otstarvet täitvad kui muud terad ja mahlad. — Aeg läheneb aga niisugusele kriitilisele hetkele, et pean minema tööle. — Jätkan seda kirja mõne päeva pärast. Tahan kõnelda veel mõnda siinsest kevadest, tänavusest eriti, ja puudutada paari peatükki Su [viim]asest kirjast. — Muidu pole midagi uut.

Armas Tuty, loodan südamest, et olete õnnelikult [lõp]ul oma grippidega ja muidu terved. Olid meilgi gripilained, aga minust on nad tavaliselt möödunud, selles mõttes olen soodsas olukorras. Muret tekitab küll vahel korduv valumaik paremas küljes, mille kohta ei tea öelda, kas see on kopsus või väljaspool kopsu, ja ei tea siinsed arstidki rohkem kui ma ise, aga siiani pole see segavaks [vee] osutunud, palavikku ei esine ja muidu tunnen end normaalsena. — Kõike, kõike head, tervita lähedasi, kirjuta rohkem üksikasju oma elust, ikka parimate mõtetega,

Rein

26.5.1956

Armas Tuty! Sinupoolse vaikimise tõttu pole mul teada, kas mu kirjad kätte oled saanud. Viimases kirjas lubasin, et seda mõne päeva pärast jätkan, nüüd on saanud sellest paar nädalat; olen päris ahastuses, mis riismed meist lõpuks saavad, sest sõnapidamine oli mulle vanasti kõigutamatuna vooruseks. Ja eksimuste suhtes — sedagi olen endas märganud — ei ole ma enam päris aus, vaid kipun neid varjamise mõttes kontradikteerima, selle asemel, et neid möönda. Lõplikult hull asi küll pole; seda tean võttest, mida kasutan soovimatu une peletamiseks, kui teed pole käepärast. Lugu oli nimelt nõnda koolipõlves, et vana Kleis,³⁸ kes oli meil toona inspektoriks (kas ta peaks veel mäletama, et pidasime teda teiseks suureks Richard Lõvisüdame kõrval, ainult hüüdnimega Vesipea: muhelen ikka, kui meenuvad me entsüklopedismi ja ketserluse alged), tabas mind korra kooli väljakäigus suitsetamas. Ta võttis mult sõna, et ma koolis enam ei teeks seda, ja mina loll lubasin; mida ma muidugi ei suutnud pidada. Nüüd teen nõnda, laman pisut, sulen silmad, taandun une ja ärkveloleku piirile, ning siis mõtlen õndsale Vesipeale. Selle tagajärjel hakkab süda kiiremini peksma, veri valgub pähe; uni kaob — tavalised armumise ja häbitunde märgid — ja saavutatud olukorrrast jätkub parajasti nii palju, et kaks tundi erksalt ning intensiivselt lugeda ka teaduslikku teksti. Hoopis keerukam ja teistmoodi on aga siis, kui mõtlen lähedastele inimestele: need röövivad une hoopis. Sinule ja neile, keda tervitan selle kirja kaudu, mõtlen tavaliselt peale magamist, muidu ei tuleks elust midagi välja. — Niisiis olen hilinenud, ega pea tänastki päeva veel kohaseks kirja jaoks. Kirjutan ainult selleks, et öelda, mispäras ma ei kirjuta. Vaata,

³⁸Richard Kleis (1896–1982), ajaloolane ja klassikaline filoloog, entsüklopedist, Tartu ülikooli õppejõud.

on alati nii imelik selle kevadega, tänavusega eriti, vahest annavad mõnevõrra kujutluse tast järgmised värsid:

*Võib-olla kunagi küll tuleb tund,
mil sõlmid tormidega vaikse kokkuleppe,
kuid täna ärkvelgi näed peibutatavat und,
et lendab tuvidena pihku rännukeppe,
sest päevadega segi on nüüd valged ööd,
ei ole joont, on ainult lubavad pastellid.*

*Loojumatu päikese õhetavad ööd,
kuis hulluvad teis hinge tuulesellid!
Ja sina pead, aina minema sa pead
— ehk elu kuskil praegu käib just sinu masti. —
ning nõnda tead:
sa pole iial sääl, kus oled parajasti.*

*Kes olnud tuleriita otsiv göös,
too enam rahu asemel ei maga —
ja kohtub inimesi igivalges öös:
silm ütleb, tere — ja süda, jumalaga.*

Selline on kokkuvõttes too alati korduv resurrektsioon, retsessioon ja repressioon, milles rabeleme, mida võid ka väga hästi kuulda, tagudes oma klaveril kolm korda re: siis kostab vastu mu hing; mis tuletab rohkem meelde oina määgimist kui mõne muu uhkema tõpra mõiret. — Vaatamata kõigele panen käe rinnale kummardamise märgiks, lubades Sind kirjaga külastada esimesel jällejuhtuval selguse hetkel. — Ühest Jaani ema kirjast kuulsin, et tema Sind kohvikus näinud; Sina polevat teda ent ära tundnud, temal omakord ei jätkunud julgust Sinu kõnetamiseks, et vahest eksis. — Tegin sellest kaks järeldust: kas on elu ja kodune perekond tolle vanaproua nii tagasihoidlikuks elatanud, või oled Sina Tartu rahva niivõrd hirmu täis arstinud? Lause teise poolega ei mõtle ma muidugi seda, et Sina neid peamiselt Leete voogudesse ravitseksid, vaid tõsiasja, et nüüdses ühiskonnas on meedikutel pääle muu veel maagi, kaadi ja kaliifi positsioon samavõrra; küsimuse võimalikult selles peituses, kurda minule: siis tean Sulle paar loengut pidada võimu olemusest ja tema jaotamise printsiipidest, naised ei saa ju sellega üksinda hakkama, liiati, kus mu nõunikukvaliteeti tagab asjaolu, et mu peamine printsiipiaalsus on tekkinud läbi naha a posteriori, mis on harukordne nähtus mõtte ajaloos. — Kallis Tuty, oleksin väga tänulik, kui mõne rea ikka paberile heidaksid, tahaksin nii väga kuulda üksikasju te eludest, ole kindel, et iga konkreetne tühipurugi muutub mus

vähemalt pärliks. Palun tervita kõiki lähedasi, elage ikka hästi, olge terved!

Parimate mõtetega,

Rein

31.5.1956

Armas Tuty! Äsja sain kirja Augustilt; üle pika, pika aja taas röömustav sõnum: ütleb, et "30. aprillist alates oleme komandandi alt vabad", ja kavatsevad juuli keskel kodumaale sõita. Esimese telgi löövad üles Mõisakülas ja hakkavad siis ümbrust uurima. Oli tore lugeda seda kirja; oli küllalt pikk aga mõjus kui telegramm, läbi seitsme aasta kantud südame projekt oli pandud kahele suurele leheküljele üheainsas lõppematus lauses, segamini puha mõtted tunded, kavatsused, otsustused, kahtlused, korraldused iseendale. Kui ta eelmises kirjas mõjus raugana, pügamas marjapõõsaid, siis oli ta nüüd seesama, kes kunagi saatis mind hobusega linna, andes ühe sõõmuga sada käsku ja manitsust enne starti. — Olen nii tihti kaasa elanud kõike seda röömuärevust nende najal, kes on lahkunud mu ümbert; tean ka, et paljude juures too järelõitseng kaua ei kesta: liiga suured on olnud sisemised pinged, liiga sügavatest kaevudest on joodud. Olen küll kogenud, et mingisugune pinge on käsitsetav, seda on võimalik asendada tema kadudes uute ja suurematega, mida teha näikse olevat hingeelu üldisem reegel — kuidas õpetada seda ent teistele, liiati, kui nendest enamik pole suuteline selleks bioloogiliselt või ka vaimselt? Teame ju rääkimatagi, milles peituvad niisuguse konditsiooni põhilised vead, olles suunatud neid mõjustama, oleme seatud probleemi ette, kuidas kujundada hoone sisemine struktuur, kui me ei saa kohendada ega parandada hoonet ennast. Ja eriti raskeks osutub see neil, kes on vaid hoonetes mõelnud ja tundnud. —

*Elada, nii pandi igavene käsk me hinge,
nii teeme väiksemaid ja kaugeid ringe. —*

*Rada on vana, kalender on uus,
käes ikka too lapitud kinnas,
tean, kohtan Sind Marsil, ühes väikeses linnas
aastal kuus tuhat kuuskümmend kuus.*

*Pole palju sa muutunud, lagipea paljas, põsk ikka veel paks,
kui ei aru saa, kehitad õlgu,
nimi on teine, oled siiski läind targemaks,
ma sulle veel toonasest võlgu.*

*Jutleme naistest, kes elasid Maa pääl – vast
neil oli jalaast! – neid nüüd enam ei ole,
räägime sellest, kuis tihti on igavik kole,
vahel raamatuist, vahel ka Vorkutast.*

*Ja läinud on linnud, kes korjasid mett,
ammugi hobused, hiljuti kadusid rangid;
viimati selgub me jutust, et:
me oleme jällegi vangid.*

Saime äsja karakterse kirja ühe kaaslaste käest, kes vabanes paar kuud tagasi ja elab nüüd Tartus. Viidates neile mu ülal toodud värssidele, neid enda elugagi sidudes, ütleb ta muuhulgas: "... südames on närune tühjus. Inimesed on siin kuidagi teistsugused, pealiskaudsed ja kinnised. Vahel igatsen koguni tagasi teie juurde, et kordki rääkida kellegagi nagu rääkisime siis... aga ei kuskilt ei paista prohvetit, kes juhiks välja sellest ummikust, pannes värisema hinge...". Selle autor on keskealine, vaikne tasakaalukas ja siin olles toimis, võiks öelda, materiaalses tasapinnas, millel kulges ka tema mõtlemine. Ja hing? – Kui tihti käitub elu meiega kui lastega, kes tajuvad mänguasja olnud olemasolev seda kaotades. – Ütlesin karakterse kirja, seetõttu, et kõik teisedki pole palju erinevad. – Selline on paaris kontuuris meiesuguste psüühiline bilanss ühest aspektist. Ja siin ei päästa ainuüksi optimism, vähemalt nüüd, kui oleme ainult etnograafiline mõiste. – Aga väljas on kevad; olles kord õppinud tasakaalukunstnikuks, haarame käega paremaga palli säält, kui kuristiku raskus kiskus vasemalle. Ehkki polaarpäev algab meil 11. juunil, ehkki alles üle eile sadas lund; on ometi päike juba tõusmas keskööl, kuna me aeg on mõnevõrra taga päikesest. Ja kui juhtub olema pilvitu päev, siis mõneks sekundiks taevast ja maa on üks punase, oranži kulla kõigis varjundis, helendusis; siis ilmuvad rohekad ja pruunid toonid nagu tumedad leegid, siis esimene kindel joon, violetne hele-hele sinise taustal: see on silmapiir. Aga veel on su nägu täis külma tuld nagu voolavat pronksi ja silmades roosakas läige. Kuni tajud juba vormuvate esemete ning mäe kontuure ja hinges valmib esimene sõna: seesam. Aga mägi ei avane mitte; käes hoiad labidat, mitte liiliaid. Ometi oled kaasa värisenud kosmilises erutuses. Kas mäletad tantsijatari lihaste lõtvumist, seda järelvärinat pärast balletti, hobustel peale võidujooksu? Kujutle, et nõnda väriseb hing, ja hea on uinuda nõnda. Aga uni on põgus ja rahutu neil öödel, unenägudes on segamini surnud ja elavad, see on uni, mis väsitab ja ärgates pead end pingutama, et mõelda suuta. Ja hulgajal ajal mõtled edasi unenäos, sest ta oli selgem ja erevam, kui silma puutuvad asjad ümberringi, mida tavatsemale nimetada reaalsuseks.

— Käisin vahepeal tööil; oli õieti kavatsus jätkata kirja ja aren-
dada mõnd tuumakamat teemi, aga mõttelõng katkes ja segab tead-
mine, et hommikul peab minema taas. Praegu on öö, aga täna pole
päikest, on lumesadu; võtsin sule vaid selleks, et kord juba kavat-
sus jätkata oli (pole midagi piinavamast kui teostamata jäänud ka-
vatsused), lobiseda pisut enne uinumist ja öelda siis, hääd ööd. —
Kirjamapis lehitsedes puutus pihku jälle omade pilt, see, mille en-
dale jätsin, Riina naeratab vastu, hambad välguvad. Oleks ta pa-
haret käepärast, võtaksin kinni kõrvadest nende vorkutakätega, mis
pole harjunud asetama portselani ja annaksin tormilise musu, nii, et
hambad kõliseksid nagu aknaluugid. Kujutlen kuidas ta siis pisut
pilgutaks silmi, naeratus tarduks näole selle veidi hapuka ning roh-
maka kõrvalmaiguga, mis on omane meie suguvõsa liikmetele, kui
nad häbenevad — Riina oli alati tagasihoidlikum ja salajasem oma
sügavimates tundevõngetes kui Maret, aga ka isekam. — Mäletan
nii selgesti, kui tulime kord kolmekesi Vingalilt; kuidas nad olid siis
taltsad ja kuulekad kui väikesed talled ning liibusid keha ja hinge
külge, sest nad kartsid piiri; rongisõitu ja muid sekeldusi ja kuidas
nad siis kuulasid muinasjutte — nagu jooksid nad vaimu ja praegu
veel heliseb kõrvus fonogrammi täpsusega Riina hääl iga jutu va-
hele: “aga kus. . . , aga kuidas. . . ” ja Mareti oma: “. . . ära sega. . . ”.
Ja kuidas siis sellest meeleolust jätkus veel nädalaks ja kuidas edasi
pingutati intelligenti, et mängida mõnd väikest vempu, sest oli taas
uus autoriteet kodu, kelle selja taha peitu pugeda. Ja näen neid ist-
tumas mättal, kirjud hommikumantlid seljas ja hoidmas karja: nad
neelavad nüüd seklusromaane, neidsamu räbalaid, mis jäänud meist
koltuma riivile kümme aastat enne neid (ja mida võibolla Sinagi lu-
gesid enne mind), nüüd nad kaklevad omavahel, sest mõlemal on
põnev koht pooleli, aga lehm on viljas — kumb peab minema? Läheb
muidugi Maret, ikka läheb Maret, Riina läheb alati teinekord. Siis
on nad taas linnas, kõhuli voodil, käed on pistetud juukseisse, silmad
hõbedaisse kõiteisse: Hamsun, Reymont. . . , sõrmed näpivad vahel
veel nina, aga jalad on õppinud tegema reveranssi. . . Kuidas ma ta-
haksin neid nüüd nuusutada: mu daamid, kes te olete, mis lõhnu te
kannate veel toonast; kuidas pajatada tõde, et muinasjutud ei lõpe
kunagi! Kas ma tunneksin neid veel ära? Mis võiks neid kõigepealt
reeta — nägu, mõni liigutus, hääl? Kui elu mulle kohtamisrõõmu
kõrval võiks valmistada selle pikantse naudingu mõnel tänaval või
mõnes majas oma tundmatu õe ära tunda kesk võõraid inimesi, siis
oleks vürstlikult tasutud mu saatuslik uudishimu. — Ja emaga oleks
ajada nii palju tarka juttu, nii palju oleks küsida! Niipalju küsimusi
on loodud siin vahepeal (kas on õige lausung, et osata küsida on peagu
teada), et vaevalt seda kõike on küsinud ühelt emalt ta täiskasvanud

poeg. — Aga aeg ruttab, ikka too neetud aeg, mis hoiab meid oma klambris ja mis on veel meid valitsev oma fataalse sõnaga “oleks”. Ja homme ei ole pühapäev. Aga ükskord see tuleb. Ja siis on veri endast heitnud lõplikult konditsionaalse, ning süda põksub ainult indikaatiivis. Ma ei kõnele muidugi ajast filosoofilises mõttes, vaid sellest, mis kärbib praegu mu ööd ja meid lahutab. — Isiklikus ümbruses ei ole märkida midagi uut; tervis on enam vähem korras, köht on täis ja komisjon töötab. Too ei tööta eriti kiiresti, aga ikkagi töötab, pole tööll kurta ega laita; esmajoones vabastas naisi, anname neile meelega eesõiguse nii taevast kui põrgust, sedavõrd rüütellikust on meis veel säilinud. Et ta aga neid vaesekesi kõiki lahti ei lasknud on juba kurvem lugu. Aga ma ei lasku sügavamale sellesse eluaritmeetika analüüsi, see teeb mind alati pahaseks. Loodame igatahes parimat. — Armas Tuty, palun tervita kõiki ligidasi. Tundke rõõmu kevadest jne. — Ma ei näe enam edasi kirjutada, sest üks silm vajub kinni juba, teine veel pilukil, nagu mu vanal hundikoeral enne lõplikku laskumist ta põlistele jahimaadele, lähen sinna minagi. — Ja esitanud nii kärarikalt tänase uudise, millega kirja alustasin, lõpetan üsna vaikselt: hääd ööd. Olge terved, mingi sul ikka hästi!

Parimate mõtetega,

Rein

6.6.1956

Armas Tuty! Tänane kiri muutub petitsiooniks, milles mina, paluja, tõstan oma pilgu eeskätt Sinu meditsiinilise kaadi südametunnistuse poole. — Asi on selles, et eile saatsime teele me koloonia kolmest omaseks muutunud tüdrukuist viimase, me sõpruskonna kaitseingli Elleni. Minu analüütiline alateadvus määras veel hiljuti tema hingelise miljööpildina mägismaastiku ja karakterse loomana kaljukitse. Niisiis see ingellik kaljukits külastab sind mõne päeva möödudes, toob kaasa meie mägiõhu ja parimad tervitused. — Tema suhtes tuleb kindlaks määrata tema tervislik seisukord ja rakendada parandavaid võtteid. Rohkem kui aasta tagasi sai ta raskesti vigastada, mille tagajärjesid praegu veel põeb. Rekomendeerisime teda ka Ülo L-pa³⁹ juures, kui viimase kaasabi tarvis peaks minema kliinilise vaatluse või ravi teostamisel. — Nüüd pöörame mündi teise külje. Ellen tahab tingimata aja võita ja omandada veel mõne spetsiifilise kursuse kõrgema hariduse raames. Minul on miskipärast

³⁹Ülo Lepp (1917–2003), lõpetas Treffneri gümnaasiumi 1936, Tartu ülikooli arstiteaduskonna õppejõud 1944–1990.

aprioorne usk temasse, et ta oma eesmärgi teostab. Oleleb paratamatult selline mõiste nagu seltskondlik protektsioon; mu soov oleks, et Sa teda matroneeriksid vajalikkude kontaktide soetamisel jne. Ja lõpuks on sellistel teekondadel niipalju asju, mida vanemad naised ja mehed peaksid lausuma noorematele. — Nad on kõik Maret'i eakaaslased ja kannatanud eeskätt oma vere toime pärast. Olen nii tihti püüdnud kujutella, milline oleks olnud meie tüdrukute saatus, kui nad jäänuksid koju, missugused nende tundmused ning teotsemised. — Ma ei tea, mida hakkavad peale ülejäänud kaks, aga sedavõrd olgu tutvustatud nemadki, kui nad peaksid lööma jänesehaake Sinu põldude läheduses. Nii nad olid meie hoovkonna Kolmeks Graatsiaks; ja kuigi me polnud Rodin'id mäletamaks marmorisse, püüdsime olla vähemalt kohusetruud vanemad vennad, kavalerid ja Pygmalionid ja kordamööda neisse armuda munkade siivsuse ning karuküttide kohmakusega, mis nagu räägitakse, tegevat naisi õilsamaks. — Nii palju Ellenist, pesamunast. — Teine juhtum on järgmine. Vana hea Lõhmussilla perenaine, kelle aadressi lisan lõpus, kirjutab äsja, öeldes muuhulgas: "Käisin hiljuti röntgenis, leiti, et süda on laienenud. Iseäranis halvasti on maksaga, see vaevab ja valutab juba pikemat aega, vahel päris tugevasti ja kahjuks ei anna siinsed ravid mingeid tulemusi". — Ma ei tea, kas on võimalik peale hakata midagi selle lausega. Võibolla vaevuksid esitama mõnd küsimust kirja teel, mis aitaks viga karakteriseerida. Võibolla saadaksid Anete vahendusel väikese paki mõne universaalsema vahendiga. Jätan selle Su enda teha ja otsustada; aitaksid sel juhul inimest, kes omab iseloomu ja hinge, millist materialiseerub siin harva ja kes ei pidanud oma elu miskiks, kui oli tarvis päästa võõrast. — Siinjuures märgin, et see pimedaks jääja, kellest kunagi kirjutasin, sattus Pärnus Lepiku juurde, kes ta nägemise mõnevõrra taastas. — Ennast tunnen praegu tervena, ei maksa muulgi viisil mõelda mulle materiaalselt; elan parajasti tasakaalus. — Madame siin mu kummardus ja siin mu käesuudlus. Luban omalt poolt, et päästan ja säilitan Su nime Hommikumaa ja Öhtumaa kultuuridele pikkades ballaadides, mida edaspidi laulavad rändurid maanteil ning meremehed laevades põlvest põlve; ja sõprustest parim on vagabundide ning mustlaste oma. Minu alandliku lugupidamise märgiks palun vastu võtta mu esimene ja ainuke fotoportree. Niivõrd ebaõnnestunud tehniliselt, sedavõrd täiuslikuna tundub ta mulle sisuliselt; nõnda kasvavad mõnikord meistritööd vigasest asjast. Imetlen temas sürrealistlikku põhijoont, mille taga võid aimata koostoimet, olles segu taaslihanud muumiast, arktika nõiast ja meie aja kangelasest. Kuid pean nüüd lakkama, muidu muutun Nartsissiks. — Kallis Tuty, tervita kõiki ligidasi ja neid kes on head Su vastu. Kirjuta peatselt ja kvi-

teeri selle kirja kättesaamist; muidu võin sattuda arusaamatusse. Ela ikka hästi, parimate mõtetega,

Rein

P.S. Pärast seda väikest kirmasemeeleolu lähme kirikusse endasse. — Tahtsin öelda veel seda: täna on isa sünnipäev, ülejäänud osa õhtust ja ööst veedan temale mõeldes.⁴⁰

5.7.1956

Armas Tuty! Sain Su kaardi umbes kümne päeva eest: suur ja südamlük tänu Su soovide, lubaduste ja tegude eest üldiselt ja üksikult. Üldse pea alati meeles, et nagu kosmogoonilises süsteemis tuleb juurde mõelda põhjust ja teleoloogilises eesmärgi, nii meievahelistes kõnelustes minu poolt tänutunnet Sinu vastu, kui ma vahel peaksingi unustama seda tarvilikul määral rõhutada, mis praegusel taevakehade ja hingede deformatsiooni ajajärgul on juhuti võimalik. Julgesin isegi Lõhmussilla perenaist ette lohutada, et tema maksakirbud hüppavad peagi kosutavateks verelibledeks, sest tema saatuse sfääri on liginemas inimene, kes kõiki mikroobilisi deemonid ning muid maailma satikaid taltsutab ja mõnikord tapabki ja kui mina alles äsja tema võlupilli ees lidusin haisva rotina ning tantsisin roheline konnana, siis lendan nüüd kirju liblikana tema varju järel ning kuulutan "ambroosiat ja ambrat". — Huvitav on vahel assotsiatsioonidega: poleks muidu pähegi tulnud mainida, et nägin unes öösel Valvet-Arvot huvitavas situatsioonis ja äärmise selgusega, selle meenutusele viis aga eelmine lause: tolle vana lorilaulu kaudu, kus on juttu Ambroosiusest ja mida sai kunagi lauldud ühel eleväl silmapilgul nende toas Jüriadode man! Ja praegugi edasi mõeldes determineeris vahest juba unenägu tolle sõna kasutamise lauses. Unenägudest olen tihti juttu teinud ja ma kahetsen, et pole kunagi võimalik olnud neid süstemaatiliselt fikseerida ühes nende olukorrakroonikaga; sellega on ainulaadne ja tõenäoliselt kordumatu rikkus kaduma läinud, sest ainult nende pärast ma olnud eksperimenti korrata ei sooviks, ega soovitaks teistelegi. Neid aga mõttes analüüsides ja korraldades olen toiminud nõnda, et neid kõigepealt lahti harutanud Freudi jne. liini kontseptsiooni seisukohalt. See seletusmudel funktsioneerib ühes lõigus; aga ainult ühes väikeses lõigus haruldase objektiivsuse ja täpsusega. Ja huvitav, seda olen märganud, mida igapäevaslikumalt aktiivne on elu, mida rohkem

⁴⁰Eraldi lehel on aadress: Новосибир. обл. Кольванский р. Малчихинский с/с дер. Батурино Реинпалу Алиде К.

teadvus on seotud puhtintellektuaalse tegevuse ja materiaalsete objektidega, mida rohkem teotseme nii öelda eksistentsiaalfilosoofide keeles "personadena", "teiste minadena", seda rohkem on unenäod niisugused, millele analüüsis on kohandatavad freudistlikud seletused; muud paeluvad kontaktid ja motiivid aga põgenevad. Ja vastupidi, mida rohkem meditatsiooni, parapsühholoogiasse, "esimesse minasse" laskub inimene, seda vähem on nende seletustega midagi peale hakata, seda rohkem ilmnevad muud veelgi komplitseeritumad nähtused, milledeks eksid ringi nagu võlumetsas. Omette atraktiivse kategoria moodustavad otsesed telepaatilised sümptomid, mida tõsi küll juhtub kole harva ja ainult üksikute paaride puhul ja kui juhtubki, siis veel harvemini on antud situatsioon sellise täiuslikkusega ja elementide küllusega, et veendumus rahuldatusse võiks seda just niisuguseks kategoriseerida. Ometi julgen öelda, et umbes nädalapäevad tagasi elasin üle midagi sellist klassikalist ühe ungarlasest sõbraga, kes on praegu kodu, kellega meil oli intensiivne sisemine kontakt ja kes omas mõningal määral psüühilisi võimeid joogakultuuri mõttes. Õnnelikul kombel juhtus see niivõrd rõhutatult välisegi kalendri suhtes, et seda peaks olema võimalik kunagi kontrollida, ehkki mõistus on juba veenatud. Läheks muidugi pikaks ja kohatuks, sellest siin refereerida, aga kord jutustan Sulle sellestki, mis tempe me vahel temaga tegime. — Täna Sind eraldi lelle haa eest. — Meilgi on praegu suvekuu. Selle täielikuks ärakasutamiseks tegime radikaalse plaani: käia öövahetuses, et ei läheks kaduma ühtki jooksvat minutit päikesepaistest; vähendada sissehingatava paroodatolmu hulka vähemalt poole võrra, suurendada väljaminekuid toiduks nelikümmend protsenti, välja venitada kopsu pinda ujumise teel umbes kaksikümmend protsenti, vähendada sihi-kindlat ja aktiivset mõtlemist umbes nullini. Profülaktilises mõttes ostsin 30 g kaltsiumi ja 30 g fl[li]vasiidi, mille kavatsen kuu jooksul ära süüa. Lugemiseks valisin Aster: *Geschichte der Philosophie*,⁴¹ mille juhuslikult leidsin. Asja edukamaks läbiviimiseks saavutasin päikseprillidki, millised tüdrukud siia pärandasid ja millede omandiõiguse pärast Jaaniga nädal aega kaklesime, mis lõppes sellega, et ostsime ühe paari uusi juurde, ehtides end nõnda veelgi ahvimaks. Nõnda tõmbun oma kosmilise valguse üksindusse ja vaevalt, et Sa minust enne kuu lõppu enam midagi kuuled. Palun tervita kõiki ligidasi ja neid kes on head Su vastu. Soovin Sulle ilusat su-

⁴¹Ernst von Aster (1880–1948), *Geschichte der Philosophie* (Stuttgart: A. Kröner). Raamat on ilmunud 1935. a, 1947. a ja mitu trükki ka hiljem.

vepuhkust. Palun ära unusta, et lubasid mulle pikema kirja saata. Selle ootuses ja ikka parimate mõtetega,

Rein

21.8.1956

Armas Tuty! Kõigepealt andesta mulle pikaajaline vaikus; vahepealne kuu oli kõike muud kui soodus mediteerivaks dialoogiks. Täna kirjutan ainult selleks, et anda endast märku, sest selle natüürmordi jätkamine tundus juba väljakannatamatuna. Tingituna paljude lahkumisest siinseilt asumailt pidin vahetama endise mugavama, mulle mõtteiks ja keskenduseks võimalusi jätkuva töökoha pingsama vastu, tuues küll paarsada rubla rohkem kuus sisse, nõuab ta siiski peamise energia ja tähelepanu: nõnda kanti kunagi ohvraid halvule jumalaile. Asjade nõnda olles jätsime hüvasti barakiga, kolm tundrajänest — loodame, et lõplikult — ja ostsime väikese toa; viimased nädalad on kulunudki peamiselt selleks, et rajada primaarsed alused eluasemeks. Ja nõndaks omandas me kamber ilme millesse seguneb metslust ja tsivilisatsiooni, fantastikat ja võimalusi; kardinad aknal on kirsipruunid, sängi on voodivaip kirjas ning värvis nagu neid aja jooksul on [kujundanud mitmete] põlvkondade maitse, väike raadio on nurgas ja soovina on juba valmis põdranahku, mis edaspidi kataksid seinu. Tülika, kuid südamel nii armsa pärandina ärkas taas veres harjumus, mille ema nii pikkade aastate jooksul mitmesuguste sõnadega ja erinevate näoilmetega musse kihundas: ei saa alata kuidagi päevast tegevust enne, kui olen vabastanud rämpsust ja tolmust ruumi ja esemed ning neid kohtadele asetanud: nii tundub mulle ikka kui pühiks temagi kaasa Vorkuta põrandaid. Selle kujutluse ja tõeluse taimelava esimese õiena, ühtlasi me viimase aastakümne suurima majandusliku ettevõtte, oleks Lii mulle septembriks külla sõitnud; ta oli kogunud ja paastunud hilju, olemaks suuteline katma juba söidu ühte poolt ja mina omakorda püüdsin seada võimalusi selle teise poole finantseerimiseks. — Selline oli olukord umbes viis päeva tagasi, kui minu viimase nädalapaari kestel vormunud mõttekäikudesse sisse löid kaks erutavat tõi, milledest esimene tundeilma täielikult valdas, teine rahulikumaks jättis, kuid selle eest konkreetsemalt uue situatsiooni ette asetas. Esmalt sain sõnumi, et ema hiljuti paar pakki oli läkitanud, mille otsimisele kohe asusin, siiani kahjuks küll tagajärjeta. Aimdus ütleb mulle, et nad on püüdnud teha kõik võimaliku, et me taas kokku saaksime; õnnetuseks ei tea ma veel nende pakside täpset lähet ega aega, et neid edukalt otsida; ainult unenägudele toetudes on siiski raske omalt poolt midagi kavatseda või ette võtta, vähemalt nii kaua kui

olen veel vang. — Edasi teatati mulle, et meid soodustav komisjon on kärpinud mu aja kaheksale aastale; kuna üle seitsme ongi istunud, siis peaksin tõenäoliselt vabanema mõne kuu jooksul, ülehomme tahan teaduda täpsemalt selles aritmeetikas, veendumaks oma silmaga kuupäevades; elu on voolinud mõistuse nii skeptiliseks, et kipud kahtlema meeltes; hakkasin järsku kahtlema, kas kuulsin ikka õieti, vahest öeldi mulle hoopis... kaheksa aasta võrra? Summa summarum, mingisugused perspektiivid hakkasid kujunema, mis täpsemalt edasi, ei tea täna veel minagi. Ehk olen juba veidi targem nädala pärast, kirjutan Sulle siis jälle. — Ei ole Sinult ammu, ammu sõnumit saanud; püüan uskuda, et olete kõik terved ja anuksin selle kohta kirjalikku selgust. Võibolla on mõni kiri kaduma läinud seoses mu aadressi hiljutise muutumisega. Kallis Tuty, tänan Sind ikka südamest kõige hea eest, mida mu jaoks oled teinud; ehkki ma vähimalgi määral pole veel saanud seda tunnet mõne teoga realiseer[ida] [---] [-]sedki veendunuks, et olen säilitanud vähemalt oma mitte eriti [---] ajus ja südames, ning mu sisemuses toimivad illusioonid, aimed ja paleused lubavad mul õigustatult pidada vähemalt mõnevõrra mu senistki osa elus, ka siis, kui see puha osutuks endapettuseks. Kust tuleks ent inimene, tark küllalt, arvamaks ära nood piirid, mis nii saatuslikud ja tabamatud luule ja tõeluse vahemail?

Palun vasta mulle kohe paari reagagi.

Tervita kõiki ligidasi ja neid, kes on head Su vastu, ikka parimate soovide ja mõtetega,

Rein

NB!

Поселок шахты 40

д 57-1

17.9.1956

Armas Tuty! Ehkki Karin juba nädalapäevad kohal oli, polnud mul varem mahti teda külastada. Tegin seda eile, oli hea, et läksin väsinuna tööst: nõnda olin tuimem, nõnda vastupanu võimelisem sümpaatilisele erutuslainele, mis minust üle käis Su mõlemat läkitust saades, millest üks tabas hinge, teine keha; samas ka nii paljudest tuttavatest kuulates, kes kodus, kes mujal. Palju ja südamest tänu Sulle kõige eest. Kuigi elan primitiivse elu seisukohalt üle miinimumi, olen olnud sunnitud selle staatuse rajamisel end mõnevõrra võlgadega siduma, mis eksitavalt majanduslikku külge liigselt rõhutasid; vabastasid mind neist muredest peagu täiesti, see

võimaldab rohkem aega vaimuga tegelemiseks edasistel siinviibimise päevadel. Neid päevi nagu eemalt paistab ja jumalate tuule soodsalt puhudes, ei peaks enam palju jäänud olema; arvestan vabanemisega hiljemalt novembris, lootes, et see ühtlasi kodumaad tähendab. Neil kaalutlustel ei sõitnud Liigi, mis osutus targasti teh[tuks. Ka] ilmad muutusid järsku kõledaks ja võikaiks, millistega vahest meiesugused, kelle pikaks pärisosaks oli igapäevane külmetus, vaid võivad end elavana tunda. On küll kahju, et ta ei saanud tulla suve alguses polaarpäeval: see on siiski midagi, mis ei jää ainult mälestusse, see jääb ka verre. — Armas Tuty, võta mu tänast kirja nagu ta on — kviitungina ja elumärgina, ära kahtlusta mind nappuses ega pealiskaudsuses, olen aga lihtsalt väsinud päevasest tööst; nagu oleksin väsinud juba selleks mõistlikuks, valgepäiseks vanahärraks, kelle poole lubasid kord apelleerida. Hiljuti juuksurilt nõudes, et see mu juuksed pealtki lühendaks, pidas ta võimalikuks märkida, et seda ei sobivat, kuna paljastuks koht, kus neid enam ei kasvagi. — See puha muidugi möödub mõne päeva puhates, ehkki endale andestamatuks jääb, et pole juba kolmel kuul mõelnud ühtki rütmilist rida. Olen küll kasutanud aega võõraste ideede mälumisega, püüdnud süveneda analüüsi, imetelnud iidse küsimuse sügavat ilu: "Kes on jumal, et me teda ohverdades teenime?" — Sinu kirjas esitatud küsimustele, kui neid veel mäletad, oleksid ülejäänud vastused jaatavad; olid jätnud aga mainimata oma ettekande teemi, mis mind vägagi huvitab, mida palun järgmises kirjas korrigeerida, ühtlasi probleemi selgitusega. Muidu oli suvi ergas ja muljeterohke, mitu passiivse naudingu[-] selles kaoses nagu tabaksid iga närvi paradoksid ja tõed, nagu oleksid pühad kateedrid muutunud kirjudeks kisavaiks inimesiks või nagu lihastuks eksistentsiaalfilosoofiast [---] tänav ja rentsel. — Arvad küll enese ümber olevat väikest maailma ilusti korda seada võivat; paraku, nii tundub mulle, ei tea meie mitte, kus on meie enese ja maailma piirid, meie tuba ja meie tool käituvad sisukalt vaid meie nõrkuse silmapilkudel, sirelite lõhn, ründav mälestus, hauakünka petlik rahugi on mööduvad, kuni nad pole toiminud kannatama paneva igatsusena või kadunud inimese kallistusena, mis tõi higi otsale ärgates. Ja siis: kellele kõnelda edasi seda keelt, missuguse maailma jaoks, missugusesse verre istutada mõtteid, missuguses eluloos jao-tada aega, et kerkiks puud ja hooned, mitte aga papist majad? Kui palju krunte on sisustatud, kui palju materjali vormitud, kive kantud, et nendel kopuleeruksid tarkuse ja õnne varjudki? Neid küsimusi dikteerib meile me saatus, kui me teda ei kuulata, oleks me viletsuski lollisti elatud. Me saatus: see on meie andumuse piirid, kui ta definitsioonina teotseb; see on imperatiiv meie veres, kui ta eluna teotseb; see on unistamine teos ja generatsioonides, kui ta teot-

seb ajaloon. Ja nõnda ei mõistagi vahesid seada suure või väikese maailma vahel; ja nõnda on rahvagagi: ajalugu pole miskit eemalt toimivat, ta järgneb iseenesest, kui leidub inimesi tugevaid küllalt liigutusi suurejooneliselt mõtlema, kelle pilk ulatub üle homse ja ülehomse, kes ei pilla õunaseemet kogemata, vaid pistavad õuna tasku surres, lootes, et see läbi kirstu kasvaks, määrates nõnda maiaid lapsi tallama hauda tasaseks kõnniteeks, nagu sellest nii ilusti lauldud kuskil vanas valmis. — Mainisid, et Riinale kirjutada — kuidas mind see veel kaugeltki ei rahuldaks! Või on siis minu osaks alati võimatut ihaldada? Kuigi tark inimene ütles kord: mures on rohkem rõõmu, kui rõõmus pisaraid... õnnetus ei seisne selles, et praegu olen siin, õnnetus saabuks kui kujuteldavas õnnes end õnnelikuna tunneksin. — Kõike, kõike head Sulle, tervita ligidasi, mu parimad soovid on ikka teiega. Kirjuta, palun, peagi jälle. Hääd ööd.

Rein

LUULET

Minni Nurme

APPIHÜÜD

Mis sel öösel sünnib pimeduse ajal?

Miks mind meeleheide üles ajab?

Neist, kes elavad mu mälestusis kalleis
vähesed on jäänud vangipõlves alles.

Kas ma venna hauda iial teada saan,
kus ta vangilaagris maetud Venemaal.

Vangitapiga sind orjaks viidi sinna. . .

Kelle käes on järg sel öösel teele minna?

Kaevandustesse on uusi orje vaja,
igal päeval nälga lõpevad seal sajad.

Tuluallikaks on sunnitöö siin maal,
vangilaagritel on kindel tootmisplaan.

Vang, kes põhjalaagris silmad jäädvalt suleb
jälle elusaga asendada tuleb.

Tühja linna vahel autoporin kajab,
tummad, tumedad ja troostitud on majad.

Jaan Roos kirjutas oma päevikus 5. IV 1952: “Toon siin 4 luuletust, millised on pärit Nõmmelt. Kes on nende autor, seda ei saa ma praegu siin ütelda. See on igatahes üllatav. Kord ütlen.”

Need on Minni Nurme (1917–1994) luuletused — pärast ema surma leidis ta poeg Päärn Hint nende käsikirjad peidikust.

Jaan Roosi 1951. ja 1952. a päevik ilmub käesoleval aastal Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel.

Luulet

Akna taga umbselt mustab talve öö,
hirmuv tänav valgeks auto tulest lööb.
Möödub inimeste voor. . . Eks kõik siin teavad,
kuhu autod öösel inimesi veavad.

Keset surmavaikust karjuksin või appi,
et ehk keegi peataks hirmsat vangitappi!
Järsku püssipaugud raksatavad teel,
raske diiselmasin peatuse teeb.

Mis on juhtund? Läheb küüditus ehk nurja —
sündida ei lasta seda pöörast kurja?
Ei, vaid põgenenud vangidele takka
õhe lastakse! Siis auto sõitma hakkab.

Mõni pääsis. . . O, kes pääsis, varjab end —
vabaduse eest on kaalul eluhind!
Vabadus! Kuid pole vabadust siin riigis!
Iga inimene hirmu täis on niigi.

Ainult mets võib põgenikul kaitset anda,
kes on heitnud ahelad ja tahab relva kanda.
Vabastuse relva, mis nii pühalt lööb,
selle käes, kel omaksed on sunnitööl.

Hirmuvalitsus me rahva surnuks surub,
kui ei jäta võitlust laiad laanekurud.
Võitlusrajad metsast randadesse viivad.
Kodumaa, veel pole murdunud su tiivad.

Läbi raudse piiri ohtlik teekond siit
vabasse maailma üle mere viib.
Kas ei kuule maailm emasid, kes raudus,
vaeslapsi, kes ei tea vanemate haudu.

Kas ei leia appihüüded mingit vastust,
kive kisendama hakata on lastud!
Vabadus! Meilt siiski iial röövida
püssitina ja trellid vabadust ei saa!

KURBMÄNG

Süüpingis on rahvas pikas reas
süüpingis isad, emad.

Mis lastest saab, vaid Jumal teab,
sest kodutud on nemad.

Mis süü eest seisavad kohtu ees,
mis vahid nende kõrval?

Neid süüdi mõistab kohtumees —
see tuhatkordne mörvar!

Kaks-, kolmkümmend aastat sunnitööd,
süü eest, et räägid vabalt
või tagaotsitava ööl
su juurest püüdja tabas.

Või isamaa-armastus on su süü,
et vabadust talle ihkad,
et end ja vennaverd ei müü,
et võõrast iket vihkad.

Kaks-, kolmkümmend aastat sunnitööd
ja kõigist õigustest ilma.

Kaks-, kolmkümmend aastat Siberi ööd
ja orjust, nälga, külma.

Süüpingis on rahvas pikas reas,
süüpingis isad, emad.

Mis lastest saab, vaid Jumal teab,
sest kodutud on nemad.

Ja siiski ei murdu rahva meel,
usk vabadusse ei rauge.

Need miljonid vangid, need tõusevad —
see päev ei ole kaugel.

HÄLLILAUL

Last hoides und mu laule
kesköine tund ei too.
Ei hellalt hällilaule
mu muremõtted loo.

See vangla, mille trelle
ma ööd kui päevad näen.
Seal tuhat ema, kellel
laps toorelt kistud käelt.

Või Siber, mille õudus
käib läbi lihast, luust,
kas jätkuks seal mul jõudu
last päästa surma suust.

KÜLMALE MAALE

Kodust lahkumise päev,
varjan tuulte eest süle,
heites murega käed
ilma sündinu üle.

Nuta tasem, mu maim,
et ei kostaks siit Toone
tuppa häälekest, vaid
must on Manala hoone.

Külm on mulle säng, poeg,
ase jääne seal kulla!
Ema süles on soe
vaesel kodutul olla.

LY LESTBERG. Kalamees

INIMSUHETE KUJUTAMISEST UUEMAS HEEBREA KIRJANDUSES

Kalle Kasemaa

1960. aastatel astub iisraeli kirjandusse palju uusi autoreid ning toimub elavnemine selle kirjanduse inimesekäsitusel. Kui seni oli inimest vaadeldud peaaasjalikult ühenduses tema tööga ning kirjeldatud inimese mehisust ebasõbralikus keskkonnas ja looduses — mille üle on küllaga põhjust uhke olla, tarvitseb vaid lugeda Golda Meiri mälestusi *Minu elu* (Tallinn, 2002) —, siis nüüd hakatakse enam vaatlema inimest ühenduses tema perekonnaga, lähemate kaaslastega ja ka omaette. Küllap andis uueks inimesekäsitluseks tõuke ka uute autorite avaram maailmanägemine, kellest mitmed olid õppinud välismaal ja saanud mõjutusi teiste maade kirjandusest.

I

Inimest seoses lähemate kaaslastega ja perekonnaga on jonnaka järjekindlusega kujutanud **Amos Oz**. Ta elas aastakümneid kibutis ning ta tunneb hästi kibutisnike meelelaadi. Kibuts on kõige järjekindlaim ühisomandi vorme, mida inimkonnal seni on õnnestunud tegelikkusesse juurutada. Kibutis on kõik ühine ja kõik jaotatud. Kibutsi jõukusest oleneb sisustus elanike tubades, mööbel ning majariistad ja tarbeesemed; söömine on ühine, samuti laste kasvatamine. Kibutsielanike koosolekul määratakse kindlaks, millise tootmisharuga millises ulatuses tegelda, millist inventari selleks muretseda, millist toitu valmistada, milliseid tarbeesemeid hankida, kuidas vaba aega veeta ja milliseid kultuuriprogramme arendada, kuhu ja mis aladele noori õppima saata, jne.

Kõige selle tarvis on olemas hulk komisjone, kuid kõrgeim instants on kibutsnikute üldkoosolek. See on ülimalt äärmuseni arendatud sotsialistlik demokraatia. Kibutsid sündisid Iisraelis 20. sajandi algusaastail, juurutades tegelikkusesse tol ajal laialt levinud sotsialistlikke ideid, mis Euroopast tulijate kaudu — suur hulk neist pärines tsaari-Venemaa aladelt — olid jõudnud Palestiinasse; tollased uusasukad olid tihti inimesed, kes olid põgenenud majandusliku ja rahvusliku ebavõrdsuse eest ning püüdsid rajada õiglasemal alusel seisvat ühiskonda. Kibutsiliikumine on tänapäevani oluline tegur Iisraeli riigi arengus ning selle mõju maa poliitilisele, kultuurilisele ja majanduslikule elule ületab suuresti kibutsnikute osakaalu Iisraeli rahvastikus.

Oma romaanis *Tõeline rahu* (Menucha nechona, 1982) jutustab Amos Oz noorest mehest, kes on pealtnäha õnnelikus abielus, kellel pole muresid ning keda kõik hindavad. Ometi algab romaan teatega: “Talvel 1965 otsustas Jonatan Lifšits jätta maha oma naise ning kibutsi, kus ta oli sündinud ja üles kasvanud. Tema otsus oli kindel: ta lahkub, selleks et alustada uut elu.” Kuid nii lihtne see ka ei ole. Jonatani ümber on tema isa Jolek, kes kibutsi sekretärina kuulub selle asutajate põlvkonda, kes on harjunud igasuguseid probleeme lahendama, on järsk ja napolisõnaline; tema ema Chava, kes jumaldab oma poega ning oskab oma järsku meest ohjes hoida; tema naine Rimona, kes on endassepöördund ja esoteeriliste huvidega ning püüab mehele kõigiti meele järele olla; on Jonatani sõbrad ja lapsepõlvekaaslased, kellest pole kerge lahti ütelda. Kuid pärast pikki kõhklusi ja unetuid öid jõuab Jonatan äratundmisele, et tema naine on jäänud talle sama võõraks kui ta vanemadki, et ta on oma keskkonnas täiesti ülearune, ning ta otsustab kõik sillad enda taga põletada ja “minna ära mujale, kus teda võib-olla oodatakse, kuid mitte igavesti — ja kui ta jõuab sinna liiga hilja, siis on ta hiljaks jäänud. Kus see koht on, seda Jonatan Lifšits ei teadnud, ent ta tundis, et ei tohi kaua kõhelda.” Nii algab lugu Jonatani utopiast, mille eesmärgiks, nagu ka tema kaaslaste eesmärgiks on olla teistsugune, kui nad on. Kõike senist kaalule pannes otsivad nad igäüks omamoodi armastust ja mõistmist, teisisõnu, tõelist rahu — rahu iseendaga ja maailmaga. Et Jonatan lõpuks kogemuste poolest rikkamana koju tagasi pöördub ning leiab eest vana, kuid vahepeal teisenenud keskkonna, ei tühistata

tema utoopiat; ta teab, et tal on elus täita ülesanne, mille jaoks ta nüüd paremini on ette valmistatud.

Inimese üksindust teiste hulgas käsitleb Amos Ozi romaan *Kolmas olek* (Ha-matsav ha-šliši, 1991). Selles jutustatakse ennast ja teisi lõpmatute küsimustega piinavast intelligendist Fimast, kes ei leia endale kohta ühiskonnas, kus just on toimunud pööre paremusele: on saanud teoks esialgne leppimine iisraellaste ja palestiinlaste vahel. Pealtnäha otsekui optimistlikus keskkonnas elades kujutab Fima endast iga päev elu ja surma küsimustega konfronteeruvat Iisraeli inimest. Tema kaudu näitab autor iisraellaste igapäevaseid lootusi ja hirme; Jeruusalemma kujutatakse “pehkinuna”: kõik on olemas, aga miski ei toimi, iga teine inimene on otsekui “segu prohvetist ja peaministrit”, teisisõnu: maailm, kus peategelane peab elama ja endaga toime tulema, on irratsionaalne ning jätab tunde, nagu oleks tegemist hullumajaga.

Amos Ozi 1994. aastal ilmunud romaanis *Ära ütle, et öö* (Al tagidi lajla) on taas vaatluse all inimsuhted, sedakorda vana-neva lastetu abielupaari ootamatu teineteisele lähenemine ning üksteisemõistmise saavutamine. Kui nad seni olid elanud teineteise kõrval ilma eriliste kokkupuutepunktideta, kumbki oma suletud maailmas, siis naise innukas algatus rajada provintsi väikelinna sotsiaalhoolekandeaustus, mille suhtes mees alguses oli olnud skeptiline ja umbusklik, lähendab neid lõpuks ja võib öelda, et süütab uue armastuse ja heatahtlikkuse nende üksikute, kalgivõitu inimeste südames. See teos väljendab ehk rohkem kui mõni teine Ozi püüdlust süvendada üksmeelt poolte vahel, kes ei mõista teineteist — olgu need araablased-juudid, isad-pojad, mees-naine vm — ning avada silmi teise poole vajaduste nägemiseks, mis on juba samm teel teineteise poole. Eesti keeles on Amos Ozi loomingust ilmunud jutustustekogu *Kurja Nõu Mägi* (“Loomingu” Raamatukogu, 25/26, 1993), romaan *Ära ütle, et öö* (1997) ning jutustus *Sumchi* (2000).

II

Valdavalt üksikisiku probleemide kujutamisele on pühendunud jutustuste, näidendite ja romaanide autor **Abraham B. Jehošua**, kellelt eesti keeles on ilmunud jutustustekogu *Luuletaja kasvav*

vaikimine. *Raketibaas 612* ("Loomingu" Raamatukogu, 19, 1992) ning romaan *Viis aastaaga* (Molcho, 1987). Jehošua mahukast ja mitmekülgsest loomingust tahaksin peatuda siin üksnes armastuse temaatikal tema romaanides.

Viis aastaaga räägib ühest aastast peategelase Molcho elus. Molcho erineb väga ühiskondlike probleemide pärast südant valutavatest, toimekatest ja enamasti edukatest aškenaazi, s.t Keska- ja Ida-Euroopa juutidest Amos Ozi teostes, sest ta on tüüpiline sefardi, s.t Hispaania-Portugali juurtega juut — kes asusid Iisraeli Vahemere maadest —, kes palju enam pühendab tähelepanu isiklikule mugavusele ja äraelamisele. Molcho naine sureb sügisel ning peategelane, kes ei tunne end veel liialt vanana, kuid kelle lapsed on juba eas, kus nad ei vaja ema, püüab aasta vältel leida uusi suhteid naispoolega. Naise surmale järgnenud talve, kevade, suve ja sügise jooksul püüab Molcho saavutada lähedasi suhteid nelja eri vanuses, eri päritolu ja isesuguse ühiskondliku seisundiga naisega. Tekib hulk koomilisi, absurdseid ja nukraid situatsioone, kuid raamatu lõpus on peategelane sunnitud tõdema: "Tõsi, on olemas teisi naisi, reaalseid, kuid tuleb olla tõeliselt armunud, muidu ei tule sellest midagi välja. Peab olema tõeliselt armunud."

Tõelisest ja meeletust armastusest on juttu Jehošua ülejäärmises, tema viiendas romaanis *Tagasipöördumine Indiast* (Hašiva me-Hodu, 1994). Nimeka haigla juhataja hipimeelne tütar läheb Indiasse elu mõtet otsima ning jääb seal raskesti haigeks. Murelikud vanemad sõidavad teda koju tooma ning võtavad arstlikuks nõuandjaks kaasa haiglasse stažeerima asunud, äsja ülikooli lõpetanud noore arsti. Teel juhtub see, et noor arst armub, aga mitte temale vanuse poolest sobivasse tütarlapsesse, vaid tütarlapse emasse, kes on temast peaaegu kaks korda vanem. Noormehe armastus on pime ja pöörane, ta käitub nii, nagu arvatavasti kõik armunud noormehed on käitunud: puu tagant jälgib ta, kuidas armastatud naine istub talle tööle järele tulnud mehe autosse, ning jälitab neid mootorrattal — kõike selleks, et olla armastatule võimalikult lähedal. Ta üürib endale naise käest tema ema toa, pärast seda kui ema on asunud vanadekodusse — selleks et viibida armastatule kuuluvas korteris, ehkki peab maksuma suuremat üüri kui oma eelmises elukohas. Tuba vaatama minnes kisub ta endalt äkki kõik riided, sundides selle ebatavalise üllatusmomendiga naist endaga voodisse minema; teisel korral, kui naine

on haige ja palavikuga voodis, tuleb ta n-ö omast käest võtta oleva arstina naist vaatama ja lipsab tema kõrvale voodisse, toonitades, et naine ärgu nähku temas armukest, vaid arsti. Kuid kõigile pingutustele vaatamata ei õnnestu mehel püsivat suhet luua: naine ei ole vaba, vaid on õnnelikult abielus ning pealegi temast palju vanem — nagu ta ise tunnistab, on naine kõigest paar aastat noorem kui mehe enda ema. Muidugi on naine ka eale vastavalt korruptlentne. Kui noormees oma katsete asjatust nähes lõpuks oma vanusekaaslasega abiellub ning ta noor naine last ootama jääb, silmitseb noormees profiilis tema kõhtu ja tõdeb heldimusega, et see on juba peaaegu sama suur nagu tema tõelisel armastatul. Lugu lõpeb sellega, et naise mees, haigla juhataja, sureb südameoperatsiooni tagajärjel — operatsiooni ennast, pärgarterite asendamist uutega on muide hämmastava põhjalikkusega kirjeldatud — ning tema naine, noormehe kauane ihaldatu, on lõpuks vaba. Noormees teebki talle ettepaneku, et lahutab end oma noorest naisest ja kosib ta, kuid naine ei anna ootamatult süllekukkunud vabadust käest — seda enam, et noormehe visas, kuid pealetükkivas tähelepanus hakkab talle järjest enam kangastuma surnud abikaasa iseloom, otsekui oleks viimase hing surma järel asunud noormehe kehha. See on noore mehe pöörase, meeletu armastuse lugu.

Armastuse teema omandab järgnevas Jehošua romaanis *Reis aastatuhande lõppu* (Masa' el tom ha-elef, 1997) veelgi ulatuslikumad mõõtmed. Selles jutustatakse peategelase Ben Atari armastusest kahe naise vastu. Kuid ühe peategelase kaudu antakse sellisele armastusele ka kriitiline hinnang. Raamatu tegevus on paigutatud esimese aastatuhande lõppu, mil rikas Maroko kaupmees Ben Atar koos oma kahe naisega reisib aškenaazi juutluse keskusesse Wormsisse Saksamaal, selleks et veenda sealset juudi kogukonda mitmenaisepidamise eelistes, kus *menage à trois* tagab õnne suuremale hulgale naistele. Kuid Wormsi kogudus paneb ta vande alla — mõeldud on otsust, millega Mainzi rabi Geršom ben Jehuda (umbes 960–1028) keelustas kahenaisepidamise —, kusjuures kohtuotsus langetatakse pärast seda, kui Ben Atari teine naine ülekuulamisel on võtnud sõna mitmemehesepidamise ehk teisõnu, võrdõiguslikkuse kaitseks. Kohtuniku jaoks tähendab see, et “ei ole paljust, millel oleksid piirid”, see tähendab, et see, kellel on kaks naist, võib võtta veelgi enam naisi, nii nagu muhameedlaste juures. Ning tõepoolest on romaanis veel kolmaski naine —

Ben Atari õepoja ja äripartneri Abulafia Wormsist pärinev naine, haritud ja iseteadlik Ester-Minna. Jehošua ei anna Ben Atari nais-tele nimesid, ta räägib “esimesest naisest” ja “teisest naisest”, ka Ester-Minna on tema jaoks tihti vaid “uus naine”, ning Ben Atari kodakondseid nimetatakse “lõunamaalasteks”, aškenaazi juute aga “põhjamaalasteks”. See märgistab, et tegemist pole mitte üksi perekonnalooga, vaid looga kahe kultuuri kokkupõrkest ning tegemist on kahe erineva suhtumisega naise asendisse ja tema võrdõiguslikkusesse mehega. Raamatus on paljususe mõttel üldse silmapaistev tähtsus; aastaid arvestatakse mitme kalendri alusel: kristliku, juudi ja islami kalendri järgi, raamatus kohtab tegelasi erinevate usutunnistuste ja ellusuhtumisega: juute, kristlasi, muhameedlasi, paganaid. Kõik see loob omalaadse tingliku, suhteliseks tehtud atmosfääri. Tuleb toonitada, et tol ajal, tuhat aastat tagasi, elas peaaegu kogu juutkond islami valitsejate all; mõnel pool, nagu näiteks Pürenee poolsaarel, õnnestus sellistes tingimustes luua omapärane, suurejooneline juudi kultuur, milles araabia kultuuri vormid elasid viljakas sümbioosis heebrea kultuuri omadega — heebreakeelses luules võeti tarvitusele klassikalise araabia luule värsimõõdud, juudi mõtlejad ja teoloogid kirjutasid oma teoseid araabia keeles —, rääkimata osast, mis juudi kultuuril on olnud klassikalise antiigi teadmiste vahendamisel läbi araabia kultuuri kristlikule keskajale. Ainult kristlike maade äärealadel, Saksamaal ja Prantsusmaal, elas vähesel määral sinna juba koos Rooma leegionidega asunud juute, kes moodustasid tollasest juutkonnast vaevalt enam kui viis protsenti. Too ajajärk oli juutluse ajaloos oluline seepärast, et sel ajal hakkas esile kerkima kaks suurt juudi kultuurkonda: juutluse kuldajastu Hispaanias ning teoloogilise õpetatusega kuulsaks saanud aškenaazi juutlus. Nende kultuuride vahel puhkes elav dialoog, mille teksti Jehošua oma romaanis mängulise elegantsiga, kohati iroonilise muigega kirjeldab. Kaasaegses Iisraelis oli “jäme ots” pikka aega aškenaazi juutide käes, kelle ringkondadest pärineb sionismiidee ning kelle tegevusele on suuresti tänu võlgu Iisraeli majanduslik ja poliitiline tänapäev. Kui Jehošua ühes vestluses on öelnud, et ühiskonna edumeelsuse või tagurlikkuse üheks näitajaks on naise osa ühiskonnas, siis võib Iisraeli ühiskonda kõigiti edumeelseks pidada. Iisraelis on sõjaväekohustus laiendatud ka naistele — tõsi küll, teenistuse aeg on 2/3 meeste omast — ning hiljutiste andmete

järgi kümnest kõrgemast naissõjaväelasest brigaadikindrali ja koloneli auastmes olid kõik doktorikraadiga, kaheksal kümnest kogu ni kaks doktorititlit (*Nachrichten aus Israel*, 285 ja 286, 2002).

2001. aastal ilmus Jehošualt seni mahukaim, heebrea teksti järgi 558-leheküljeline romaan *Vabastaja pruut* (Ha-kalla ha-mešaheret), mille keskpunktis on juutide ja araablaste suhted Iisraelis. Ka selles romaanis ei saa Jehošua mööda armastuse temaatikast. Ent temal kui sefardi juudil, kelle ema pärines Marokost ja isa Salonikist, on loomupäraselt teistsugune suhe palestiinlastega ning poole Iisraeli rahva orientaalse identiteediga. Seda valdkonda riivab tema *Viis aastaaga*, veel enam aga ta kõige kuulsam ja kõige enam vastukaja leidnud teos *Härri Mani* (Mar Mani, 1990) — viis aastat pärast raamatu avaldamist Iisraelis ilmus sellele pühendatud ligi 500-leheküljeline artiklikogu *Vastupidises suunas* (Ba-kivun ha-negdi, 1995), mis sisaldab enam kui kolmkümmend uurimust teose kompositsiooni, idee, motiivide, sümbolite, keele jne kohta.

III

Viimaste aastakümnete iisraeli kirjanduses on loodud mitmeid teoseid, mille peategelaseks on mõni tähelepanuväärne naine. Alustuseks võib nimetada **Sami Michael**'i romaani *Viktoria* (Viktoria, 1993). Selle autor sündis 1926. aastal Bagdadis ning oli noorena tegev Iraagi põrandaaluses kommunistlikus liikumises. Ohtu sattudes põgenes ta 1948. a Iraani ning varjas end aasta aega seal. 1949. aastal asus ta Iisraeli, kus õppis Haifa Ülikoolis psühholoogiat ja araabia kirjandust. Hiljem on ta tegelnud tõlkimisega araabia keelest ning olnud vabakutseline kirjanik. Romaanis *Viktoria* kujutab ta juudi suurpere elu Bagdadi juudi linnajaos, kus koduseks keeleks oli muidugi araabia keel, nii nagu aškenaazi juutide puhul oli selleks saksa keelest arenenud jidiš ja sefardi juutidel hispaania keelest arenenud ladiino. Araabia maailm kajastub juba tegelaste nimedes: Fu'ad, Murad, Salima jne. Suurpere pea on matriarh Michal, kes kehastab veel 19. sajandi juudi kaupmeeste õitseaga ning ammutab minevikust ja oma arvukatest järeltulijatest austust ja lugupidamist terves linnajaos. Üks tema poegadest, Isuri, on perekonna toitja ja tegelik peremees

majas. Ta on töökas, vaga ja suuremeelne, ent ka despootlik; ta peksab oma naist Nadžijat ning on võimeline lööma maha igäihe, kes määrib perekonna au. Tema jagab oma laste ning vendade laste peredele majas eluasemeid, olenevalt nende jõukusest ning panusest ühisesse majapidamisse. Elu möödub pulmade ja lahutuste, sündide ja surmade, loodusõnnetuste ja hirmu vahel riigivõimude ees. Selles ühiskonnas, kus rikkust hinnatakse ja kus rikkad võivad kõike teha — välistatud pole ka verepilastus, kui see majaseinte vahelt välja ei lähe —, kus osa mehi töötab palgalistena kodust eemal, kus naiseks võetakse kirjaoskamatuid alaealisi tütarlapsi, selles ühiskonnas on inimeste suhted hoolimatud ning tihti toored; avalikku poolehoidu kohtab harva, enamasti valitseb tuimus ja labasus, ning miski ei jää varjule, sest kõik toimub kõigi silme all. Kujutatakse elu kogu ta mitmekesisuses: kui Michal sureb, tuleb ilmale üks tema lastelastest; kui üks tema lapselapsi kihlub, on see lapsuke suuremas ning ta sureb sel hetkel, kui mehed õues pidutsevad, et tähistada Esimese maailmasõja lõppu ning seda, et nad ei pea enam sõtta minema. Ühiskond on patriarhaalne ja hierarhilise ülesehitusega. Naise ülesandeks on lapsi ilmale tuua ning majapidamises tööd rügada. Naisi terroriseerivad nende vanemad, vennad ja mehed, tütarlapsi ahistavad maast-madalast nende sugulased. Üks Isuri tütre tütar sureb lapsena hingelise trauma tagajärjel, sest tema onu vägistas ta. Tüdrukud jäävad tavaliselt kirjaoskamatuks. Naine saab end teostada ainult oma mehe kaudu, seepärast püüab ta kõigiti mehe meele järele olla. Sellisel taustal kasvab üles romaani peategelane, perekonnapea Isuri tütar Viktoria. Isuri naine Nadžija, suurest hulgast sünnitustest — ta on toonud ilmale 18 last, kellest kümme suri imikuna —, tööst ja peksust kurnatud naine, suhtub oma tütrusse kahetiselt: ta armastab ja vihkab teda, avaldab talle tunnustust ning on kiivas tema peale. Viktoria hakkab armastama oma onupoega Rafaeli, kellega koos ta on üles kasvanud ja kellega ta hiljem abiellub. Tema elu ei ole kerge, sest ta on põlatud naise tütar ning temast saab orjatar mehele, kelle ees kogu maja hirmu tunneb. Armastus Rafaeli vastu hoiab tema mõistuse selge majaanike seas, kelle elu määravad tülid, intriigid, kadetus ja vaen. Kuid ta kannatab selle kõige all ning hiljem, kui ta on juba kahe lapse ema ja ootab kolmandat, kui ta on sunnitud ravil olevast mehest ajutiselt lahku minema ning perekonna rüpe, vaesuse ja ema tujude meelevalda tagasi pöörduma, otsus-

tab ta Bagdadis end jökke uputada. Tema teekonnaga jõe äärde algabki Iisraelis elava küpse naise tagasivaatena vormistatud romaan. Juba esimese lausega annab autor pildi keskkonnast, milles Viktoria elab: "Mitte kunagi varem polnud ta ühegi mehe saateta kodunt nii kaugele läinud." Tigrise jõe rahulik vool ning rahvasumm sillal äratavad Viktorias elutahte. Ta pöördub koju tagasi. Tagasiteel meenuvad talle episoodid elust ühise katuse all, mis kutsuvad esile üha uusi assotsiatsioone ja mälestusi, nii et tema ja ta perekonnaliikmete elu rullub koos õnnede ja õnnetuste, naeru ja pisaratega ta silme ees lahti kireva idamaise vaibana. Ta läheb koju tagasi ja jätkab oma koorma kandmist. Tema väike tütar sureb, kuid mõne kuu pärast sünnib talle poeg, kellest ta saab jõudu ja lootust, et haige mees kord tervena tagasi tuleb. Lõpuks, pärast Iisraeli riigi moodustamist, asub Viktoria koos mehe ja lastega Iisraeli. Iisraelis tunneb ta end pärast viitkümmet aastat hirmu paine all olemist esmakordselt vabana. Iisrael on maa, kus kõik on senisega võrreldes pahupidine ning kus tema mehe vennanaise kohta räägitakse, et see on "õppinud raamatuid lugema ja oskab koguni inglise keelt", kus kõik ahistav on kadunud ning kus on avanenud uued ja ootamatud võimalused.

Nüüd mõnest naisautorist.

Pärsia juutide seast pärineva **Dorit Rabinjan**'i romaani *Meie abielud* (Ha-chatunot šelanu, 1999) on 2000. aasta andmetel müüdud maailmas üle kaheksa miljoni eksemplari. Selles teoses meenutab Irani Asisjan oma pulmi Soliga, ning meenutus kujutab endast osa Asisjani perekonnavalost. Õhtu õhtu järel jutustab Irani oma neljale tütrele, kuidas tema pereliikmed omal ajal Iraanis, Türgis ja Indias üksteist leidsid, ning püüab ette kujutada, milliseks võiksid kujuneda tema tütarde abielud nüüd, kui nad elavad Iisraelis. Kuid tegelikkus ei vasta alati unistustele, ning nii satub pilkepüüdev Sofia kaasaks juveelikaupmehele Tel Avivist. Marcelle armub naabruses elavasse noormehesse, kes temast teadagi ei taha, ning Lisi käib ööklubides lõbutsemas ja petab oma meest. Alles noorim tütar Matti sisendab perekonnale uut lootust. Rabinjan kuulub iisraeli kirjanike nooremasse põlvkonda (sünd. 1972) ning on avaldanud varem ühe romaani, mis samuti sai bestselleriks. Ka selles jutustab autor Pärsia juutide eluolust. Ehk on Dorit Rabinjani romaanide suur menu sele-

tatav ka nende eksootiliste tegevuspaikadega ning publiku huviga kõiksuguste vähemusrühmade vastu.

Aristokraat, seitse põlve Iisraelis elanud perekonnast pärit **Šifra Horn**'i romaan *Ilusaim naiste seast* (Ha-jafa ba-našim, 1998) jutustab Jeruusalemma tüdrukust Rosast, kellest peagi saab kõige ilusam naine — idamaiste iluideaalide järgi tähendab see, et kõige paksem naine — kogu Iisraelis. Rosal on lapsest peale täitmatu himu maiustuste järele, sest lapsepõlves kuulnud lood sõja- ja nälja-aastatest on tekitanud temas vajaduse pidevalt tunda midagi keelel. Kõik inimesed on väikesest prullakast Rosast sisse võetud ja talle ennustatakse, et tal saab olema neli meest. Kinoomanik Josef võrgutab 14-aastase Rosa, ning temale naisseks läinud, võib Rosa nüüd ohjeldamatult anduda oma kahele kirele: magusate armastusfilmide vaatamisele ja mitte vähem magusate idamaiste maiustuste ahmimisele. Rosal sünnib hulk lapsi, ta muutub aina tüsedamaks, kuid lapsepõlves kuulnud ennustus ei paista täituvat. Viiekümneaastaselt sünnitab Rosa, kes vahepeal oma mõotmete ja ilu tõttu kuulsaks on saanud, veel ühe tütre. Väike Mal'ach kasvab paari esimese eluaasta jooksul jõudsasti, seejärel jääb tema kasv kinni. Rosa mees Josef ei ela seda üle, ning leseks jäänud Rosa abiellub teise mehega. Ei sellega ega kolmanda mehega pole Rosal õnne, kuid teda see eriti ei kurvasta, sest tema mureks on vaid väike Mal'ach. Kui laps ühel päeval aknast alla kukub, sest ta arvab, et oskab lennata — lapse nimi tähendab heebrea keeles inglit —, kaob Rosa jäljetult. Keegi ei tea, mis temast on saanud, kuid tema sõbrannad on kindlad, et ta on koos oma neljanda mehega läinud kuhugi võõrsile, et alustada seal uut ja õnnelikku elu. See Šifra Horni raamat on otsekui idamaine toit: rammus, võrtsikas, magus. Paar aastat enne seda ilmunud Š. Horni romaan *Neli ema* (Arba'a imahot, 1996) jutustab emadest ühe perekonna neljas sugupõlves; sellegi raamatu menukusest annab tunnistust tõlgete hulk, ka hollandi, itaalia, kreeka ja hiina keelde.

Egiptuse päritolu vanematest Iisraelis sündinud **Ronit Matalon**'i *Saara, Saara* (Sara, Sara, 2000) jutustab kahest kolmekümneandates aastates naisest, Saarast ja Ofrast, kes on tuttavad juba kooliajast Tel Avivis. Nad ei ole mõnda aega teineteist näinud ning kohtuvad juhuslikult lennujaamas, kui Ofra on sõitmas su-

gulaste juurde Pariisi. Saara on ülimalt närviline, ei näe hea välja ning paistab, et tema käsi ei käi hästi. Ofra püüab — kasutades rohkeid tagasisivaateid — saada Saara probleemidele jälile ning esitab kahe naise sõpruse loo. Saara on poliitiliselt aktiivne, ta võitleb araablaste õiguste eest ning tal on endast tunduvalt noorem araablasest armuke, kellega ta ajalehe fotograafina Gaza sektoris tuttavaks oli saanud. Ta on otsekohene ega ole valmis minema mingitele kompromissidele, seepärast teab tema mees naise eraelust kõike; kuid nende väike poeg jumaldab noort araablast. Nii on Saara oma otsekohesuse ja õiglustundega pannud nii ennast kui teisi raskesse olukorda, millele ei näi olevat lahendust. See on lugu tänapäevasest, moodsast naisest, milles isikliku identiteedi otsimine on asetatud suurema terviku raamidesse, on seotud kannatuste ja vägivallega Iisraelis. Lugu on jutustatud tihedasti ja intensiivselt ning autoril on õnnestunud jõuliselt ning üksikasjaliselt anda edasi vastakaid tundeid.

Samuti kuuluvad siia **Judit Katzir**'i impressionistlikud, lüüri- lise koega jutustused, nagu "Uneaeg" kogust *Mere sulgejad* (Sogrim et ha-jam, 1990) ning "Pilved aina kulgevad ja kulgevad" kogust *Maismaa tuletornid* (Migdalarim šel javaša, 1999). Esimeses jutustuses laseb puberteedieas tütarlaps — ilmselt enne uinumist, nii nagu viitab loo pealkiri — pilte suvisest koolivaheajast silme eest mööda libiseda, mille hulka kuulub ka pastelsetes toonides antud pilt esimesest seksuaalkogemusest. Jutustus on leidnud endale koha paljudes iisraeli kirjanduse antoloogiates, küllap õrnuse ja värskuse tõttu, millega on kujutatud lapsest neiuks saava tütarlapse intensiivset tundeelu ja tähelepanuvõimet. Jutustustekogu *Mere sulgejad* on tõlgitud ka hispaania, itaalia ja portugali keelde. Jutustuses "Pilved aina kulgevad ja kulgevad" kirjeldab autor, samuti suure sisseelamise ja tundlikkusega, paari päeva keskealise naiskunstniku elus, kellel on juba üks laps, kuid kes igatseb saada veel teist last. Pingsalt otsib ta märke võimalikust rasedusest, sest arstid annavad talle lootust. Väsinuna sõidab ta mõneks päevaks perekonna juurest eemale oma lapsepõlvelinna Haifasse. Teises miljöö, kus tal ei ole kohustusi ja miski peale mälestuste ei esita talle väljakutset, leiab ta endas uut jõudu, nii et selitununa võib ta koju Tel Avivi tagasi pöörduda. Lugu iseenesest on lihtne, kuid see on jutustatud suure tundesügavusega. J. Katzir on avaldanud ka romaani *Matisse'il on päike kõhus* (Le-Matisse ješ ha-šemeš

ba-beten, 1995), mis jutustab ebavõrdsest armastusest noorukese üliõpilase Rivi ja üle keskea oleva mehe Jigali vahel, kes tutvustab tütarlapsel laia maailma. Nad saavad ainult reisidel koos olla, sest kodus Tel Avivis on Jigalil naine. Nii käivad Rivi ja Jigal Itaalias, Prantsusmaal, Egiptuses ja Hispaanias, ning nende armastus on nii intensiivne, et Pariisis Matisse'i pildi ees seisest tunneb Rivi "päikest kõhus" olevat.

IV

Esiletõstmist väärivad mõned autorid, kes on oma teostes kujutanud ebatavalist laadi või erakordselt pingsaid suhteid inimeste vahel. Nii on naiskirjanik **Tsruja Šalev** kirjutanud raevuka ja kirgliku romaani *Armuelu* (Chajaj ahava, 1997), mille peategelaseks on Jeruusalemma Ülikooli õppejõud Ja'ara. Naise näiliselt reeglipärase elu pöörab pea peale kohtumine tema isa sõbra Arjega, kes on pikki aastaid olnud kodumaast eemal. Esimesest silmapilgust peale langeb naine türanliku ja egotsentrilise mehe mõju alla. Tingimusteta armastus Arje vastu viib naise loobumiseni kõigest, mis tema elu seni oli täitnud; naine hülgab tuleviku armastava, kuid igavavõitu tossikesest abikaasaga, tööalase edu ning isegi arusaamad sündsusest ja viisakusest. Püüdes taibata selle loo, oma armuelu mõtet, laseb Ja'ara endale osaks saada mitmesuguseid alandusi — näiteks Arje koos oma sõbraga vägistab ta — ning satub mitmesugustesse kummalistesse olukordadesse, sealhulgas luku ja riivi taha panemine mehe poolt. Alles pikapeale vabaneb Ja'ara oma pimedast ja ürgse armastuse painest. Raamatust ilmneb, et tõelist armastust igal juhul mõistusega seletada ei saa ning et ei pea paika 19. sajandi loodusteaduste edust innustatud katsed inimese juures kõike mõistuspäraseks teha, nii nagu seda on väljendanud arst O'Grady André Maurois' romaanis *Kolonel Bramble'i vaikimised*: "Armastus on seksuaalse päritoluga patoloogiline seisund, mis tekib sagedasti puberteedieas olevates arglikes intelligentides: ülemäärane fosfori hulk organismis peab mingil kombel kõrvalduma." See raamat on tõlgitud ka kreeka, norra, portugali, türgi ja hiina keelde. Tsruja Šalevi järgmist romaani *Mees ja naine* (Ba'al ve-iša, 2000) müüdi pärast selle ilmumist Iisraelis 100 000 eksemplari. Raamat jutustab mehest ja

naisest, Udist ja Na'amast, kelle abielu on ummikusse jõudnud. Pinged nende vahel on sedavõrd suured, et Udi reageerib tülidele füüsiliselt: kord on ta mitu päeva täiesti halvatud, kord kaotab ta mõneks ajaks nägemise. Siis lamab ta voodis ning laseb naisel ja tütrele end ümmardada. Enese õigustamiseks viitab ta kaheksa aastat tagasi asetleidnud sündmusele, kui naine oleks äärepealt teda teise mehega petnud. Sellest pole ta suutnud üle saada. Na'ama kannatab sellest peale südametunnistusepiinade käes ning püüab mehe elu kõigiti meeldivaks teha, selleks et mees armastaks teda nii nagu enne. Kuid mees on solvunud ega ole valmis naisele andeks andma. See on olukord, mis on vist tuttav kõigile, kes on abielus olnud. Nii püüavad romaanis mõlemad, mees ja naine, teineteist pehmeks teha, kuid mõlemad on sitked ja kõvast puust. Na'ama jõuab äratundmisele, et mitte ainult mehele ja lapse isale pole tarvis katarsist, vaid seda vajab kogu pere, ning ta korraldab mehe lahkumise kodunt Kaug-Ida ravikunsti harrastava terapeudi juurde. Mehe eemaldumisega kustub vihkamine, ning just see pakub võimaluse uueks alguseks.

Tribaadide armuelule on pühendatud noore naiskirjaniku (sünd. 1976) **Klil Zisapel'** i romaan *Selles ringis* (Be-tava'at zo, 2000). Selles jutustatakse kahest noorest naisest, Amitist ja Danist, kes tutvuvad seltskondlikul koosviibimisel Tel Avivis. Mõlemad tunnevad nukrust Tel Avivi tinases üksilduses — Tel Avivi nukrus ja melanhoolia on samamoodi tinane nagu Berliinis või New Yorgis. Sellel monokroomsel taustal torkab silma liblikana sillerdav Dani, kes tunneb end vabana kõigist sidemetest. Dani elab oma meessõbra Sagi juures, kes peab teda ülal ja hangib talle mõnuaineid ning on teadlik tema erootilistest seiklustest. Amit on teisest puust: kohmakavõitu, kohusetundlik oma ülikooliõpingutes. Ta elab vabaabielu Juvaliga. Kohtumine Daniga paiskab põrmu tema senise korrapärase ja igava elu ning ta laseb end Dani sarmikusest ja elurõõmust kaasa kiskuda. Mõlemad lahkuvad oma meessõbrast ning asuvad üheskoos elama. Koos elavad nad läbi hulga ülevaid silmapilke: "Aeglaselt ajasin ma end püsti ja istusin Dani laialiaetud jalgade vahele. Ma silmitsesin õrnalt tema häbet. Ta armastas mind ja leidis mu ilusa olevat. Sellistel silmapilkudel oli Dani minu jaoks kogu maailma toredus. Tema lopsakad huuled punetasid ning nende kohal lasus maskina ta must juus. Mu keel järgis tema keha jooni kuni alla

kõdistini, mis meenutas mulle vastsündinud lapse väikest sõrme. Dani hakkas visklema ning mu keel ühines tema rütmiga. Tema liigutused muutusid ägedamaks ning ma lasksin end nendest kaasa kiskuda. Lõhnast, aistingutest, kokkupuutest tema naha ja tema eritistega. Me kerkisime ühiselt ohjeldamatusse nõiatantsu, kuni sarnanesime kahe tormi käes vappuva viljapeaga.” Amiti ekstaas omandab lausa kosmilised mõõtmed: tuule käes tunneb ta, kuidas “Dani silitab mu keha, nii nagu ta seda kunagi varem pole teinud. Tal on miljon ihuliiget, miljard huult. Ta ümbritseb mu rinda, puudutab mu selga ja lakub rinnanibusid. Tema lõug vajub mu rangluulohku, tema nina mu kaenla alla. Ning käed — nii palju käsi! — libisevad üle mu kõhu, mu häbeme, mu reite.” Kuid ükski õnn ei ole igavene. Amit satub Danist järjest suuremasse sõltuvusse ning püüab end omanikuna tema üle maksma panna. Ta korraldab mitmesuguseid stseene. Dani kannatab järjest enam sõbratari armukadedushoogude all ning tunneb, et talt on võetud vabadus suhelda inimestega oma tahte järgi. Nõudliku Amiti ettevaatamatuse läbi mureneb suur armastus aegamööda. Lõpuks kaob Dani sõna lausumata. Ühiste tuttavate käest saab Amit teada, et Dani on siirdunud Indiasse Gautama Buddha kõikehõlmavat armastust tundma õppima. Ta sõidab sõbratarile Indiasse järele, ent on juba hilja. K. Zisapeli raamat ei ole tavaline homoseksualistlik armastusromaan — kumbki naine ei pea end lesbiks, mõlemad tunnistavad, et neil on kiindumust vaid teineteise jaoks —, pigem on see tänapäevase pageva ja hapra elutunde väljendus, kus traditsioonilised seotused on kaotanud oma tähenduse. Romaanis astutakse sõakalt üle meeste kehtestatud tabudest ning käsitletakse erksa tundlikkusega igavest armastuse ja vabaduse teemat.

Ohjeldamatut ja kõikevaldavat armastust kirjeldab ka **Benjamin Tammuz** oma romaanis *Minotaurus* (Minotaur, 1980; eesti k 2002). Selles jutustatakse spioonist, kes silmab kord bussis paeluvat koolitüdrukut. Mees ei tohi talle oma isikut avaldada ning nii jääb talle ainsaks armastuse avaldamise võimaluseks tütarlapsele kirjutada. Samuti saab mees tüdrukut jälgida teel kooli ja koju. Ühepoolne meeleto, omamoodi meeleheitlik suhe kestab aastaid, kuni tütarlapsest on saanud noor õppejõud ühes Inglismaa ülikoolis. Oma egoistliku ja sõgeda armastusega rikub mees tegelikult nii iseenda kui tütarlapse elu. Raamat on kirjutatud jõuliselt, kohati lausa pateetiliselt, ning sellest võib leida autori destruktiivset

hoiakut elu kui sellise või vähemalt euroopalike eluväärtuste suhtes. Samasugust destruktivistset, väljapääsmatut tunnet oma kodumaa suhtes väljendab B. Tammuz lühiromaanis *Viljapuuaed* (Harpades, 1973). Jutustus algab järgmiselt: “Mõni sugupõlv tagasi elas Venemaal juut, kellel oli kaks poega. Vanema nimi oli Obadja, noorem oli Daniel.” Romaan jutustab juudi-araabia konfliktist Palestiinas ühe perekonna lahkkelide näol. Sest Daniel ja Obadja on poolvennad, kellel on üks juudist isa, aga eri emad: ühe emaks on juuditari, teise ema on araablasest teenijatüdruk. Lapsepõlves on nad üksteisest lahus ja kasvavad üles erisugustes tingimustes — Daniel saab hea hariduse, Obadja jääb aga harimatuks lihttööliseks —, kuid hulk aega hiljem kohtuvad nad Palestiinas. Daniel tuleb immigrandina Iisraelimaale, ostab apelsinialu ning naib eelmise, türklasest omaniku tumma tütre Luna. Ent Lunale on pilku heitnud ka istanduses töötav Obadja. Nii saab alguse piibellik lugu tülist vendade vahel, mille kulgu jälgib autor läbi aastakümnete. Raamatu sündmustik ületab allegooria piirid ning on seotud Iisraeli tänapäevaprobleemidega.

“Naistekate” hulka võiks ehk paigutada **Michal Šalev**’i romaani *Raheli töotus* (Švu’at Rachel, 1997). Selles on olemas kõik, mis ühe “naisteka” juurde kuulub. Noor ja ilus naisjurist Hadas ning temasse armunud edukas advokaat Jariv, selle kütkestav *playboy*’st vend Šahar, kes ajab Hadasil pea segi, lõbusõidud Punasel merel luksusjahiga, millel on kaater veesuisatamiseks, võimalus harrastada purjelauaspordi, allveespordi instruktor ja varustus, et nautida Punase mere imepärasest floorat ja faunat hinna eest tuhat dollarit päevas näo kohta. Kuid seal on olemas ka Hadasi vanaema Rahel, kes on tulnud Palestiinasse 1925. aastal. Vanaema jutustab lapselapsele oma armastusest noore näitekirjaniku Julius von Winterfeldi vastu. Kui Raheli surnukspeetud õde Lea äkki välja ilmub, tähendab see imelise armastuse järsku lõppu, sest Lea, kes oli rongiõnnetuse tagajärjel seitse aastat kadunud, on Juliuse seaduslik naine. Rahel, kes kire ja moraali vahel siia-sinna vangub, murrab lõpuks töotuse Juliusest mitte kunagi lahkuda. Vanaema jutustus läheb Hadasile hinge ning ta taipab, kui tiheidalt on tema saatus vanaema omaga seotud. Vanema põlvkonna kogemustest ammutab Hadas jõudu omaenda tunnetes selgusele jõudmiseks.

Armastus — või õigemini lugu sellest, kuhu võib välja viia armukadedus — on ka nimeka näitekirjaniku **Edna Mazja** romaan *X-kiire plahvatus* (Hitpartsut X, 1997). See on lugu Haifa Tehnikaülikooli professori ning temast kaks korda noorema naise abielust, naise truudusemurdmisest, mehe kasvavatest piinadest ja kummalistest fantaasiatest, mehe elukogenud ja ilma moraalsete põhimõtetest emast, kes võtab sündmuste juhtimise oma hooleks, ning mehe kohtu-uurijast lapsepõlvesõbrast. See hingematvalt põnev lugu näitab, mida kõike võib elus ette tulla ning kuidas inimene võib sattuda olukorda, kus üks samm paratamatult tingib teise; kuid: lõpp hea — kõik hea.

Josi Avni jutustuste kogus *Surnud puude aed* (1995) käsitletakse kriitikute hinnangul väga lüüriliselt ning suure sisseelamisega meeshomoseksualistide erootilisi tegemisi-toimetamisi.

Lõpuks võib ehk armastusloona käsitada ka **David Šahar**'i paljukihihilist ja väga tihedat romaani *Tema Majesteedi agent* (Sochen Hod Malchuto, 1979; eesti k 2000). Selles ületab Tamara armastus peategelase Reinholdi vastu sõna otseses mõttes kõik piirid, mida tavaliselt armastusele on omistatud.

KALLE KASEMAA (sünd. 1942), *dr. theol.* 1997, *dr. theol. h. c. mult.* (1991 Uppsala; 1996 Haifa); olnud EELKi usuteaduse instituudi lektor 1978–1981, dotsent 1981–1990, professor 1990–1991; a-st 1991 Tartu ülikooli usuteaduskonna Vana Testamendi ja semitistika professor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Seeba kuningatari jalgadest ja esimesest Etioopia kuningast” (1994, nr 4, lk 711–728) ning tõlkeid: Paul Tillich’i “Kuidas on teadus viimase sajandi jooksul muutnud inimese enesemõistmist” (1989, nr 1, lk 151–161), Siegfried Morenzi “Kultuuri algallikaist” (1989, nr 3, lk 543–558), Herbert Hungeri “Bütsantsi kiiri Euroopa kultuuri- ja vaimuloole” (1990, nr 11, lk 2264–2290), Romanose “Jõululaul” (1990, nr 11, lk 2291–2300), Al-'A'šā poeem “Waddi‘ Hurairata” (1991, nr 5, lk 961–984), Per-Arne Bodini “Taevasse laulu kaja: Ortodoksse kiriku luulest” (1991, nr 11, 2328–2346), Odisseas Elitise luulet (1989, nr 1, lk 96–100), Bütsantsi vaimulikku luulet (Kyrene Synesios, Damaskuse Johannes, Kosmas Maiumas, Kasia, Symeon Müstik) (1991, nr 11, lk 2347–2356) ning Jehuda Amichai luulet (2001, nr 12, lk 2574–2582).

LY LESTBERG. Preili Millermann

ISEPALJUNEV INFLATSIOONILINE UNIVERSUM

Andrei Linde

Tõlkinud Anto Unt

Kui mu kolleegidel ja minul on õigus, võime peagi jätta hüvasti ettekujutusega, nagu oleks meie universum ainus suure paugu loodud tulekera. Me töötame uue, viieteiskümne aasta vanusele arusaamale tugineva teooria kallal, mille kohaselt universum läbis inflatsioonistaadiumi. See teooria väidab, et tolles staadiumis paisus kosmos sekundi murdosa jooksul eksponentsiaalselt. Pärast selle ajavahemiku lõppu jätkas universum oma arengut suure paugu mudeli kohaselt. Kui uurijad täpsustasid seda inflatsioonistsenaariumi, ilmnisid mõned üllatavad järeldused. Üks neist seisneb fundamentaalselt uudses vaates kosmosele. Inflatsiooniteooria äsjased versioonid kinnitavad, et universum pole mitte paisuv tulekera, vaid tohutusuur kasvav fraktal. See koosneb paljudest paisuvatest keradest, mis tekitavad uusi kerasid, ja nii edasi, lõpmatuseni.

Kosmoloogid ei leiutanud sellist iseäralist kujutlust universumist sugugi meelevaldselt. Teooria aluseks oleva inflatsioonihüpoteesi pakkusid välja mitmed teadlased algul Venemaal ja seejärel USAs. Meie eesmärgiks oli lahendada mõned komplikatsioonid, mis pärinesid vanast suure paugu ideest. Suure paugu teooria standardversioon väidab, et universum sündis umbes 15 miljardit aastat tagasi kosmoloogilisest singulaarsusest — olekust, kus temperatuur ja tihedus olid lõpmatult suured. Muidugi

Andrei Linde. The Self-Reproducing Inflationary Universe. — *Scientific American*, 1998, vol. 9, no. 1, pp. 98–104.

Avaldame autori loal.

ei saa füüsika raames tegelikult rääkida, nagu oleksid need suurused lõpmatult suured olnud. Üldiselt eeldatakse, et praegused füüsikaseadused ei ole tolele perioodile rakendatavad. Need hakkasid kehtima pärast seda, kui universumi tihedus langes alla poole nn Plancki tihedust, mille väärtuseks on umbes 1094 grammi kuupsentimeetris.

Paisudes universum järk-järgult jahtus. Ürgse kosmilise tule jäänused ümbritsevad meid praegugi mikrolainelise reliktkiirgusena. See kiirgus näitab, et universumi temperatuur on langenud 2,7 kelvini. Reliktkiirguse avastamisest Arno A. Penziase ja Robert W. Wilsoni poolt Belli laboratooriumides 1965. a sai otsustav tõend, mis tegi suure paugu teooriast peamise kosmoloogiateooria. Suure paugu teooria seletas ka vesiniku, heeliumi ja teiste elementide rohkest universumis.

Kui uurijad seda teooriat edasi arendasid, ilmsid komplikatsioonid. Näiteks ennustab suure paugu standardteooria koos tänapäevase elementaarosakeste teooriaga arvukate ülirasakete magnetlaengut kandvate osakeste olemasolu, s.t osakeste, millel on vaid üks magnetpoolus. Nende magnetmonopolide tüüpiline mass oleks 10^{16} prootoni massi ehk umbes 0,00001 milligrammi. Standardse suure paugu teooria kohaselt oleksid monopolid pidanud tekkima universumi evolutsiooni väga varases staadiumis ja neid peaks praegu olema sama palju kui prootoneid. Sel juhul oleks aine tihedus universumis 15 suurusjärku suurem tema praegusest väärtusest, milleks on 10^{-29} grammi kuupsentimeetris.

STANDARDTEOORIA KAHTLUSE ALLA SEADMINE

See ja teised mõistatused sundisid füüsikuid tähelepanelikumalt vaatlema tavapärase kosmoloogiateooria aluseks olevaid eeldusi. Ja me leidsime palju ülimalt kahtlast. Ma mainin kuut kõige keerukamat asjaolu. Esimeseks ja peamiseks probleemiks on suure paugu olemasolu ise. Tekib küsimus, mis oli enne seda. Kui aegruumi polnud olemas, siis kuidas sai kõik mitterillestki välja ilmuda? Mis tekkis enne, kas universum või selle evolutsiooni määravad seadused? Selle algse singulaarsuse seletamine — kus

ja millal kõik algas — jääb endiselt tänapäevase kosmoloogia üheks kõige tõrksamaks probleemiks.

Teiseks probleemiks on ruumi tasetasus. Üldrelatiivsusteooria kohaselt võiks ruum olla ülimalt kõverdunud, tüüpilise kõverusraadiusega ligikaudu Plancki pikkus ehk 10^{-33} sentimeetrit. Meie aga näeme, et universum on enam-vähem tasane 10^{28} sentimeetri mõõtkavas, mis on universumi vaadeldava osa raadiuseks. Vaatlused erinevad teoreetilistest ootustest rohkem kui 60 suurusjärgu võrra.

Samasugust lahknevust teooria ja vaatluste vahel võib täheldada universumi suurusel, mis on kolmandaks probleemiks. Kosmoloogilised uuringud näitavad, et meie universumiosa sisaldab vähemalt 10^{88} elementaarosakest. Ent miks on universum nii suur? Kui võtta universum tüüpilise algsuurusega, mille annab Plancki pikkus, ja tüüpilise algtihedusega, mille annab Plancki tihedus, siis saab tavapäraselt suure paugu teooriat kasutades arvutada, mitut elementaarosakest võiks selline universum hõlmata. Vastus on üsna ootamatu: terve universum suudaks mahutada vaid ühe osakese, primal juhul 10. See ei suudaks majutada ühtainukestki *Scientific American*'i lugejat, kes koosneb umbes 10^{29} elementaarosakesest. Ilmselt on selle teooriaga midagi korrast ära.

Neljandaks probleemiks on paisumise ajastamine. Oma tavapärasel kujul eeldab suure paugu teooria, et kõik universumi osad hakkasid paisuma samaaegselt. Ent kuidas said universumi eri osad oma paisumise algust sünkroniseerida? Kes andis korralduse?

Viiendaks on küsimus aine jaotusest universumis. Väga suurel skaalal vaadates on aine jaotunud märkimisväärselt ühtlaselt. Rohkem kui kümne miljardi valgusaasta kohta erineb aine jaotus täiesti homogeenselt vähem kui kümne tuhandiku võrra. Pikka aega polnud kellelgi mingit ideed selle kohta, miks on universum sedavõrd homogeenne. Kuid neil, kel pole ideid, on mõnikord printsiibid. Standardse kosmoloogia üheks nurgakiviks oli "kosmoloogiline printsiip", mis ütles, et universum peab olema homogeenne. Sellisest eeldusest on aga vähe abi, sest universumit iseloomustavad olulised kõrvalekalded homogeensusest, nimelt tähed, galaktikad ja teised ainekuhjatised. Seega peame seletama,

miks on universum nii homogeenne suures mõõtkavas, ja pakkuma samas välja mehhanismi, mis tekitaks galaktikad.

Ja lõpuks see, mida ma nimetan ainukordsuse probleemiks. Albert Einstein tabas selle tuuma, kui ta ütles: "Tegelikult huvitab mind see, kas Jumalal oli maailma luues mingit valikut." Tõepoolest, tühised muutused füüsikaliste konstantide väärtuses oleksid pannud universumi arenema sootuks teisel viisil. Näiteks eeldavad paljud populaarsed elementaarosakeste teooriad, et aegruumil oli algselt märksa rohkem kui neli mõõdet (kolm ruumilist ja üks ajaline). Et sobitada teoreetilised arvutused füüsilise maailmaga, kus me elame, postuleerivad need mudelid lisamõõtmeid, mis on "kompaktifitseerunud" ehk väikseks surutud ja kokku keeratud. Ent võib küsida, miks peatus kompaktifitseerimine nelja, mitte kahe või viie mõõtme juures.

Veelgi enam, viis, kuidas teised mõõtmed kokku keeratakse, on oluline, sest see määrab füüsikakonstantide väärtuse ja osakeste massi. Mõne teooria järgi võib kompaktifitseerimine toimuda miljardil erineval viisil. Mõne aasta eest oleks paistnud üsna mõttetu küsida, miks on ruumil neli mõõdet, miks on gravitatsioonikonstant nii väike või miks on prooton elektronist peaaegu 2000 korda raskem. Koos viimase aja arenguga elementaarosakeste füüsikas on need küsimused omandanud otsustava tähtsuse meie maailma ehituse mõistmisel.

Kõik need probleemid (ja teised, mida ma ei maininud) tekitavad ülimalt kimbatust. Just seepärast on julgustav, et paljud neist mõistatustest leiavad lahenduse isepaljuneva inflatsioonilise universumi teooria kontekstis.

Inflatsioonistsenaariumi peamised jooned pärinevad elementaarosakeste füüsikast. Seega tuleks meil teha lühiekskursioon sellesse valdkonda — eelkõige nõrga ja elektromagnetilise interaktsiooni ühendatud teooriasse. Need kaks jõudu avaldavad mõlemad end osakeste kaudu. Footonid vahendavad elektromagnetilisi jõudusid; W- ja Z-osakesed on vastutavad nõrga interaktsiooni eest. Ent kui footonid on massita, siis W- ja Z-osakesed on ülimalt rasked. Et ühendada nõrk ja elektromagnetiline interaktsioon hoolimata ilmsetest erinevustest footonite ja W- ning Z-osakeste vahel, tõid füüsikud mängu nn skalaarväljad.

Ehkki skalaarväljad ei kuulu igapäevaellu, on nende jaoks olemas tuttav analoog. Selleks on elektrostaatiline potentsiaal, näiteks pinge vooluvõrgus. Elektriväli ilmneb vaid siis, kui see potentsiaal on ruumis ebahühtlane, nagu patarei klemmide vahel, või kui potentsiaal muutub ajas. Kui kogu universumil oleks ühesugune elektrostaatiline potentsiaal — ütleme 110 volti —, siis ei märkaks seda keegi; see potentsiaal paistaks olevat lihtsalt üks vaakumi olekuid. Samamoodi näib vaakumina konstantne skalaarväli: me ei näe seda ka siis, kui oleme sellest ümbritsetud.

Need skalaarväljad täidavad universumit ja annavad märku oma kohalolekust, mõjutades elementaarosakeste omadusi. Kui skalaarväli interakteerub W- ja Z-osakestega, muutuvad need raskeks. Osakesed, mis ei interakteeru skalaarväljaga, nagu foonid, jäävad kergeks.

Elementaarosakeste füüsika kirjeldamisel alustavad füüsikud niisiis teoriaga, et kõik osakesed on algselt kerged ning et pole põhimõttelist erinevust nõrga ja elektromagnetilise interaktsiooni vahel. See erinevus tuleb esile alles hiljem, kui universum paisub ja täitub mitmesuguste skalaarväljadega. Protsessi, mille tagajärjel fundamentaalinteraktsioonid eralduvad, nimetatakse sümmeetria rikkumiseks. Skalaarvälja konkreetne väärtus, mis universumisse ilmub, on määratud tema potentsiaalse energia miinimumiga.

SKALAARVÄLJAD

Skalaarväljad etendavad võtmerolli nihästi kosmoloogias kui ka osakeste füüsikas. Tänu neile on võimalik mehhanism, mis genereerib universumi kiire inflatsiooni. Tõepoolest, üldrelatiivsusteooria järgi paisub universum kiirusega, mis on (ligikaudu) võrdeline tema tiheduse ruutjuurega. Kui universumit täidaks harilik aine, väheneks tihedus universumi paisudes kiiresti. Seega aeglustuks tiheduse vähenedes ka universumi paisumine kiiresti. Ent tänu Einsteini poolt kindlaks tehtud massi ja energia ekvivalentsusele annab ka skalaarvälja potentsiaalne energia oma panuse paisumisse. Teatud juhtudel kahaneb see energia palju aeglasemalt kui hariliku aine tihedus.

Selle energia ülekaal võib viia universumi äärmiselt kiire paisumise ehk inflatsiooni staadiumisse. Selline võimalus tekib isegi juhul, kui vaadelda skalaarvälja teooria lihtsaimat versiooni. Selles versioonis jõuab potentsiaalne energia miinimumi punktis, kus skalaarväli kaob. Mida tugevam on skalaarväli, seda suurem on sellisel juhul potentsiaalne energia. Einsteini gravitatsiooniteooria järgi pidi skalaarvälja energia põhjustama universumi väga kiire paisumise. Paisumine aeglustus, kui skalaarväli jõudis oma potentsiaalse energia miinimumini.

Üks võimalus olukorda näitlikustada on kujutleda suure kausi sees veerevat palli. Kausi põhi kujutab endast energia miinimumi. Palli asukoht vastab skalaarvälja väärtusele. Muidugi on võrrandid, mis kirjeldavad skalaarvälja liikumist paisuvas universumis, mõnevõrra keerukamad kui palli käitumist tühjas kausis kujutavad võrrandid. Nad sisaldavad lisaliiget, mis vastab hõõrdumisele või viskoossusele. See hõõrdumine on sarnane olukorraga, kui kausis oleks siirup. Vedeliku viskoossus sõltub välja energiast: mida kõrgemal kausis on pall, seda paksem on vedelik. Seega kui väli oleks esialgu väga tugev, siis väheneks energia äärmiselt aeglaselt.

Energia vähenemise pikatoimelisusel on võtmeroll paisumiskiiruse määramisel. Vähenemine oli sedavõrd aeglane, et skalaarvälja potentsiaalne energia jäi universumi paisudes peaaegu konstantseks. Selline käitumine erineb teravalt hariliku aine käitumisest, mille tihedus paisuvas universumis kiiresti kahaneb. Tänu skalaarvälja suurele energiale jätkas universum paisumist palju suurema kiirusega, kui seda ennustasid inflatsioonieelsed kosmoloogilised teooriad. Universumi suurus kasvas selles režiimis eksponentsiaalselt.

See iseenesliku eksponentsiaalselt kiire inflatsiooni staadium ei kestnud kaua. Selle kestus võis olla nii lühike kui 10^{-35} sekundit. Kui välja energia ükskord vähenes, siis viskoossus peaaegu kadus ja inflatsioon lõppes. Nagu kausi põhja jõudev pall, hakkas skalaarväli oma potentsiaalse energia miinimumi ümber võnkuma. Võnkudes kaotas skalaarväli energiat, andes selle ära elementaariosakeste kujul. Need osakesed interakteerusid omavahel ja jäid lõpuks püsima mingile tasakaalutemperatuurile. Sel-

lest hetkest alates suudab suure paugu standardteooria universumi evolutsiooni juba kirjeldada.

Peamine erinevus inflatsiooniteooria ja vana kosmoloogia vahel saab selgeks, kui arvutada universumi suurus inflatsiooni lõppemisel. Isegi kui universum oli inflatsiooni alguses kõigest 10^{-33} sentimeetri suurune, omandab see piirkond pärast 10^{-35} -sekundilist inflatsiooni uskumatud mõõtmed. Mõne inflatsioonimudeli kohaselt võib selle suurus sentimeetrites olla $10^{10^{12}}$, s.t üks triljoni nulliga. Need arvud sõltuvad kasutatavast mudelist, kuid enamikus versioonides on see palju suurusjärke suurem kui vaadeldava universumi suurus 10^{28} sentimeetrit.

See meeletu spurt lahendab hoobilt enamiku vana kosmoloogiateooria probleemidest. Meie universum paistab olevat sile ja ühtlane, sest kõik mittehomoogeensused venitati $10^{10^{12}}$ -kordselt välja. Ürgsete monopolide ja teiste soovimatute "defektide" tihedust lahjendatakse eksponentsiaalselt. (Hiljuti me avastasime, et monopolid võivad endas esile kutsuda inflatsiooni ja selle tagajärjel ennast vaadeldavast universumist välja lükata.) Universum on muutunud sedavõrd suureks, et praegu saame sellest näha vaid tillukest murdosa. Just sellepärast, nii nagu väike tükike täispuhutud õhupallipinda, paistab meie osa tasasena. Just seepärast ei pea me väitma, et kõik universumi osad alustasid paisumist ühel ajal. Ühest piirkonnast väikseimas võimalikus suuruses 10^{-33} sentimeetrit oli enam kui küll, et tekitada kõik see, mida me praegu näeme.

INFLATSIOONILINE UNIVERSUM

Mitte alati pole inflatsiooniteoorial olnud kontseptuaalselt nii lihtsat ilmet. Püüdlustel saada kätte universumi eksponentsiaalse paisumise staadium on pikk ajalugu. Kahjuks on see ajalugu poliitiliste barjääride tõttu ameerika lugejatele vaid osaliselt tuttav.

Inflatsiooniteooria esimene realistlik versioon pärineb 1979. aastast Aleksei A. Starobinskilt L. D. Landau Teoreetilise Füüsika Instituudist Moskvast. Starobinski mudel tekitas vene astrofüüsikute seas sensatsiooni ja kaks aastat oli see peamiseks arutlusaineks kõigil Nõukogude Liidus toimunud kosmoloogiakonve-

rentsidel. Paraku oli tema mudel üsna komplitseeritud (see tugines kvantgravitatsiooni anomaaliate teooriale) ega öelnud kuigi palju selle kohta, kuidas inflatsioon tegelikult alata võiks.

1981. a pakkus Alan H. Guth Massachusettsi Tehnoloogiainstituudist, et kuum universum võiks mõnes vahepeelses staadiumis paisuda eksponentsiaalselt. Tema mudel tulenes teooriast, mis tõlgendas varase universumi arengut faasisiirete seeriana. Selle teooria esitasin ma 1972. a koos David A. Kiržnitsiga P. N. Lebedevi Füüsikainstituudis Moskvast. Selle teooria kohaselt kondenseerus universum — sedamööda, kuidas ta paisus ja jahtus — mitmesugustesse vormidesse. Samasugune faasisiire toimub ka veeauruga. Jahtudes kondenseerub aur veeks, millest jahtumise jätkudes saab jää.

Guthi idee järgi leidis inflatsioon aset siis, kui universum oli ebastabiilses allajahtunud olekus. Allajahtumine on faasisiirete puhul tavaline; näiteks jääb vesi sobivates tingimustes vedelaks ka allpool 0 °C. Muidugi, lõpuks allajahtunud vesi jäätab. See sündmus vastaks inflatsiooniperioodi lõpule. Mõte kasutada allajahtumist paljude suure paugu teooria probleemide lahendamiseks oli väga ahvatlev. Kahjuks, nagu Guth ise näitas, on inflatsioonijärgne universum selle stsenaariumi korral äärmiselt mittehomogeenne. Pärast seda, kui ta oli aasta aega oma mudeli kallal töötanud, ütles ta sellest lõplikult lahti artiklis, mille ta kirjutas koos Erick J. Weinbergiga Columbia ülikoolist.

1982. a esitasin ma nn uue inflatsioonilise universumi stsenaariumi, mille hiljem avastasid ka Andreas Albrecht ja Paul J. Steinhardt Pennsylvania ülikoolist (vt Alan H. Guth ja Paul J. Steinhardt, "The Inflationary Universe", *Scientific American*, mai 1984). See stsenaarium oli vaba Guthi mudeli peamistest raskustest, ent oli ikkagi üsna keerukas ja mitte kuigi realistlik.

Alles aasta hiljem taipasin ma, et inflatsioon tekib loomulikult viisil paljudes elementaarosakeste teooriates, kaasa arvatud eespool tutvustatud skalaarvälja lihtsaima mudeli korral. Pole mingit vajadust kvantgravitatsiooni efektide, faasisiirete, allajahtumise või isegi tavapärase oletuse järele, mille kohaselt universum oli algselt kuum. Tarvitseb vaid vaadelda kõikvõimalike väärtustega kõikvõimalikke skalaarvälju varases universumis ja kontrollida, kas mõni neist viib inflatsioonini. Need kohad, kus inflatsiooni

ei toimu, jäävad väikseks. Need piirkonnad, kus inflatsioon toimub, saavad eksponentsiaalselt suureks ja võtavad enda alla valdava osa universumi ruumalast. Et skalaarväljad võivad varases universumis omandada suvalisi väärtusi, siis nimetasin ma selle stsenaariumi kaootiliseks inflatsiooniks.

Kaootiline inflatsioon on mitmes mõttes sedavõrd lihtne, et raske on mõista, miks selle peale varem ei tulnud. Ma arvan, et põhjus on puhtpsühholoogiline. Suure paugu teooria kuulsusriikas võidukäik hüpnotiseeris kosmolooge. Me eeldasime, et kogu universum loodi samal hetkel, et algselt oli ta kuum ja et skalaarväli oli algusest peale oma potentsiaalse energia miinimumi lähedal. Kord nendes eeldustes kahtlema hakanud, avastasime kohe, et inflatsioon pole sugugi eksootiline nähtus, mille teoreetikud on probleemide lahendamiseks appi võtnud. See on üldlevinud nähtus, mida tuleb ette elementaarosakeste teooriate laias klassis.

Et universumi kiire laienemine võib korraga lahendada paljud kosmoloogilised probleemid, võib näida liiga hea, et olla tõsi. Tõepoolest, kui kõik mittehomoogeensused minema pühitati, kuidas siis said moodustuda galaktikad? Vastus on, et kui inflatsioon kõrvaldaski eelnevad mittehomoogeensused, siis tekitas ta samal ajal juurde uusi.

Need mittehomoogeensused tekivad kvantefektide tagajärjel. Kvantmehaanika kohaselt pole tühi ruum mitte päris tühi. Vaakumit täidavad väiksed kvantfluktuatsioonid. Neid fluktuatsioone võib vaadelda kui füüsikaliste väljade laineid või lainetust. Neil lainetel on kõikvõimalikud lainepikkused ja nad liiguvad kõigis suundades. Me ei suuda neid laineid registreerida, sest nende eluiga on lühike ja nad on mikroskoopilised.

Inflatsioonilises universumis on vaakumi struktuur veelgi komplitseeritum. Inflatsioon venitab lained kiiresti välja. Kui lainepikkus kasvab piisavalt suureks, hakkavad lained "tundma" universumi kõverust. Sel hetkel lakkab skalaarvälja viskoossuse tõttu lainete liikumine (meenutagem, et välja kirjeldavad võrrandid sisaldavad hõõrdeliiget).

Esimesena tarduvad fluktuatsioonid, mille lainepikkus on kõige suurem. Sedamööda, kuidas universum jätkab paisumist,

venivad välja uued fluktuatsioonid ja tarduvad teiste tardunud lainete otsa. Selles staadiumis ei saa neid laineid enam kvantfluktuatsioonideks nimetada. Enamikul neist on ülimalt suur lainepikkus. Et need lained ei liigu ega kao, siis suurendavad nad skalaarvälja väärtust mõnes piirkonnas ja suruvad selle teisel alla, tekitades sel kombel mittehomoogeensust. Need skalaarvälja häiritused põhjustavad tihedusehäiritusi, mis on määrava tähtsusega järgneval galaktikate moodustumisel.

INFLATSIOONITEOORIA KONTROLLIMINE

Lisaks paljude meie maailma iseärasuste seletamisele teeb inflatsiooniteooria mitmeid olulisi ja kontrollitavaid ennustusi. Esiteks mõjutavad inflatsiooni ajal tekitatud tiheduse häiritused aine jaotust universumis. Samuti võivad nendega kaasneda gravitatsioonilained. Nii tihedusehäiritused kui ka gravitatsioonilained jätavad oma jälje mikrolainelisele reliktkiirgusele. Nad muudavad selle kiirguse temperatuuri taeva eri kohtades pisut erinevaks. Selle ebaühtluse tegi 1992. a kindlaks kosmilise reliktkiirguse satelliit (COBE) ja hiljem kinnitasid seda avastust mitmed teised eksperimendid.

Ehkki COBE tulemused on kooskõlas inflatsiooni poolt ennustatuga, oleks ennatlik väita, et COBE on inflatsiooniteooriat lõplikult kinnitanud. Ent kindlasti on tõsi, et satelliidi abil saadud tulemused võinuks oma praeguse täpsuse juures enamiku inflatsiooniteooriatest otsustavalt ümber lükata, seda aga ei juhtunud. Tänapäeval ei suuda ükski teine teooria ühtaegu seletada, miks on universum nii homogeenne, ja ikkagi ennustada COBE poolt avastatud "ruumi virvendust".

Inflatsioon ennustab ka seda, et universum peaks olema peaaegu tasane. Universumi taset saab eksperimentaalselt kindlaks teha, sest tasase universumi tihedus on lihtsal viisil seotud tema paisumiskiirusega. Senised vaatlusandmed on selle ennustusega kooskõlas. Mõne aasta eest paistis, et kui keegi näitaks, et universum on pigem lahtine kui tasane, siis laguneks inflatsiooniteooria koost. Kuid viimasel ajal on leitud ka mitmeid lahtise inflatsioonilise universumi mudeleid. Suure homogeense lahtise universumi ainus meile praegu teada olev kooskõlaline kir-

jeldus põhineb inflatsiooniteoorial. Seega isegi kui universum on lahtine, on inflatsioon ikkagi parim teooria selle kirjeldamiseks. Võib väita, et ainus viis inflatsiooniteooria ümberlükkamiseks on parema teooria väljapakumine.

Tuleks meeles pidada, et inflatsioonimudelid tuginevad elementaarosakeste teooriale ja see teooria ei ole veel täielikult paigas. Mõned versioonid (eelkõige superstringiteooria) ei vii automaatselt inflatsioonini. Superstringiteooriast inflatsiooni kättesaamine võib nõuda radikaalselt uusi ideid. Kindlasti tuleks meil jätkata alternatiivsete kosmoloogiateooriate otsinguid. Siiski usuvad paljud kosmoloogid, et inflatsioon või midagi sellega väga sarnast on kooskõlalise kosmoloogilise teooria loomisel täiesti vältimatu. Inflatsiooniteooria ise muutub koos osakeste füüsika teooria kiire arenguga. Uute mudelite nimekirjas sisalduvad laiendatud inflatsioon, loomulik inflatsioon, hübriidinflatsioon ja paljud teised. Igal mudelil on oma unikaalsed jooned, mida saab vaatluse või eksperimendiga kontrollida. Siiski tugineb enamik neist kaootilise inflatsiooni ideele.

Nagu juba öeldud, võib skalaarvälja kvantfluktuatsioone inflatsioonilises universumis ette kujutada lainetena. Algul liikusid lained kõikvõimalikes suundades ja hangusid seejärel üksteise peal. Iga hangunud laine suurendas pisut skalaarvälja mõnes universumi osas ja vähendas seda mujal.

Vaatleme nüüd neid kohti universumis, kus äsja hangunud lained suurendasid püsivalt skalaarvälja. Sellised piirkonnad on äärmiselt haruldased, kuid siiski on nad olemas. Ja nad võivad olla äärmiselt olulised. Universumi haruldased piirkonnad, kus väli hüppab piisavalt kõrgele, hakkavad üha kasvava kiirusega eksponentsiaalselt paisuma. Mida kõrgemale skalaarväli hüppab, seda kiiremini universum paisub. Väga ruttu haaravad need haruldased piirkonnad enda alla palju suurema ruumala kui teised piirkonnad.

Sellest teooriast järeldub, et kui universum sisaldab vähemalt üht piisavalt suurt inflatsioonilist piirkonda, hakkab see lakkamatult tootma uusi inflatsioonilisi piirkondi. Igas konkreetses punktis võib inflatsioon ruttu lõppeda, ent paljud teised kohad jätkavad paisumist. Kõigi nende piirkondade koguruumala kasvab lõputult. Põhimõtteliselt on nii, et üks inflatsiooniline universum sünnitab

teisi inflatsioonilisi mulle ning need omakorda uusi inflatsioonilisi mulle.

Selline protsess, mille ma olen nimetanud igaveseks inflatsiooniks, jätkub ahelreaktsioonina, tekitades fraktalisarnase universumite mustri. Selles stsenaariumis on universum kui tervik surematu. Universumi iga üksikosa võib pärineda mõnest minevikusingulaarsusest ja võib lõpetada mõnes tulevikusingulaarsuses. Ent koguuniversumi evolutsioonil lõppu ei ole.

Päris algusega ei ole olukord nii kindel. On võimalus, et kõik universumi osad loodi samaaegselt alguses suure paugu singulaarsuses. Ent enam ei paista see eeldus vältimatuna.

Veelgi enam, inflatsioonimullide arv meie "kosmilisel puul" kasvab ajas eksponentsiaalselt. Seega kasvab enamik mulle (kaasa arvatud meie enda universumi osa) lõpmata kaugel selle puu tüvest. Ehkki selle stsenaariumi korral esialgne suur pauk peaaegu ei puutugi asjasse, võib mis tahes praktilisel otstarbel pidada iga inflatsioonilise mulli moodustumist uueks "suureks pauguks". Sellest vaatekohast pole inflatsioon suure paugu teooria osa, nagu me 15 aastat tagasi mõtlesime. Vastupidi, suur pauk ise on osa inflatsioonilisest mudelist.

Universumi isepaljunevisele mõeldes ei saa hoiduda analoogiatega toomisest, kui pealiskaudsed need ka poleks. Võib küsida, kas pole see protsess mitte sarnane sellega, mis juhtub meie kõigiga? Mõne aja eest me sündisime. Lõpuks me sureme ja kogu meie mõtete, tunnete ja mälestuste maailm kaob. Ent oli neid, kes elasid enne meid, ja saab olema neid, kes elavad pärast meid, ning inimkond tervikuna, kui ta on piisavalt nutikas, võib elada kaua aega.

Inflatsiooniteooria ütleb, et sellesarnane protsess võib toimuda ka universumiga. Võib leida mõningat optimismi teadmisest, et isegi kui meie tsivilisatsioon sureb, on universumis teisi kohti, kus elu oma kõikvõimalikes vormides tekib üha uuesti.

UUS KOSMOLOOGIA

Kas asjad võivad areneda veelgi kummalisemaid radu mööda? Vastus on jah. Siiani oleme vaadelnud lihtsaimat inflatsiooni-

modelit ühe skalaarväljaga, mille potentsiaalsel energial on vaid üks miinimum. Samas pakuvad realistlikud elementaarosakeste modelid välja mitut sorti skalaarvälju. Näiteks igas nõrka, tugevat ja elektromagnetilist interaktsiooni ühendavas teoorias leidub veel vähemalt kaks skalaarvälja. Nende skalaarväljade potentsiaalsel energial võib olla mitu erinevat miinimumi. See tähendab, et samal teoorial võib olla erinevaid "vaakumolekuid", mis vastavad fundamentaalsete interaktsioonide erinevat tüüpi sümmeetriarikkumistele ja selle tagajärjel erinevatele madala-energiafüüsika seadustele. (Äärmiselt suurtel energiatel toimuvad osakestevahelised interaktsioonid ei sõltu sümmeetriarikkumisest.)

Skalaarvälja selline komplitseeritus tähendab, et pärast inflatsiooni võib universum olla jagatud eksponentsiaalselt suurteks piirkondadeks, millel on erinevad madalaenergiafüüsika seadused. Pangem tähele, et selline jagunemine leiab aset isegi siis, kui on tõsi, et kogu universum alustas ühesugusest seisundist, mis vastas ühele konkreetsele potentsiaalse energia miinimumile. Tõepoolest, suured kvantfluktuatsioonid võivad põhjustada skalaarväljade väljahüppamist nende miinimumist. See tähendab, nad jõnksutavad mõned pallid nende kaussidest välja teistesse kaussidesse. Iga kauss vastab alternatiivsetele osakeste interaktsioonide seadustele. Mõnes inflatsioonimudelil on kvantfluktuatsioonid sedavõrd tugevad, et isegi ruumi ja aja mõõdete arv võib muutuda.

Kui see mudel on õige, võib füüsika üksipäini seletada ära meie käsutusse antud universumiosa kõik omadused. Seesama füüsikateooria võib möönda suuri universumiosasid, millel on teistsugused omadused. Selle stsenaariumi kohaselt leiame me end neljamõõtmelises piirkonnas, kus valitsevad meile tuttavad füüsikaseadused, mitte sellepärast, et teistsugune mõõtmete arv või alternatiivsed omadused oleksid võimatud või ebatõenäolised, vaid sellepärast, et meiesugune elu ei saa teistes piirkondades eksisteerida.

Kas see tähendab, et meie universumipiirkonna kõigist omadustest arusaamiseks tuleb lisaks füüsika tundmisele uurida süvitsi ka meie endi loomust, kuhu on võib-olla isegi kaasa arvatud meie teadvuse loomus? See järeldus oleks küllap üks ootamatuid,

mida võiks inflatsioonilise kosmoloogia viimase aja arengut silmas pidades teha.

Inflatsiooniteooria evolutsioon on esile toonud täiesti uue kosmoloogilise paradigma, mis erineb märkimisväärselt vanast suure paugu teooriast ja isegi inflatsiooniteooria esimestest versioonidest. Selle kohaselt osutub universum ühtaegu kaootiliseks ja homogeenseks, nii paisuvaks kui ka statsionaarseks. Meie kosmiline kodu kasvab, fluktuueerub ja taastoodab end igavesti kõikvõimalikes vormides, just nagu kohandades end kõikvõimalike eluvormidega.

Me loodame, et uue teooria mõned osad jäävad lähiaastateks meiega. Paljusid teisi teooria osasid tuleb märkimisväärselt modifitseerida, et sobitada neid uute vaatlusandmetega ja üha muutuva elementaarosakeste teooriaga. Siiski paistab, et viimased 15 aastat kosmoloogia arengut on pöördumatult muutnud meie arusaamist universumi struktuurist ja saatuses ning meie endi kohast selles.

ANDREI LINDE (sünd. 1948) on üks inflatsiooniteooria rajajatest. Pärast Moskva Ülikooli lõpetamist sai ta PhD kraadi P. N. Lebedevi Füüsika Instituudis Moskvast, kus ta uuris osakeste füüsika ja kosmoloogia vahelisi seoseid. Aastast 1990 on ta füüsikaproffessor Stanfordi ülikoolis. Avaldanud 150 artiklit ja kaks raamatut osakeste füüsikast ja kvantkosmoloogiast. 1978. a pälvis ta NSVL TA Lomonosovi preemia, 2001. a andis Stockholmi ülikool talle Oskar Kleini medali füüsikas. Inflatsiooniteooria detailne kirjeldus on antud tema raamatus *Particle Physics and Inflationary Cosmology* (Harwood Academic Publishers, 1990). Käesolev, 1998. a veebruaris ilmunud artikkel on uuendatud versioon artiklist, mis ilmus *Scientific American*'is 1994. a novembris.

LY LESTBERG. DJ

MULLAST JA MULLATEADUSEST LÄBI AEGADE

Loit Reintam

MIS ON MULD?

Muld on maakoore pindmine kobe kiht, mida kasutavad ja kujundavad kõrgemad ja alamad taimed ning kus toimivad mitmesugused taimsete, loomsete ja mikroobsete orgaaniliste ainete muundumissaadused. Seega on muld taimede elutegevuse ehk produktiooniprotsessi saaduseks ning vee ja mineraalse toidu allikana ühtlasi taimede elu, nende produktiivsuse eeltingimuseks. Nii elus kui surnud orgaaniline aine on liikumapanevaks jõuks kõigele, mis mullas toimub. Muld hõlmab maakoore pindmist osa sügavuseni, kuhu ulatub elutegevus: selles kihis toimivad üksnes mullale iseloomulikud huumusained ning arenevad vastasmõjud mulla mineraalosa, orgaaniliste ainete, vee, mullaõhu gaaside ja elusolendite vahel.

PRODUKTSIOONIPROTSESS JA MULLATEKE

Päikesekiirgusest käivituv ning veest ja süsihappegaasist materialiseeruv fotosüntees on esmajärgulise tähtsusega elu tekkeks ja arenguks Maal. Fotosünteesi saaduseks oli, on ja jääb roheline taime orgaaniline aine, mille moodustumine (produktiooniprotsess) pani aluse ka mulla tekkimisele ning edasisele muutumisele. Orgaanilise aine moodustumine ja mullateke on üheaegsed, vastastikku seotud, ajas ja ruumis tsükliliselt kattuvad ja lahknevate vastasmõjudega ning paralleelselt kulgevad protsessid. Taim ja muld koos mikroorganismidega moodustavad

energiavoo ja aineringete kaudu ühendatud süsteemi. V. Volobujevi (1974) arvutuste kohaselt jääb mullas kogunenud ja energiavoos osalev huumusainete energia (keskmiselt 68×10^7 kcal/ha) vaid ühe suurusjärgu võrra maha fotosünteesiliselt aktiivsest radiatsioonist (36×10^8 kcal/ha).

MAAKOOR JA MULD

Maakoore kivimite mineraalne, keemiline ja granulomeetriline koostis määrab niihästi roheline taimkatte liigilise ja grupilise koostise (asurkonna, koosluse) kui ka orgaaniliste jäänuste muundumise ja orgaanilis-mineraalsete vastasmõjude (reaktsioonide) iseloomu. Sellest johtuvalt on taim—muld—süsteemid eri kivimitel erisugused. Need erinevused suurenevad hüdrotermilise režiimi (kliima, ilmastiku) mõjul veelgi, sest niiskuse ja soojuse jaotumine varieerub kivimitest sõltuvalt sama palju, kui palju varieerub kivimite toime ilmastikust sõltuvalt. Ilmastiku ja kivimite mõju taim—muld—süsteemidele on sama oluline kui süsteemi enese komponentide vastasmõjud. Kõige selle tõttu ei ole mullastik ega taimestik maailmas ühesugune, kuigi ühesugusust või sarnasust ei kohta maailma eri paigus sugugi harvem kui mis tahes erisusi.

MIS VÕIS OLLA ENNE JÄÄAEGA?

Kuigi Eesti ala oli Vanaaegkonna Devoni ajastu lõpust Uus-aegkonna Kvaternaari ajastuni maismaa ning taimkatte olemasolu tõttu olid siin eeldused mullatekkteks olemas, pole viimasest vähimaidki säilmeid. Mandrijää hävitas muldkatte, mis pidi olema moodustunud Neogeenis levinud rohtse alustaimestikuga okas- ja segametsade all, ning segas selle mujalt toodud materjaliga. On põhjust oletada, et Ordoviitsiumi ja Siluri lubjakividel ja dolomiitidel arenesid bioloogiline murenemine ja mullateke sarnaselt jääajajärgse ajaga ning moodustusid õhukesed, kivised ja karbonaatsed rendsiinad. See nimetus on pärit poola keelest (*rzedzic = kolisev, klobisev*, tuleneb kivide klobisevast kolinast vastu mullaharimisriistu) ning on kasutusel kogu maailmas õhukeste, kiviste

Joonis 1. Rendsiinad pael ja rähal on olnud Eestis esindatud alati.

ja karbonaatsete muldade nimetusena. Võimalik, et osa neist arenes savistumise edenedes ka pruunmuldadeks. Viimastest osa võis tekkida ka vahetult algselt karbonaatse materjali murenemissaadustel.

Devoni kivimite pealiskihtide tihedus pidi sellal kindlasti olema väiksem ning veeläbilaskvus suurem praeguste, tüseda moreenkattega kaetud ja juba Eepleistotseenis arvestataval sügavusel lasunud kihtide omast. Et Devoni liivakivid on väikese alustesisaldusega ning raud- ja alumiiniumoksiidi kelmedki kvartsite radel õhukesed, siis pidi Neogeeni taimkate olema siin liigivaesem ja väiksema produktiivsusega kui Ordoviitsiumi ja Siluri kivimitel. Erandiks olid mõistagi Ülemdevoni lubjakivid Kagu-Eestis, kus produktsiooni- ja mullatekkeprotsess ilmselt ei erinenud muudel lubjakividel toimunud. Leetumine ei pruukinud olla lausaline, kuid leetmullad (*Podzols*) olid kindlasti valdavaiks mineraloogilis-keemiliselt vaestel ja koredatel liivadel. Seal oli orgaanilist ainet sisaldava kihi (metsakõdu, huumushorison) all kindlasti hele, välimuselt tuhka meenutav kiht, millest ka nimetus *Podzol* (vene keeles *pod* = all ja *zola* = tuhk). Vene keelest on see nimetus läinud ka teistesse keeltesse, muu hulgas inglise keelde. Eesti keeles on

seesuguste moodustiste tähistamiseks ammugi käibel oma sõnad leede ja leetunud.

TUNDRAST JA ARKTILISEST STEPIST KUUSE-SEGAMETSADE JA PÖLDUDENI

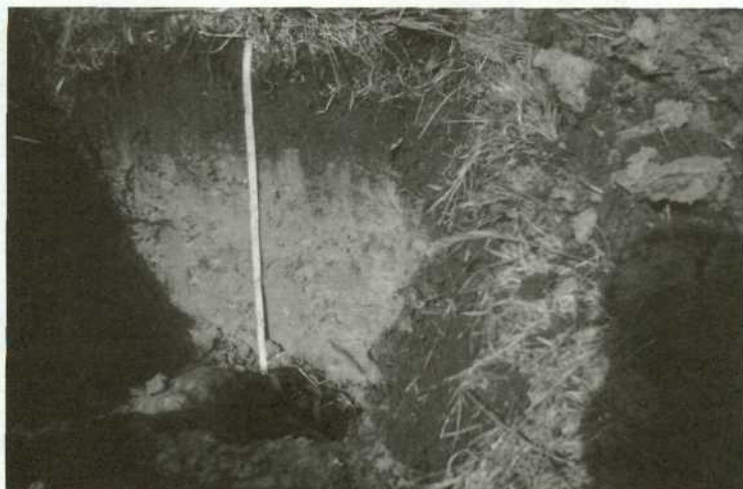
Õietolmuanalüüsi põhjal võib öelda, et mandrijää taandudes valit- ses maismaastunud Kõrg-Eestis tundrasarnane taimeestik (Thomson 1929; Lippmaa 1935). Liustiku ees olnud jääpaisjärvedest katmata moreen oli eeldatavasti veel osalt läbi külmunud. Tundra- gleimullad (*Gelic Gleysols*) pidid iseloomustama toonast muldkat- tet veega küllastatud ja seetõttu külmunud moreenil.¹ Samas on väga vähe tõenäoline, et maapinna lähedale ulatunud paes või üle 70% korest sisaldanud moreenis isegi tundras üldse jääd oleks moodustunud. Sellest tulenebki, et kõrvuti tundra- ja tundra- gleimuldadega levisid jääpaisjärvede ajal mitmesugustel karbo- naatsetel ja koreselistel rendsiinadel (*Leptosols, Regosols*) ning liivadel (*Arenosols*) ka arktiliste kuivade rohumaade kooslused (Gritšuk, Gritšuk 1950). Küllap osal liivadest algas juba toona ka leetumine, sest sambla- ja puhmastaimede jäänused pidid seda ju vaestel kivimitel põhjustama. Et Kõrg-Eesti moreenide ning jääpaisjärves settinud viirsavide mineraalne koostis on väga sar- nane (Pirrus 1968), siis pole põhjust kahelda viimaste moodus- tumises Pandivere ja Sakala kõrgustike tundra-gleimuldade pro- fiilist pindmise ja keltsapealse külgvooluga eemaldatud ibe ja tolmu arvel. Sel viisil all-lasuvast külmunud moreenist kerge- maks ning mõneti ka vaesemaks muutunud tundra-gleimuldade gleihorisondist ongi kujunenud nüüdisaegsete muldade eluviaal- sed horisondid, aga samuti paljudele neist iseloomulik geoloogilis- pedogeneetiline kahekihilisus.

Tundrate ja krüoariidsete rohumaade asendudes preboreaal- sete kase- ja kase-männi segametsadega mitmekesisus produkt- siooniprotsess ning ühtlasi mullateke. Pole kahtlust, et mõlema puhul muutusid üha olulisemaks lähtekivimite karbonaatsus, tund-

¹Veega küllastatud hapnikuvaeses keskkonnas arenevaile muldadele kõikjal siiani kohaldatud nimetus *glei* tuleb ukraina keelest (Võssotski 1999).

Joonis 2. Leetumine ja leedemullad on omased väestele liivadele.

Joonis 3. Gleimullad kujunevad seal, kus põhjavesi on kõrgel või kuhu koguneb pinna- ja ülavett.

raperioodil kujunenud kahekihilisus (lisaks jääpaisjärvede hääbumisel tekkinud geoloogilisele kahekihilisusele) ning mulla ja kivimitüsendi niiskusrežiim. Paleobotaaniliste uuringutega tuvas-
tatud rohttaimkate ilmselt ei kujunenud neile liivadele, mis eel-
datavasti juba tundraperioodil asustati sammalde ja kanarbikulis-
tega. Sõltuvalt liivade koostisest ja veehoidevõimest arenes siin
leetumine, kusjuures kuivadel ja vaestel liivadel ei ole leetpro-
fiili märkimisväärselt arenenud kogu Holotseeni jooksul. Mujal
muutus rohttaimedest ajendatud huumus-akumulatiivne protsess
(kamardumine) arvestatavaks ja üleüldiseks. Just preboreaalsete
metsade all algas alustaimestiku mitmekesisustumine ning mulla
mineraalosa eritüübiline muundumine, sõltuvalt lähtekivimi ehi-
tusest ja koostisest. Kujunema hakkasid diagnostiliste horison-
tide poolest erinevate profiilide tüübid nii automorfsetes kui ka
hüdromorfsetes tingimustes (Driessen *et al.* 2001).

Joldiamere asendudes Antsülusjärvega muutus kliima sooje-
maks ja kuivemaks, mis tõi endaga kaasa männi osakaalu suu-
renemise metsade koosseisus. Sellest tulenevat huumusainete
agressiivsuse kasvu ja hüdrolüütiliste protsesside hoogustumist
sai aga karbonaatsetel kivimitel vaevalt toimuda, sest pole usu-

tav, et kaltsiumi osakaal aineringses oluks siis nüüdisaegsest väiksem. Rikkaliku rohtse alustaimestiku ja sarapuupõõsastikuga laialehistes metsades pidi atlantilises kliimastaadiumis hoogutama biogeenne savistumine, karbonaatide leostumine ning mitesilikaatsete R_2O_3 -hüdraatide kogunemine. Samuti pidi hoogutama peente osakeste ümberpaigutumine, eelkõige metsaväludel ja tuulemurru aladel, kus tingimused laskuvaks veeliikumiseks olid soodsamad. Oma osa etendas ilmselt ka atlantilises kliimastaadiumis alguse saanud ferrolüüs (Brinkman 1979). Mineeraalselt ja keemiliselt vaestel lähtekivimitel levisid tõenäoliselt juba eelatlantilisel ajal domineerinud männimetsad ning arenes leetumine. Arvatavasti pidurdas selle sügavuti arenemist rohket happelist orgaanilist ainet neutraliseeriva komponendi vaegus, mistõttu happelised kompleksid sadestusid maapinna lähedal ning tekitasid seal õhukesti ja pudedaid huumus-illuviaalhorisonte.

Seoses kliima taasjähnemise ja kuuse ilmunisega metsade koosseisu said 4000–5000 aastat tagasi moreenidel valitsevaks kuuse-segametsad ning liivadel, veevaestel pae- ja rähaaladel ning sademelise toitega soodes männikud. Kuigi kuusevaris võis kohati suurendada metsahuumuse happesust ning taashoogustada hüdrolüütilis-eluviaalseid protsesse mullas, on alust arvata, et seda takistas nii lähtekivimite karbonaatsus (75% lähtekivimeist) ja alustega küllastatus kui ka kuusevarisele siiani iseloomulik suur tuhasus (Kõlli 1971, 1980). Tähtsal kohal oli ka lehtpuu-alusmets ning rohtne alustaimestik, mis ilmestavad moreenialade kuusikuid ja kuuse-segametsi praegugi. Kuigi muinaspõllundus arenes esmalt paestel ja liivastel aladel veekogude lähedal, on nüüdseks suurelt jaolt üles haritud just kunagised kuusemetsade alad moreenidel. Pinna avamine ilmastikutingimustele ning nende mõju puhverdava metsakõdu kadumine pidi juba maaviljeluse algusest peale soodustama mullas leostumist ja lessiveerumist. Viimane on keemilistest muundumistest mõjustamata saviosakeste paigutumine ülemistest mullakihtidest alumistesse. Samas sai sõnniku, koristus- ja majapidamisjätmete, komposti jms kasutamisega alguse aktiivsete orgaanilis-mineraalsete komplekside kogunemine muldade huumushorisonti ja selle laienemine sügavuti seoses muldharimisega.

MILLAL JA KUIDAS KUJUNES MULDKATE ENAM-VÄHEM TÄNASEL KUJUL?

Tõenäoliselt kujunes tänapäevane muldkate oma mitmekesisuses lõplikult välja atlantilise kliimastaadiumi jooksul (Reintam, Rooma 2000). Ökoloogilised tingimused (lähtekivimite laialdane karbonaatsus, sagedane geoloogiline ja geoloogilis-pedogeneetiline kahe- ja mitmekihilisus, liigirikas mitmerindeline taimkate, seoonselt vahelduv hüdrotermiline režiim jne) soodustasid savitumist, lessiveerumist, ferrolüüsi ning ülagleistumist ja ferrallitiseerumist. Rendsiinad, leostunud, leetjad ja näivleetunud mullad ning nende gleistunud alltüübid olid tõenäoliselt esindatud juba varem, kuid lõplikult eristusid nad just nimetatud perioodil. On tõenäoline, et atlantilise staadiumi haripunktis arenesid nii akumulatiivsed kui ka eluvio-akumulatiivsed mullaprotsessid hoogsamalt kui varasematel ja hilisematel aegadel. Seevastu eluviaalprotsesside intensiivsus pidi olema väiksem. Leetumine kui mulla primaarsete ja sekundaarsete mineraalide hüdrolyüüsi (lagunemist) ning saaduste lihtainetena eemaldumist peegeldav protsess sai preboreaalsete männi-kasemetsade all areneda üksnes vaestel ja vett hästi läbilaskvatel liivadel ning liivakatel saviliivadel. See võis atlantilises kliimastaadiumis küll mõnevõrra vaibuda, kuid jätkus ka siis ning iseloomustab suurt osa liivasid praegusajani. Gleimullad on laialdase levikuga alates tundraperioodist, kusjuures nende leviala on laienenud seoses Läänemere taandumisega ning ahenenud maatõusust johtuva põhjaveetaseme alanemisega. Ka soomuldade kujunemine algas tundraperioodil, kuid kulminatsiooniks saab siingi pidada atlantilist maksimumi. Rendsiinad pael ja rähkmoreenil, leede- ja leetunud mullad liivadel ning gleimullad kõrge põhjavee või periooditi seiskuva pinna- ja ülavee tingimuses on olnud esindatud kõikidel ajajärgudel Eepleistotseenist tänapäevani.

MULLA KUI LOODUSVARA KUJUTAMINE JA ESITLEMINE

Esimesed andmed mullast Taani hindamisraamatus ning kaardid Rootsi-aegsetes adramaa-revisjoni dokumentides (Ligi 1963)

on liialt üldsõnalised, et pidada neid ammendavaks allikmaterjaliks tolle aja loodusolude kohta. Ka pole seda 17.–19. sajandil ning 20. sajandi esimestel aastakümnetel (1901–1940) valminud maahindamise plaanid/kaardid. Eesti muldkatte kaardistamine algas väikesemõõtkavaliste ülevaatekaartide koostamisega alles 1920. aastatel (Nõmmik 1923, 1926), kuigi seda oli varem kujutatud ka suuremaid maa-alasid, näiteks Venemaad või Euroopat hõlmanud dokumentidel (Stremme 1997). Anton Nõmmiku osalus 1927. a valminud Euroopa mullastikukaardi koostamisel ei ole märgitud, kuid 1937. a kaardi kaastöölise loendis seisab ka tema nimi (Stremme 1997). Valmisid ja avaldati ka mullastiku ülevaatekaardid mõnede maakondade või nende osade kohta (Harjumaa, Läänemaa, Hiiumaa, Muhu). Varasemale rikkalikule geoloogilisele, geobotaanilisele ja maahindamise andmebaasile ning isiklikule uurimistööle tuginedes andis Alfred Lillema (1946) välja esimese, nüüdisaegses tähenduses geneetilise mullastikukaardi.

Suure- ja keskmisemõõtkavalisi kaarte asuti koostama 1940. aastate teisel poolel, süstemaatilisel aga alates 1949. aastast, kui Osvald Halliku initsiatiivil lülitati sellesse töösse Tartu Ülikooli (hiljem Eesti Põllumajanduse Akadeemia) agronoomiaüliõpilased. Peaaegu üheaegselt teiste Euroopa maadega, mõnedest isegi varem, loodi 1954. a Eesti NSV põllumajandusministeeriumi alluvusse spetsiaalne mullakaardistajate rühm, millest lühikese ajaga kujunes RPI "Eesti Põllumajandusprojekti" mullastiku uurimise osakond. Maailma muude maadega võrreldes oli see hästi talitlev mullateenistus, kus Igna Rooma, Heino Kendra, Ragnar Koka jpt juhtimisel tehti ulatuslikku, mitmekesist ja arvukais trükistes kajastatud uurimistööd. Kogu Eesti maafondi (kaasa arvatud endise Nõukogude armee sõjaväeobjektide alad) suuremõõtkavaline kaardistamine (1:10 000) lõpetati 1992. aastaks. Samaaegselt hinnati maade hetkeseisu ja perspektiivi, koostati nende materjalide alusel suuremõõtkavalised agronoomiliste omaduste kaardid ning analüüsiti ja võeti saritrukises *Eesti mullastik arvudes* (1974–1989) ning mitmes muus väljaandes kokku ligemale 10 000 mullaprofiili laboratoorse analüüsi andmed. Aastatel 1957–1989 koostati Vabariiklikus Agrokeemialaboris kuuel korral suuremõõtkavalised põllumuldade agrokeemilise seisundi ja väetistarbe kaardid. Kõikide maaparandusobjektide kohta koos-

tas RPUI "Eesti Maaparandusprojekt" Rudolf Pandi, Heino Sameli, Arnold Paasi jt juhtimisel detailsed (1:2000 või 1:2500) mullastikukaardid, kusjuures need kuulusid kohustusliku projektdokumentatsiooni hulka. Maa-ameti initsiatiivil on nüüdseks kogu Eestit hõlmavad suuremõõtkavalised mullastikukaardid ASi Map poolt digitaliseeritud (Kõlli 2002). Teadaolevalt pole üleriigiliselt selleni veel kusagil mujal jõutud.

Koos suuremõõtkavaliste mullastikukaartide koostamisega alustati nende üldistamist keskmisemõõtkavalisteks (1:50 000 ja 1:100 000). Esimesed neist valmisid juba 1950. aastate alguses. 1990. aastate esimeseks pooleks olid seesugused kaardid koos vastavate andmebaasidega olemas kõikide maakondade (rajoonide) kohta. Suuremõõtkavaliste kaartide alusel on ainulaadsena maailmas valminud kogu Eestit hõlmav mullastikukaart mõõtkavas 1:200 000, mis osalt on Tartu Ülikooli Geograafiainstituudis ka digitaliseeritud ning leidnud kasutamist mitmete maakasutuse ja generaalplaneerimisega seotud ülesannete lahendamisel. Suuremõõtkavalisele andmebaasile tuginevaid üldistatud mullastikukaarte on avaldatud mitmeid (Kokk, Rooma 1989; Rooma, Voiman 1995; Rooma 1996; Rooma, Reintam 1998). Eesti Geoloogiavalitsuses valmisid geokeemilised atlased muldade huumushorisondi kohta (Petersell *et al.* 1994, 1997).

EESTI MULLAD ON JÕUDNUD EUROOPASSE (MAAILMA)

Aastast 1991 algas Eesti teadlastel muldade klassifikatsiooni ja geneesi alal koostöö USA asjaomaste asutustega. See kulmineerus Balti-Ameerika ühisekspeditsiooniga (*Baltic-American Workshop*) 1996. a (Calhoun *et al.* 1998). Cornelli Ülikoolis digitaliseeriti I. Rooma ja V. Voimani *Eesti mullastikukaart 1:500 000*, kusjuures selle USDA süsteemis (Keys... 1994) legendi koostasid R. Kõlli ja I. Lemetti. Euroopa Mullabüroo (*European Soil Bureau*) initsiatiivil käivitati 1994. a Euroopa mullastikukaardi 1:1 000 000 täiendamise aktsioon. Suuremõõtkavaliste kaartide põhjal valminud 1:500 000 ja 1:200 000 kaardid üldistati I. Rooma ja L. Reintami poolt Euroopa kaardi mõõtkavasse ning koostati viimase legendi (FAO/ISRIC 1994) ja metoodika järgi Eestit puu-

dutav andmebaas ja kaart. Euroopa miljonilises mõõtkavas mul-
lastikukaarti demonstreeriti esmakordselt 1998. a Maailma XVII
Mullakongressil Montpellier's Prantsusmaal. ISRICi (*Internatio-
nal Soil Reference and Information Centre*) juhendite ja metoo-
dika järgi koostasime mullastikukaardi 1:2 500 000 ning samas
mõõtkavas muldade degradatsiooni ja ohustatuse kaardi koos vas-
tava andmebaasiga, mis omakorda on lülitatud SOTERi (*Soil and
Terrain*) ja SOVEURi (*Soil and Terrain Vulnerability in Cent-
ral and Eastern Europe*) andmebaasidesse. Kõik need kaardid
digitaliseeriti Ain Kulli poolt TÜ Geograafiateaduskonnas. Euroo-
pa andmebaas, SOTER ja SOVEUR on avaldatud CD-ROM-
väljaannetena (Reintam, Rooma 1999; Reintam *et al.* 2000; Rein-
tam, Rooma, Kull 2001). Ühegi teise riigi osa ei põhine seal
suuremõõtkavalistel algandmetel. Eesti muldade traditsioonilised
nimetused on konverteeritud maailma (WRB — *World Reference
Base for Soil Resources*) ja USA (*USDA Soil Taxonomy*) süsteemi.

MULLA UURIMISE AJALOOST

Kirjalik esmateave pärineb aastast 1645, kui ilmus S. Guberti
Stratagemata oeconomicum (Gubert 1688). Liivimaal tema kirjel-
datud kolmest "mustast mullast" (lisaks neile kaks halli ja üks
pruun) ühe (*Schwarzerde*) tõlkis M. Lomonossov (1983) must-
mullaks (*Tšernozem*), mis tänaseni iseloomustab maailma klas-
sifikatsioonides hoopis metsasteppi, stepi ja preeriat. Mõiste
ise pärineb aga Liivimaa tammemetsadest. Tartu Ülikooli Fi-
losoofiateaduskonnas 1803. a avatud põllumajanduse osakonnas
pidas J. W. Krause 1806. a esimese loengu mullast — 40 aas-
tat enne Vassili Dokutšajevi (1846–1903), geneetilise mullatea-
duse üle maailma tunnustatud rajaja sündi. Krause järglane
J. F. L. Schmalz alustas 1829. a mullateaduse kui iseseisva õppe-
aine täiskursuse lugemist. Seitse aastat hiljem (1836) avas ta agro-
keemia põhikursuse. Seega on mullateaduse õpetamisel Tartu üli-
kooli(de)s märkimisväärne ajalugu. F. Schmalz ja tema järglane,
kuulsa Justus v. Liebigi õpilane, G. P. A. Petzholdt tegid tõsis-
tööd paljudel väliekspeditsioonidel, uurides muu hulgas isegi puuvilla
ja teepõõsa kasvatamist Krimmis, Turkestanis ja mujal (Reintam
1998). 1859. a juurutas ta muldade ja taimede tuha keemilise

analüüsi — jällegi mitu aastakümnet varem, kui Tartu Ülikooli keemiaprofessor C. Schmidt analüüsis Dokutšajevi võetud proove vene mustmuldadest ja ilmselt ka Põhja-Eesti rendsiinadest.

Mullateaduse, põllumajanduskeemia ja taimede toitmise õpetool oli nende seas, mis loodi Tartu Ülikooli ajutise nõukogu otsusega 5. augustist 1919. a. Selleks ajaks oli Tartus mullateadust õpetatud juba 90 aastat ning õpetajate põlvkondi vahetunud kuus, neist väga pika tööajaga viis. Eesti ülikoolis sai esimeseks mullateaduse ja agrokeemia professoriks, õpetooli ja katsejaama juhatajaks Anton Nõmmik, kes varem oli muu hulgas osa võtnud ka Orenburgi ekspeditsioonist ning töötanud Peterburi Õpetatud Komitees ja Dokutšajevi Mullakomitees. Ta töötas oma ametipostil kuni lahkumiseni Eestist 1944. a. Petzholdti järel oli Nõmmik teine, kel olid laialdased teadussidemed nii idas kui läänes; ta korraldas ulatuslikke välisreise ning teaduskraadigi omandas USA-s New Jersey Ülikoolis. Nõmmik oli isiklikult tuttav maailmakorüfee Curtis F. Marbutiga ja paljude teistega ning osales Maa-Ilma II ja III Mullakongressil.

Anton Nõmmiku järglane Osvald Hallik oli keemia- ja põllumajandusteaduste kandidaat (varem magister) ning 1950. aastast põllumajandusteaduste doktor. Hallik taastas lühikese ajaga sõjatules hävinud kateedri (õpetooli, instituudi), katsejaama ja laboratooriumid ning pani aluse uutele mullakogudele. Tema on üles kasvatanud kogu praeguse keskmise ja vanema põlve mullateadlaste ja agrokeemikute pere. Hallik lõi tihedad koostöökontaktid Nõukogude Liidu kesk- ja vabariiklike uurimisasutustega, asutas 1956. a koos A. Lillema ja teistega Üleliidulise Mullateadlaste Seltsi Eesti filiaali ja oli kuni surmani selle esimeheks. Et Dokutšajevi rajatud ning kogu maailmas hinnatud geneetiline mullateadus oli heal tasemel kogu Nõukogude Liidus, arenes mullateaduslik tegevus ka Eestis. Dokutšajevi Mullainstituudi, Moskva, Rostovi ja Leningradi (Peterburi) ülikooli, NSVL Teaduste Akadeemia Geograafia Instituudi jt ekspeditsioonid Eestisse ning alates 1954. aastast meie arvukad osalemised konverentsidel ja ekspeditsioonidel mujal olid kahtlemata suure tähtsusega mullateaduse arengule Eestis. Esimene konverents ja teadusekskursioon korraldati Eestis 1961. a, millele järgnes kuni 1989. aastani hulk teisi. Neist suurim oli Üleliiduline III Mullateadlaste Kon-

Joonis 4. Johann Friedrich Leberecht Schmalz (1781–1846) avas 1829. a Tartu Ülikoolis mullateaduse kursuse. Praeguseks on Tartu ülikoolides mullateadust pidevalt õpetatud 174 aastat.

gress 1966. a Tartus ja viis päeva kestnud teadusekursioon läbi Eesti. Dokutšajevi Mullainstituudi (N. A. Nogina) koordineeritud statsionaarne uurimistöö mullaprotsesside ja -režiimide alal soodustas muldade geneesi ja klassifikatsiooni teoreetilist uurimist ka Eestis, mis oli eelduseks Rahvusvahelise Bioloogiaprogrammiga liitumiseks. Käesoleva kirjutise autori tegevus üleliiduliste, osalt ühtaegu ka rahvusvaheliste uurimisprogrammide koordineerimisenõukogudes, *Mullateaduse (Potšvovedenije, Soviet Soil Science; nüüd Eurasian Soil Science)* toimetuskolleegiumis ning Kõrgemas Atestatsioonikomisjonis võimaldas pidevat kursisolekut mullateaduse saavutustega nii N. Liidus kui ka mujal maailmas. See jätkub WRB Komitees, ISRICi ettevõtmistes, Euroopa Mullabüroos (ESB — *European Soil Bureau*) jm. Kümnekond aastat valmistati Põllumajanduse Akadeemias spetsiaalselt ette mullauurijaid suuremõõtkavalise kaardistamise ja muude tegemiste tarvis. Dokutšajevi ja tema koolkonna ning toetajate ja järgijate ideedest juhendumine võimaldaski Eestis arendada geneetilist mullateadust ja selle harusid. Eesti mullateadusel pole pärast taasiseseisvumist seni midagi häbeneneda oma mis tahes riigist pärinevate kolleegide ees.

MIS ON MULLAL JA MULLATEADUSEL ÜHIST ÖKOLOOGIAGA?

Et muld on ühtaegu elutegevuse saadus ja selle eeltingimus, kuulub ta koos roheliste taimedega talitledes vaieldamatult maismaa ökosüsteemide koosseisu. Ta pole mitte ainult kinnitus- ja kasvukohaks taimedele ning elupaigaks mikroobidele ja mikrofaunale, vaid ka vahetu osaleja energiavoogudes, biogeokeemilistes aineeringetes, produktsiooniprotsessis ning taim—muld-süsteemide sisemise kontrolli, regulatsiooni ja juhtimise mehhanismides. Muld seob ainete geoloogilise ringe bioloogilisega, reguleerib õhk- ja vesikonna koostist ning talletab muundunud orgaanilist ainet ja päikeseenergiat selles. Mullamineraalide ja keemiliste koostekomponentide keemiliste sidemete energia (keskmiselt $7,5 \times 10^{12}$ kcal/ha) pole sugugi väiksema tähtsusega päikesekiirguse transformatsioonil moodustunud orgaanilise aine energiast. Mulla produktsioonivõime (aktiivveemahutavus ning mineraalne ja kee-

Joonis 5. Osvald Hallik (1906–1964) tõstis tuhande sõjatules hävinud mullateaduse ning kasvatas üles mitu põlvkonda mullateadlasi.

miline potentsiaal) realiseerub tegelikus kogu- ja puhasprodukt-sioonis. Kui ökoloogia on teadus organismidest ja nende vastasmõjudest ümbritseva keskkonnaga (*oikos*'ega), siis muld eluga seotud objektina kuulub peale mullateaduse ka ökoloogia ainevalda. Nii nagu taimi, loomi ja mikroobe ei ole võimalik lahutada veest, soojusest ja valgusest, ei saa neid lahutada ka mullast. Kui taim toidab looma (ja inimest), kuid ise toitub mullast, siis toidab ka muld looma ning inimest.

LÕPETUSEKS

Muld on pika aja jooksul kujunenud ja pidevalt arenev loodusvara, mille elu ja areng on aegade jooksul olnud seotud roheliste taimede ja orgaanilisi jäänuseid muundavate mikroorganismidega. Tema eristatavate diagnostiliste tunnuste kogum ei vaja väljakujunemiseks pikka aega, kuid mulla kvantitatiivsed näitajad muutuvad üpris aeglaselt. Muld on oma arengus dünaamiline ning seotud taimkatte moodustumise ja muutuste kuluga. Nagu

igasugustes eluprotsessides, on ka kõik mullas toimuv tsükliline, hõlmates nii ajalisi kui ka ruumilisi muutusi. Eesti alal aastatuhandete jooksul toimunu on taimkatte ja kliima muutuste kaudu kirjeldatav vaid seetõttu, et valitseb põhimõtteline üheaegsus produktsiooniprotsessis ja mullatekkes ning taimkattetüüpide indikaatorlus muldade suhtes ja vastupidi.

Muld ei ole üksnes tootmisvahend põllu- ja metsamajandusele, vaid analoogiliselt õhk- ja vesikonnaga, taime- ja loomariigiga ning maapõuega eelkõige iseseisev, elu järjepidevust tagav ja peegeldav loodusvara. Oma olemuselt on muld bioloogiline objekt, mis elutegevuse tulemusena on kujunenud maakoorel kui geoloogilisel objektil. Sellest johtuvalt vajab muld ja tema uurimine samasugust tähelepanu kui kõik teised bio-geoteaduste objektid. Maailmatasemel püsimiseks (või ka sinna jõudmiseks) ei piisa vaid nõukogude ajal kogutud andmebaasist ning toonaste tegijate praegusest entusiasmist selle üldistamisel ja maailmale tutvustamisel. Ehkki Eesti mullad on ühed kõige põhjalikumalt uuritud mullad maailmas ja kõik meie andmebaasid põhinevad suuremõõtkavalisel lähtematerjalil, ei ole mingit põhjust arvata, et sellealane tegevus oleks ammendatud.

Kirjandus

- Brinkman, R. 1979. *Ferrolysis, a Soil-Forming Process in Hydro-morphic Conditions*. Wageningen: Pudoc. 105 pp.
- Calhoun, T. E., O. Ellermäe, R. Kölli, I. Lemetti, P. Penu, C. W. Smith 1998. Ameerika-Balti koostööna uuritud Eesti reepermullad. — *Eesti muldade klassifitseerimise probleeme*. (Eesti Põllumajandusülikooli teadustööde kogumik, 198.) Lk 76–114
- Driessen, P., J. Deckers, O. Spaargaren, F. Nachtergaele, (eds) 2001. *Lecture Notes of the Major Soils Of the World. World Soil Resources Reports*, 94. Rome: FAO. 337 pp.
- FAO/UNESCO 1994. *Soil Map of the World. Revised Legend with Corrections*. Wageningen: ISRIC. 140 pp.
- Gritšuk, Gritšuk 1950 = В. П. Гричук, М. П. Гричук 1950. К вопросу о характере приледниковых ландшафтов Северо-Восточной Прибалтики. — *Вопросы географии*, сборник 23. Москва, стр. 121–143

Mullast ja mullateadusest läbi aegade

- Gubert, S. 1688 (1645). *Stratagema Oeconomicum oder Akker-Student*. Riga: Georg Matthias Publishers. 224 S.
- ISSS/ISRIC/FAO 1998 = *World Reference Base for Soil Resources. World Soil Resources Reports*, 84. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. 91 pp.
- Keys to Soil Taxonomy. 1994. USDA Soil Conservation Service. Sixth Edition. 306 pp.
- Kokk, R., I. Rooma 1989. Uus Eesti mullastiku kaart. — *Eesti Loodus*, nr 10, lk 636–640; 684; 686
- Kõlli, R. 1971. On the relations between vegetation and soils in ecosystems on brown forest and brown pseudopodzolic soils. — *Biological Productivity and Regimes of Soils*. (Transactions of Estonian Agricultural Academy, 75.) Tartu, pp. 165–202
- Kõlli (Kully), R. 1980. Ash composition of forest litters in the soils of Estonian SSR. — *Почвоведение / Soviet Soil Science*, 10, pp. 112–121
- Kõlli, R. 2002. Large-scale digital soil map of Estonia and its application for soil conservation purposes. — *European Society for Soil Conservation Newsletter*, 2, pp. 7–9
- Ligi, H. 1963. *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XVII sajandil*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. 139 lk
- Lillema, A. 1946. *Lühike mullaerimite kirjeldus Eesti NSV mullastikukaardi juurde (1:400 000)*. Tartu: Teaduslik Kirjastus. 60 lk + kaart
- Lippmaa, T. 1935. Eesti geobotaanika põhijooni. — *Acta et Commentationis Universitatis Tartuensis*, A. 28, 4, lk 151
- Ломоносов 1983 = М. В. Ломоносов 1983. *Лифляндская экономия (перевод книги С. Губертуса) 1747*. (Полное собрание сочинений, том II.) Москва, стр. 71–152
- Nõmmik, A. 1923. Kodumaa mullastikust. — *I-sed agronoomide päevad Jänedal. Eesti Agronoomide Seltsi toimetused*. Tartu, lk 39–107
- Nõmmik, A. 1926. Kodumaa mullastik. — *Eesti. Maa, rahvas, kultuur*. Tartu: Haridusministeeriumi Kirjastus, lk 97–149
- Petersell, V., H. Ressar, V. Möttus, A. Olsson, L. Unt, M. Vösu 1994. *Geochemical Atlas of the Humus Horizon of Soil and Upper Layer of Peat Deposits of Northeast Estonia*. Tallinn/Uppsala: Geological Survey of Estonia, Geological Survey of Sweden
- Petersell, V., H. Ressar, M. Carlsson, V. Möttus, M. Enel, A. Mardla, K. Täht 1997. *The Geochemical*

- Atlas of the Humus Horizon of Estonian Soils (with 39 maps)*. Tallinn/Uppsala: Geological Survey of Estonia, Geological Survey of Sweden
- Pirgus 1968 = Э. Пиррус 1968. *Ленточные глины Эстонии*. (Труды Института геологии Академии Наук ЭССР.) Таллин. 144 стр.
- Reintam, L. 1994. Experience in the use of archaeological objects for the study of pedogenesis. — *Transactions of 15th World Congress of Soil Science*, 6a, commission V. Acapulco, Mexico: International Society of Soil Science, pp. 330–347
- Reintam, L. 1995a. Muldade kujunemine. — *Eesti Loodus*. Tallinn: Valgus & Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 419–430; 566–567; 593–595
- Reintam, L. 1995b. Temporal and spatial changes in organic agents in the progress of primary pedogenesis. — *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Ecology*, 5, ³/₃, pp. 61–76
- Reintam, L. 1997. Pedogenetic changes in the quantity and distribution of textural and chemical soil constituents during thirty years. — *Proc. Estonian Acad. Sci. Biol. Ecol.*, 46, 3, pp. 174–190
- Reintam, L. 1998. Mullateadus. — *Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, I osa (kuni 1918. aastani)*. (Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi Toimetised, 5.) Tartu, lk 16–19
- Reintam, L. 1999. Holocene and current changes in forest Stagnic Luvisol. — *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Geology*, 48, 4, pp. 228–250
- Reintam, L., I. Rooma 1999. Estonia. — *The European Soil Data Base*. CD-ROM. EURSDBV10 – CD08–03–15–1312
- Reintam, L., I. Rooma 2000. Muld läbi aastatuhandete. — *Loodusteaduslikud ülevaated Eesti Maa Päeval. Kaasaegse ökoloogia probleemid*, VIII, lk 223–240
- Reintam, L., I. Rooma, A. Kull 2001. Map of soil vulnerability and degradation in Estonia. — *Sustaining the Global Farm*, pp. 1068–1074. CD-ROM, Purdue University and the USDA-ARS National Soil Erosion Research Laboratory
- Reintam, L., I. Rooma, A. Kull, E. Kitse, I. Reintam 2000. Estonia. — *Soil and Terrain Database, Land Degradation Status and Soil Vulnerability Assessment for Central and Eastern Europe*. FAO Land and Water Digital Media Series, 10. CD-ROM, FAO, ISRIC
- Rooma, I. 1996. Muldkate, 1:1 500 000. — *Eesti atlas koolidele*. Tallinn: Avita, lk 16–17

Mullast ja mullateadusest läbi aegade

- R o o m a, I., L. R e i n t a m 1998. Soil Map of Estonia, 1:1 000 000. — *Soil Geographical Data Base of Europe at Scale 1:1,000,000. Version 3.28.* France, INRA
- R o o m a, I., V. V o i m a n 1995. Eesti mullastiku kaart, 1:1 400 000. — *Eesti Loodus.* Tallinn: Valgus & Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 432–433
- S t r e m m e, H. E. 1997. Preparation of the collaborative soil maps of Europe, 1927 and 1937. — *Advances in GeoEcology*, 29, pp. 145–158
- T h o m s o n, P. 1929. Die regionale Entwicklungsgeschichte der Wälder Estlands. — *Acta et Commentationis Universitatis Tartuensis*, A 17, 2, S. 88
- V o l o b u j e v 1974 = В. Р. Волобуев 1974. *Введение в энергетику почвообразования.* Москва: Наука. 128 стр.
- V ö s s o t s k i, G. N. 1999. Gley. — *Почвоведение / Eurasian Soil Science*, 10, pp. 1189–1195

LOIT REINTAM (sünd. 1929) on mullateadlane ja ökoloog, bioloogia-doktor (1974), Eesti TA liige (1990). Lõpetas 1954. a EPA ja töötab seal a-st 1953 (1977. aastast professor, 1999. aastast emeriitprofessor). Olnud ühtlasi TÜ õppejõud (1958–1993) ja Juhtimise Kõrgema Kooli professor (1986–1992). 1964–1991 oli ta Üleliidulise Mullateadlaste Seltsi Eesti filiaali esimees, 1990–1997 Eesti Teadusfondi Nõukogu liige (1993–1997 aseesimees), 1997–2003 Teaduskompetentsi Nõukogu liige, a-st 1978 Rahvusvahelise Mullateaduste Liidu ja a-st 1991 Euroopa Mullakaitse Seltsi liige.

UUE MAJANDUSE LÄTTEIL

Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938

Jaak Valge

Perekonnastatistika andmed

Parimaks võimaluseks määratleda rahvastiku hõivealad ka teistel aastatel on kasutada perekonnastatistikat.

Eesti Vabariigi perekonnastatistikas (surmade, sündide ja abielude registreerimise juures) registreeriti ka hõivealad. Surma registreerimise pandi kirja lahkunu endine hõiveala, abielu registreerimise juures fikseeriti nii pruudi kui peigmehe hõiveala, sündi registreerides fikseeriti vastsündinu isa ning väljaspool abielu sündinu korral ema tegevusala (registreeriti ainult elussünnid). Hõivealasisid oli kokku kaheksa suurt jaotust, mis omakorda jaotusid väiksemateks üksusteks:

1) põllumajandus (põllumajanduse, aianduse, kalanduse ja metsanduse ettevõtjad; asunikud; popsid, vabadikud ja väikemaapidajad; töölised ja teenijad; ametnikud; muud sellel alal tegevad isikud; põllutöö (eristamata));

2) tööstus (tööstuse suurettevõtjad (palgatud tööjõuga); iseisvad väikettevõtjad (palgatud tööjõuta); töölised ja teenijad; ametnikud; muud tööstuse alal tegevad isikud);

Algus eelmises numbris.

3) kaubanduse, rahanduse, transpordi ja side suurettevõtjad (palgatud töajõuga); iseseisvad väikeettevõtjad (palgatud töajõuta); töölised ja teenijad ametnikud; muud kaubanduslikul alal tegevad isikud;

4) riigi- ja omavalitsusteenistus (ametnikud; sõjaväelased; töölised ja teenijad; muud);

5) ühiskondlikul alal tegutsejad (ettevõtjad; vabakutselised; ametnikud; töölised ja teenijad; muud);

6) majateenijad, kindla tööalata ja tööta töölised;

7) väljaspool tööharusid seisvad isikud (kapitalist elavad; õpilased; hoolealused);

8) teadmata ala ja kihita.

Seega ei ole rahvaloenduste ja perekonnastatistika jaotus küll päriselt kattuv, ent seda on võimalik eri jaotuste kokkuarvestamise kaudu ühtlustada. Põhierinevuseks on aga, et rahvaloenduses registreeriti elatusala, perekonnastatistikas hõiveala. Ent kandes hiljem perekonnastatistika andmed üle kogu rahvastikule, kujuneb tulemuseks samuti elatusala.

Registreerimise kord oli järgmine. Enne iseseisvust saadi andmeid sündide, surmade, abielude ja abielulahutuste kohta kogudustelt üks kord aastas koguduste aastaaruannete näol. Ent need teated on üsna puudulikud. Iseseisvuse alguses seati perekonnaseisu muutuste kohta sisse teatelehed, kus registreeriti iga juhtum. Need võimaldasid juba teateid saada ning kasutada statistikanõuete kohaselt, mis olid kujunenud Lääne-Euroopa maades rahva loodusliku liikumise jälgimiseks. Esiialgu tekitas aga suuri raskusi nende andmete kättesaamine kogudustelt. Siiski saadi juba 1924. aastal 93% teatelehti kätte.

Suurema muudatuse tõi perekonnaseisu seadus, mis hakkas kehtima 1. juulist 1926 (*Riigi Teataja*, 191/192, 1926). Selles oli ette nähtud andmete edastamise kord Riigi Statistika Keskbüroole. Perekonnaseisumetnikelt statistiliste teatelehtede kättesaamise kontrolliks seati sisse eriline kartoteek, mille abil oli võimalik teha kindlaks puuduvaid teatelehti ja lehtede saatmise aega (*Valitsusasutiste...* 1934: 10). Seega suurenes uue perekonnaseaduse maksmahakkamisega statistiliste andmete arvestamise täpsus. Ka määrati kindlaks asutused, kes olid pädevad

perekonnaseisuakte täitma ja statistilisi andmeid saatma. Teiseks määrati seaduses kindlaks tähtjad, mille jooksul pidi registreeritava perekonnaseisu muudatused, mis kõrvaldas näiteks sündide alal sündmuse pikemaks ajaks või isegi päriselt registreerimata jätmise. Et perekonnaseisuetnik pidi iga perekonnaseisuakti juures ka vastava teatelehe täitma, ja selle kohustuse järelevalve oli teostatav, siis oli võimalik saada teateid sündide, surmade, abiellude ja abielulahutuste kohta täies ulatuses. Eelmiste aastate arvused tuli parandada, selgus, et on olemas hulk varem sündinud ja surnud isikuid, keda kusagil polnud registreeritud (enamjaolt oli teatatud ainult vallavalitsustele) (Reiman 1927: 98).

1926. aastal avaldatud andmed kuuluvad oma laadilt üleminekuajajärku. Esimese poolaasta andmed on pärit endise perekonnaseaduse kohaselt peamiselt koguduste vaimulikelt, saadetud, nii nagu eelmistel aastatel, erilise teatekaardiga ning sugugi mitte kõikide juhtude kohta. Teise poolaasta andmed pärinevad aga uue perekonnaseaduse kohaselt perekonnaseisuetnikelt kõikide juhtude kohta statistiliste teatelehtede alusel. 1928. aastal avaldati täpsustatud andmed surmade ja sündide kohta aastatel 1919–1926 (Reiman 1928a: 1). Uue seaduse järgi toimus perekonnaseisu muudatuste registreerimine omavalitsuste (linnad, alevid, vallad) perekonnaseisuetmites ja vaimulikeperekonnaseisuetnike juures, kes olid vastava perekonnaseisuetnikuks astumise soovi esitanud Siseministeeriumile. 1. aprillil 1937 oli kokku 701 perekonnaseisuetnikku, neist 402 omavalitsuste juures, 285 usuühingute juures ning 14 välisesinduste juures. Abiellumisel ja surmajuhtumite puhul eelistati registreerimist vaimulikust perekonnaseisuetniku juures, sündide registreeriti pigem omavalitsuse perekonnaseisuetniku juures. 1930. aastate teisel poolel toimus ligikaudu 2/3 perekonnaseisu muudatuste registreerimisest omavalitsuste ja 1/3 vaimulike perekonnaseisuetnike juures (Tomberg 1937: 565–566). Seega suurenes perekonnastatistika usaldusväärsus alates 1926.–1927. aastast.

Perestatistikast saadud arve on ühtlustamise otstarbel ümber klassifitseeritud andmete esitamise viisi muutuse tõttu. Ühte on liidetud kaubanduses, transpordis ja sides ning riigi ja omavalitsusteenistuses olevad isikud, eraldi võttes on andmeid nende

Tabel 10

SÜNDINUTE ISA (EMA) HÕIVEALA

Aasta	Põllu- majan- dus	Töös- tus	Kauban- dus, trans- port, side, ühis- kondlik tegevus	Maja- ja isiku- teenis- tus	Kindla töö- alata tööta- töölise	Tead- mata alaga	Kapita- list elavad, õpilased, hoole- alused	Kokku sündi- nud
1923	12 225	4113	2388	152	0	3393	76	22 347
1924	12 498	3025	2345	964	0	2534	76	21 441
1925	12 016	2790	2417	111	995	2045	71	20 445
1926	11 961	2925	2405	102	461	2031	92	19 977
1927	13 281	3272	2388	74	161	453	76	19 705
1928	13 314	3616	2557	72	36	390	79	20 064
1929	12 198	2976	2436	76	895	451	78	19 110
1930	12 558	2904	2585	95	987	262	80	19 471
1931	12 779	2752	2523	111	942	315	87	19 509
1932	12 767	2691	2406	88	1269	405	116	19 742
1933	12 081	2407	2108	79	1102	360	71	18 208
1934	11 445	2329	2144	60	947	298	82	17 305
1935	17 891
1936	11 629	2888	2654	77	627	254	93	18 222
1937	11 243	3015	2703	88	870	212	59	18 190
1938	11 126	3392	2877	83	674	210	91	18 453

kohta suhteliselt vähe ning seetõttu juhuslikkuse osakaal suur. Pealegi on nende toodetud lisandväärtus hilisemates kalkulatsioonides niikuinii arvestatud ühesugusena Juhan Janussoni proportsiooni alusel.

Perekonnastatistika andmed hõivealade kaupa on toodud tabelites 10–13.

Loomulikult ei ole alust arvata, et sündide, surmade ja abielude registreerimise puhul oleks saadud täpsed andmed hõivealade kohta. Registreerimine toimus ju isikute ütluste järgi, mille õigsust keegi ei kontrollinud. Kindlasti kalduti nende ütluste andmisel oma sotsiaalset seisundit mõnevõrra parandama — ei olnud ju peigmehe mugav öelda, et ta on töötu jne. Samas ei võetud enda või kadunu elatusala esitades andmeid ka laest; töötuse puhul

Tabel 11

SURNUTE ENDINE HÕIVEALA

Aasta	Põllu- majandus	Töös- tus	Kauban- dus, trans- port, side, ühis- kondlik tegevus	Maja- ja isiku- teenis- tus	Kindla töö- alata tööta- tööli- sed	Tead- mata alaga	Kapita- list elavad, õpilased, hoole- alused	Kokku surnud
1923	8697	2487	1017	189	0	3749	491	16 630
1924	8669	1631	997	1232	0	3427	962	16 918
1925	6712	1557	977	124	1865	3121	2324	16 680
1926	9027	2368	1288	197	120	3728	1319	18 047
1927	9662	2695	1562	189	105	3301	1842	19 356
1928	8820	2477	1381	167	36	3129	1775	17 785
1929	9814	2141	1500	179	926	3423	2195	20 178
1930	8551	2121	1407	165	310	2308	1748	16 610
1931	9198	1849	1412	177	653	2752	2036	18 077
1932	8511	1639	1256	128	889	2511	1707	16 641
1933	8618	1501	1266	102	803	2483	1699	16 472
1934	8575	1492	1285	98	617	2121	1665	15 853
1935	10 125	1813	1505	123	683	2312	2303	18 864
1936	9378	1722	1383	120	594	1979	2418	17 594
1937	8490	1686	1274	114	671	2133	2246	16 614
1938	8569	1719	1429	105	613	1710	2351	16 496

õeldi oma endine tööala, jne. Samas ei ole alust arvata, et nende ütluste täpsus oleks aastati muutunud. Iseasi on muidugi registreerimise täpsus, mis suurenes, nagu eespool tähendatud, 1926.–1927. aastast. Tabelites toodud arvude põhjal võib aga siiski väita, et registreerimistäpsus ja seega ka andmete usaldusväarsus suurenes järskult alates 1929. aastast.

Perestatistika andmete ühtlustamine ning kogu rahvastiku elatusalade kalkuleerimine

Järgnevalt on tabelites toodud arve edasi ümber klassifitseeritud. Tabelid 10 ja 12–13 (andmed sündinud laste vanemate või abiellujate hõiveala kohta) kajastavad keskmisest noorema elueaga isikute elatusala ning andmed surnute kohta (tabel 11) keskmisest

Tabel 12

PEIGMEESTE HÕIVEALA

Aasta	Põllu- majan- dus	Töös- tus	Kauban- dus, trans- port, side, ühis- kondlik tegevus	Maja- ja isiku- teenis- tus	Kindla töö- alata tööta- tööli- sed	Tead- mata alaga	Kapita- list elavad, õpilased, hoole- alused	Kokku peig- mehi
1923	4493	2340	1534	25	0	1017	85	9494
1924	4190	1690	1460	500	0	826	95	8761
1925	3791	1611	1590	8	405	678	124	8207
1926	3766	1891	1724	8	94	174	93	7750
1927	4304	2146	1879	11	150	86	84	8660
1928	4377	2315	1941	9	20	45	94	8801
1929	4108	2125	1937	9	489	45	94	8807
1930	4338	1879	1961	7	554	60	98	8897
1931	4412	1868	1969	6	403	29	91	8778
1932	4459	1916	1841	3	449	39	93	8800
1933	4281	1868	1703	34	431	72	36	8425
1934	4397	2053	1836	3	451	95	38	8873
1935	4478	2242	1954	6	447	81	46	9254
1936	4627	2466	2102	10	450	68	54	9777
1937	4118	2634	2115	10	571	70	44	9562
1938	4037	2730	2180	5	445	100	52	9549

vanema elueaga isikute endist elatusala. Nii sündide kui peigmeeste andmed kajastavad meeselanikkonna elatusala (kusjuures sünnid mitte täielikult), surnute andmeis kajastub mõlema soo elatusala, samal ajal kui “puhast” naissoost isikute elatusala kajastavad ainult pruutide andmed. Seega on kõigi nelja andmeseeria aritmeetilises keskmises kajastuv seeria tegeliku keskmise suhtes mõnevõrra nihkes — noorema ning meessoost elanikkonna suunas.

Perekonnastatistika andmed kujunevad enam tasakaalustatuks siis, kui jätta sündide statistika arvestusest välja. Peigmeeste ja pruutide andmed kajastavad mõlemast soost isikute hõiveala, kes on tööinimesetee alguses, surnute hõiveala kajastab aga oma tööinimesetee lõpul olevate mõlemast soost isi-

Tabel 13

PRUUTIDE HÕIVEALA

Aasta	Põllu- majan- dus	Töös- tus	Kauban- dus, trans- port, side, ühis- kondlik tegevus	Maja- ja isiku- teenis- tus	Kindla töö- alata töötä- töölil- sed	Tead- mata alaga	Kapita- list elavad, õpilased, hoole- alused	Kokku pruute
1923	4144	1417	639	303	0	2905	86	9494
1924	4072	930	676	728	0	2257	98	8761
1925	3312	850	616	262	972	2092	103	8207
1926	3767	1195	766	344	111	1478	89	7750
1927	4573	1345	875	349	103	1293	122	8660
1928	4482	1495	931	324	5	1477	87	8801
1929	4222	1206	939	284	398	1684	74	8807
1930	4005	1130	901	282	386	2123	70	8897
1931	4479	1081	875	331	331	1569	112	8778
1932	4679	1088	797	270	326	1548	92	8800
1933	4289	963	761	222	360	1783	47	8425
1934	4421	908	850	249	341	2057	47	8873
1935	4623	1010	908	246	321	2090	57	9254
1936	4896	1127	979	246	305	2156	68	9777
1937	4129	1053	981	239	378	2728	54	9562
1938	4258	1172	1084	280	263	2422	70	9549

Tabelite 10–13 allikad: aastad 1923–1924: sündivus: Eesti 1920–1930. 1931: 25, 32 (suhtarvud on ümber arvestatud absoluutarvudeks ning klassifikatsioon ühtlustatud hilisemate aastatega); suremus: Eesti 1920–1930. 1931: 26, 34, 36 (mehed ja naised on antud tabelites eraldi, on arvestatud kokku); abiellumus: Eesti 1920–1930. 1931: 38, 40 (suhtarvud on ümber arvestatud absoluutarvudeks ning klassifikatsioon ühtlustatud hilisemate aastatega); 1925. aasta: Tabelid sündivuse, surevuse ja abielluvuse kohta 1925 a. — Eesti Statistika Kuukiri, 1927, lk 114–123; 1926. aasta: Reiman 1928a: 9–15; 1927. aasta: Reiman 1928b; 1928. aasta: Rahvastik... 1930: 16, 30–31, 41–42; 1929. aasta: Reiman 1930; 1930. aasta: Reiman 1932a; 1931. aasta: Reiman 1932b; 1932. aasta: Reiman 1934a; 1933. aasta: Reiman 1934b; 1934. aasta: Reiman 1935; 1935. aasta arvutusalus: Riigi Statistika Keskbüroo kokkuvõtetabel abiellumusest tööhäruude ja ühiskondlike kihistuste järgi 1930–1935. Eesti Riigi-arhiiv (= ERA), f 1831, n 1, s 669, l 286); Riigi Statistika kokkuvõtetabel abiellumusest peigmehe tööhäruude ja ühiskondlike kihtide järgi 1930–1935 linnas ja maal kokku. ERA, f 1831, n 1, s 669, l 301; Reiman 1936: 620 (arvestatud kahe piirneva aasta keskmisena); 1936. aasta: Tomberg 1937: 586–595; 1937. aasta: Tomberg 1938: 564–570; 1938. aasta: Tomberg 1940: 33–39.

kute hõiveala mõningases ajanihkes. Surnute keskmine endine hõiveala hälbib tegelikust keskmisest rohkem vanemate inimeste poole ning pruutide ja peigmeeste keskmine hälbib keskmisest nooremate inimeste poole. Seega — ehkki surnute endine elatusala hõlmab mõlemast soost isikuid, ei ole keskmise arvestamisel õige arvestada surnuid kaks korda. Niisiis peaks loogiline valem kogu rahvastiku tööhõiveproportsioonide arvutamiseks olema $Ke = (Su + Pe + Pr)/3$, kus Ke on kogu rahvastiku hõiveala, Su on surnute hõiveala ning Pe peigmeeste hõiveala ning Pr pruutide hõiveala. Tabelis 14 on toodud selle valemi põhjal arvatud elatusalade protsendid, kusjuures kindla tööalata, töötud, samuti teadmata ala on jaotatud eelnevalt teiste elatusalade vahel proportsionaalselt laiali.

Tulemust on võimalik kontrollida 1934. aasta rahvaloenduse andmetega (tabel 15).

1922. ja 1923. aasta erinevused võivad tuleneda tegelikest muutustest (1923. aasta oli tööstusliku orientatsiooni kulminatsioon, samuti võis 1922. aastal ühiskondliku tegevuse alajao-tuse hulgas olla veel palju demobiliseeritud; perekonnastatistika usaldusväärsus 1923. aastal oli kahtlemata madalam kui pärast 1926. aastat). 1934. aasta puhul võivad väikesed erinevused tulla asjaolust, et rahvaloendus toimus 1. märtsil, perekonnastatistika andmed aga on saadud aasta lõikes. Pealegi ei pruugi ju ka rahvaloendus olla päris täpne. Seega üldkokkuvõttes kinnitab tulemus siiski küllaltki selgelt perekonnastatistika usaldusväärust. On ju tegemist 30–40-tuhandelise peegelgrupiga (3–4% kogu elanikkonnast).

Teades aga perekonnastatistika usaldusvääruse madalat taset kuni 1926.–1927. aastani (vt tabelid 10–13), võib eeldada, et hilisemate aastate puhul on töödeldud perekonnastatistika andmed tööhõive määratlemisel tegelikkusele lähedasemad.

Järgmises tabelis (tabel 16) on esitatud perekonnastatistika proportsioonide põhjal arvatud elanikkonna jaotus tööhõivealadesse absoluutarvudes, mille aluseks on rahvastiku jaotus elatusalade kaupa (tabel 14) ning kogu elanikkonna absoluutarv. Täpsem elanikkonna absoluutarv on olemas kahel rahvaloenduste ajast — 1922. aasta 28. detsembri rahvaloendusel saadud ja 1934. aasta 1. märtsi rahvaloendusel saadud. Lisaks arvutati

Tabel 14

EESTI ELANIKKONNA JAOTUS
MAJANDUSSEKTORITE VAHEL
(%)

Aasta	Primaar- sektor	Sekundaar- sektor	Tertsiaar- sektor	Kokku
1923	61,1	22,8	16,1	100
1924	59,9	15,9	24,2	100
1925	58,3	17,5	24,2	100
1926	58,4	20,4	21,2	100
1927	58,2	20,3	21,5	100
1928	57,2	21,3	21,5	100
1929	58,1	19,0	22,8	100
1930	58,7	18,5	22,8	100
1931	60,2	16,9	22,9	100
1932	61,8	17,0	21,1	100
1933	62,6	16,8	20,7	100
1934	62,2	16,7	21,2	100
1935	60,9	17,3	21,8	100
1936	59,8	17,8	22,4	100
1937	57,2	19,3	23,5	100
1938	55,8	19,8	24,4	100

Arvutusalus: tabelid 10–13.

Tabel 15

PEREKONNASTATISTIKA JA RAHVALOENDUSTE VÕRDLUK

Tööharu	1922	1923	1934	
	Rahva- loendus	Pere- statistika	Rahva- loendus	Pere- statistika
Primaarsektor	63,7	61,1	60,3	62,2
Sekundaarsektor	17,0	22,8	17,8	16,7
Tertsiaarsektor	19,3	16,1	21,9	21,2
Kokku	100	100	100	100

Arvutusalus: tabelid 9 ja 14.

ERI ELATUSALADE ISIKUTE ABSOLUUTARVUD
(tuhandetes)

Aasta	Primaar- sektor	Sekundaar- sektor	Tertsiaar- sektor	Kokku
1923	(679,1)	(253,3)	(178,4)	1110,8
1924	(668,1)	(177,3)	(270,1)	1115,6
1925	(651,6)	(195,3)	(270,1)	1117,0
1926	(651,7)	(228,4)	(236,8)	1116,8
1927	(649,4)	(226,4)	(239,8)	1115,6
1928	(638,4)	(237,5)	(239,7)	1115,7
1929	648,7	212,5	254,4	1115,7
1930	655,5	206,6	254,0	1116,1
1931	673,6	189,0	255,8	1118,4
1932	693,4	191,2	236,9	1121,5
1933	703,3	188,5	232,5	1124,3
1934	700,4	188,0	238,4	1126,8
1935	687,4	195,2	246,3	1128,9
1936	675,5	201,5	253,0	1130,0
1937	646,7	218,8	265,2	1130,7
1938	631,7	224,7	276,1	1132,5

Allikad: tabel 15.

Eestis sündimuse, suremuse ja üle piiri liiklemise andmeil iga aasta 1. jaanuaril ja 1. juulil rahvastiku üldarv, mis peaks samuti olema üpris täpne. Et aga arvestus on toimunud eri kuupäevadel, erinevad nad pisut rahvaloenduse andmeist. Siinkohal on toodud iga aasta 1. juuli andmed, sest see kuupäev on kõige lähemal aasta keskmisele.

Sulgudes esitatud arvud on vähem usaldusväärsed. Siiski võib tulemust pidada mõneti üllatavaks. Ootamatu on 1929. aastal alanud tööstusest elatust saavate isikute arvu järsk vähenemine kuni 1931. aastani. Kuna aga kõigi nelja perekonnastatistika seeria andmed seda kinnitavad, tuleb see tendents teadmiseks võtta. Samuti on üllatav, et isegi 1930. aastate teisel poolel ei saavutanud sekundaarsektorist elatist saavate isikute absoluutarv 1920. aastate

teise poole taset. Et samal ajal tööstustoodang tõusis üsna järsult, tähendab see produktiivsuse kasvu sekundaarsektoris.

Investeeringuindeks

Sisemajanduse kogutoodangu arvestamisel on oluline teada investeeringuid. Investeeringu on raha paigutamine pikemaks ajaks ja kindla, püsivalt ilmneva efekti saavutamiseks. Arvestatakse ka remondile ja säilitamisele kulutatud kapitali.

Esimesel iseseisvusajal investeeringute statistikat ei tehtud. 1926. aastast arvestati vaid aktsiaseltside ja osühingute kapitalide muutumist, mille põhjal oleks raske koguinvesteeringuid määratleda. Küll aga tehti nii Majandusministeeriumis kui ka Riigi Statistika Keskbüroos varade väärtuse arvestamisel ning ka investeeringute ja amortisatsiooni kohta mitmesuguseid kalkulatsioone.

Investeeringuindeks illustreerib investeeringute **muutust**. Meetodika selle väljaarvutamiseks on toonud Ingvar Svennilson (vt Svennilson 1954: 227–230). Investeeringuindeks väljendab **koguinvesteeringute** dünaamikat ja põhineb terase¹ ja tsemendi kasutamisel lõpptarbimises. Mõlemaid neid materjale kasutati just nimelt kapitalikaupade tootmisel, s.t terase ja tsemendi kasutamise muutus kajastab ka investeeringute muutust. Tegelikke investeeringute liikumisega kõige sarnasemaid tulemusi on andnud valem $\sqrt{\frac{S_2 C_2}{S_1 C_1}}$, kus S ja C on terase ja tsemendi tarvitamine vastavalt kahel erineval aastal.

Mitmel põhjusel võib investeeringuindeks siiski erineda tegeliku investeeringu trendist. Terasse tarvitamine varieerub eri kapitalikaupade puhul suuresti. Näiteks vedurite ehitamine nõuab palju rohkem terast kui lennukite tootmine, kuid samas on lennukid vedureist kallimad. Ka tarvitatakse viimaste ehitamiseks enam spetsiaalrased. Samuti ei väljenda tsemendi kasutamine ehitusaktiivsust eri ajaperioodidel ühtemoodi, sest varem kasutati enam puitu ja savi või hoopis munavalget. Lühiperspektiivis ning juhul, kui aastatel, mida vastava investeeringuindeksi seeria puudutab, ei

¹Terast nimetati Eestis ka separauaks (või rauaks, mis sisaldab süsinikku alla 1,7%).

toimunud olulist tehnoloogilist hüpet, ei saa see aga lõpptulemust siiski kuigi olulisel määral muuta.

Eesti puhul kerkib aga investeerimisindeksi väljaarvutamisel ka muid probleeme. Kõigepealt ei ole teada tsemendi ja raua kasutamine **lõpptarbimises**. Ainus võimalus on aluseks võtta nende materjalide toodangu ning impordi andmed. Ent 1920. aastate esimesel poolel oli seoses veneaegsete tehaste ning militaarehitiste lammutamisega vanarauda niipalju saadaval, et Eestist isegi eksporditi seda, kõige enam aastail 1922–1925. Siis tulid üksteise järele vanarauana müügile Vene-Balti, Beckeri, Dvigateli jt Tallinna tehaste sisseseaded. Narvas langes sama saatuse osaliseks Zinovjevi tehas. Palju vanarauda saadi ka Waldhofi ja La Viscosa tehase varemeist. Lõviosa vanarauast veetigi Eestist välja. Vanaraua kõrval ostsid rauakaupmehed üles ka vanamalmi, mis jäi aga peamiselt kodumaale. Suuremates linnades olid oma malmivalukuurid. Rauavalu sisseseadeid Eestis ei olnud (Kuld vanarauast. 1935). Et arvestus toimub aga terase (raua) alusel, võime siinkohal kodumaal ümbersulatatud malmi ja ka eksporditud vanaraua kogused n-ö käibest välja jätta.

Kuid vanarauda kasutati, eriti 1920. aastate esimesel poolel, ka Eestis ning see vähendas kahtlemata vajadust imporditava metalli järele. Nii veeti aastatel 1923–1926 sisse keskmiselt 14 000 tonni rauda ning aastal 1927 juba 28 000 tonni. Eestist saadud ja siin kasutatud vanaraua kogust ei ole aga tagantjärele võimalik kindlaks teha. Niisiis on investeerimisindeksi väljaarvutamisel mõte alates 1929. aastast, mil raua import oli stabiliseerunud.

Raua impordil põhinev arvestus toimub eeldusel, et seda telliti vajaminevas koguses ning enamjaolt kasutati ka samal aastal ära (ehkki siin tuleb teha mõningaid reservatsioone, millest allpool). Et mõnel aastal toimus ka raua reeksport, on need kogused maha arvestatud. Seega on raua tarvitamiskogus arvestatud väliskaubandusstatistika alusel.

Rakendades valemit $\sqrt{\frac{S_2 C_2}{S_1 C_1}}$, on välja arvatud tabelis 18 toodud investeerimisindeks.

Raskusi on ka metallisortide ühtlustamisega. Nimelt muutus metallide klassifikatsioon väliskaubanduses. On siiski alust arvata, et ühtlustamises vigasid ei ole. 1929. ja 1930. aastal on

Tabel 17

TERASE JA TSEMENDI EKSPORDI-IMPORDI SALDO,
TSEMENDI TOODANG, LAOSEIS JA
SISETURULE JÄÄNUD KOGUS
(tonnides)

Aasta	Teras		Tsement		Jäänud sise- turule
	Ekspordi- impordi saldo (jäänud sise- turule)	Toodang	Ekspordi- impordi saldo	Tehase laoseisu suurenemine või vähenemine	
1928	22 460	60 010	-25 041	+1343	34 291
1929	24 851	58 429	-23 529	+678	34 222
1930	28 422	44 676	-13 722	-918	31 872
1931	17 928	38 964	-12 659	-475	26 780
1932	18 122	28 577	-3550	+56	24 971
1933	20 735	28 543	-3732	+766	24 045
1934	19 866	31 722	-5697	-211	26 236
1935	33 049	37 995	-517	-210	37 688
1936	41 172	50 286	-1741	+252	48 293
1937	41 138	69 156	-69	+667	68 420
1938	31 382	78 642	-11 309	+35	67 298
1939	37 176	77 292	-2073	+70	75 149

Arvutusalus: tsemendi toodang: Eesti arvudes 1920–1935. 1937: 120, 164; Eesti majandus 1938. 1939: 110, 114; Punane Kunda... 1968: 89 (1939. aasta toodang); terase ja tsemendi väliskaubandus: Eesti majandus. 1930: 65, 95–96, 117; Eesti majandus. 1931: 63–64, 92–94, 113; Eesti majandus. 1932: 62, 91–92, 111; Eesti majandus. 1933: 58, 82–83, 98; Eesti majandus. 1934: 61, 84–85, 99; Eesti majandus. 1935: 54, 76–77, 92; Eesti majandus. 1936: 52, 76–77, 92; Eesti majandus. 1937: 52, 77–78, 94; Eesti majandus. 1938: 52, 77–78, 95; Eesti majandus. 1939: 52, 77–78, 95; 1939. a väliskaubandusandmed: ERA, f 1831, n 1, s 4528, l 14–15, 16, 39–40, 45, 161, 163, 189, 225, 238–239, 245, 260, 281, 324, 329, 351–352, 358; tsemendi laoseis: A/S Port Kunda registreerimise toimik. ERA, f 969, n 1, s 658, l 100, 110, 112, 116, 119, 121, 126, 128, 135, 147.

raua ja terase alla arvestatud raud ja teras pulbri ja laastudena, kangide ja tükkidena, latt- ja sordiraud, raudroopad, vormraud, vitsraud, peensordiline raud, lehtraud, latt- ja sorditeras, teras-

INVESTEERIMISINDEKS AASTATEL 1928–1939

Aasta	Investeeringis- indeks	Aasta	Investeeringis- indeks
1928	95	1934	78
1929	100	1935	121
1930	103	1936	153
1931	75	1937	182
1932	73	1938	158
1933	77	1939	181

Arvutusalus: tabel 17.

roopad, vormteras, peenesordiline teras, lehtteras, tinaga kaetud valgeplekk, tsingitud raudplekk, igasugune raudplekk, raud- ja terastraat (ka kaetud). 1931. kuni 1938. aastani arvestatud raud ja teras pulbrina, laastudena ja kangidena, latt- ja sordiraud ja -teras; raud- ja terasrööpad; vormraud ja -teras; vitsraud ja -teras; peenesordiline raud ja teras; tinaga kaetud valgeplekk; tsingitud raud- ja terasplekk; muude metallidega kaetud raud- ja terasplekk; igasuguste metallide ja lakiga kaetud raud- ja terastraat. Malmi ja terast on püütud küll võimalikult täpselt eristada, kuid et see on täpselt võimalik ainult aastate 1929 ja 1930 kohta, siis on eelistatud arvesse võtta pigem rohkem metalli kui seada ohtu arvestusühtlus.

Tsemendi puhul on probleemid teistsugused. Aastatel 1929–1939 töötas Eestis küll ainult üks tsemenditehas — Port Kunda, kuid siiski tekib raskusi juba toodanguandmetega. Siinkohal toodud andmed pärinevad Eesti Vabariigi ametlikest statistilistest kogumikest, kus on esitatud portlandtsemendi aastatoodang tünnides à 180 kilogrammi bruto.² Taara keskmine kaal, 10 kg, on lahutatud ja nii saadud aastatoodang tonnides võetud aluseks. Need toodanguarvud näivad olevat võimalikest kõige usaldusväärsemad. Otto Karma toimetatud tehase ajaloo on esitatud toodang ka tonnides, kuid tabeli koostamise allikaid ei ole antud. Nende usal-

²Eesti Panga 1937. ja 1938. aasta aastaraamatutes (*Eesti majandus...* 1938: 79; *Eesti majandus...* 1939: 111) on 1934. aasta toodang antud 100 000 tünni võrra suuremana kui muudes allikates. Ilmselt on tegemist trükiveaga.

dusväärsust vähendab ka asjaolu, et tekstis toodud 1932. aasta toodanguhulk erineb tabelis antust (*Punane Kunda*. . . 1968: 80, 89). Nimetatud raamatus toodud toodanguandmed on esitatud ka koguteoses *Virumaa* (Pihlamägi 1996: 327). Omaaegsete statistiliste kogumike ja *Punase Kunda* arvud erinevad kuni 1934. aastani, hiljem on aga väga lähedased. 1939. aasta toodang ongi võetud *Punasest Kundast*, sest Eesti Vabariigi statistika 1939. aastat enam kuigi täielikult ei kajastanud.

Arvestus toimub taas eeldusel, et suurem osa toodangust, mis ettevõtte maha müüs, läks kohe ka tarbimisse (vt allpool). Tsemendi ekspordi ja impordi (mõnevõrra tsementi veeti mõnel aastal siiski ka sisse) saldo on arvestatud toodangust maha.

Port Kunda laoseis on arvestatud järgmisel meetodil. Ettevõtte bilanssides on see väärtuselises väljenduses esitatud kuni 1932. aastani. Aastatel 1929–1932 on tegelikust toodangust maha arvestatud laoiseisu muutumine, saades vastava tsemendikoguse tonnides bilansis toodud tehase tsemendi müügihinna alusel. Järgmistel aastatel aga on bilansis antud tehase laoseis koos materjalidega. Täpsemaid andmeid nende aastate kohta aga ei õnnestunud leida. Nii tuli tsemendi laoseis arvestada eelmiste aastate andmete põhjal, eeldades, et teiste materjalide proportsioon tsemendi suhtes oli umbes 8% (aastatel 1928–1932 moodustas tsemendi hind laos 3–13% kõigi materjalide hinnast). Väärtuse ümberarvestamine kogusele on teostatud samal meetodil. Nagu tabelist näha, moodustas laoseis toodangust väga väikese osa, nii et võimalikud ümardamisest tekkinud vead ei tohiks lõpptulemust kuigivõrd mõjutada. Nii peaks olema saadud tsemendi tegelikule lõpptarbimisele lähedane kogus (kõige täpsem, mis kasutada olevate andmete alusel on võimalik saada).

Lähteandmed investeerimisindeksi väljaarvutamiseks on toodud tabelis 18.

Mõneti üllatav on tegevusaktiivsuse tõus Eestis 1930. aastal, mil kogu läänemaailm oli sattunud laastava majanduskriisi haardesse. Eestis algas kriis hiljem. Osalt oli see põhjustatud Eesti suhteliselt kõrvalisest asendist, osalt asjaolust, et loomsaaduste toodangu puhul (mille ekspordile Eesti spetsialiseerunud oli) algas hinnalangus hiljem kui maaviljelussaaduste toodangu puhul. Veel üheks põhjuseks oli suhteliselt hea põllumajandussaaik 1929. aastal. Kõik need asjaolud koos agraarsaaduste langeva hinnatase-

mega suunasid Eesti talupoegi 1930. aastal tegema meeleheitlikku pingutust tootmise intensiivistamiseks, millega kaasnesid ka suurenenud investeeringud.

Investeeringuindeksi järsk tõus 1930. aastate teisel poolel kajastab kindlasti ettevõtluse tõusu, kuid ilmselt mitte nii suurel määral, nagu näitavad arvud. Kümnendi teisel poolel pandi Eesti üldist majanduspoliitilist suunda järgides rõhku riiklikele investeeringutele eelkõige uutesse ehitustesse. Arusaadavalt kulus sinna palju terast ja tsementi. Nii oli terase ja tsemendi kulu kindlasti suurem (ja sellevõrra ka investeeringuindeksi) kui tegelike investeeringute kasv majandusse tervikuna.

6. PRIMAARSEKTORIS TOODETUD NETOVÄÄRTUS

Varustatuna eespool välja arvestatud andmetega, on võimalik asuda sisemajanduse kogutoodangu arvestamise juurde. Alustatud on **primaarsektori** lisandväärtuse arvestamisest. Primaarsektor hõlmab seda tegevust, kus toodang on saadud otse loodusest: põllumajandus, metsandus ja kalandus.

Primaarsektori toodangu olemasolev statistika

Eesti Vabariigi avalikus statistikas esitati igal põllumajandusaastal **põllumajanduse puhastatud kogutoodang**. Selle all peeti silmas talude toodangut. Viimane jaotus kahte peaossa: maapidamine (taimekasvatus) ja loomakasvatus. Maapidamine ehk kitsamas mõttes taimekasvatus oli talumajandusliku tootmise põhiosa, kuna loomapidamine kujutas endast taimekasvatuse toodangu ümbertöötamist kõrgema väärtusega saadusteks. Nii tarvitati talus suur osa taimetoodangust loomapidamiseks, mille tulemuseks on mitmesugused loomsaadused. Kogutoodangu hindamisel arvestati: a) toodangut maapidamisest, arvatud maha osad, mis anti üle loomapidamiseks; b) toodangut loomapidamisest. Peale mainitud tootmisalade harrastati talundeis ka mitmesuguseid kõrvalalalasi (käsitöö jne). Neid põllumajanduse puhastoodangu all ei arvestatud. Arvestamata jäeti ka talude muude tegevusalade lisandväärtus, nagu tööd kulutatud talundite ja masinriistade kapitalide suurendamiseks, majade üürid jne.

Põllumajandustoodangu arvestustsükliks oli põllumajandusaasta (1. maist 30. aprillini). Nii sisaldas põllumajandusaastate järgi arvestatud toodang aasta taimesaaduste toodangut, aga ühtlasi ka loomsaaduste toodangut, mis selle aasta taimesaaduste toodangu arvel oli saadud. Toodangu hindamisel väärtusühikusse võeti aluseks keskmised turuhinnad. Neist hindadest arvestati kuu keskmiste järgi iga saaduse kohta põllumajandusaasta keskmine hind. Üksikuil juhtudel, kui mõne aine kohta puudusid turuhinnad, võeti väärtus lähedase saaduse järgi tärglisesisalduse alusel. Toodangu ja hindade andmete põhjal arvutati talundite kogutoodangu väärtus alates 1922./1923. põllumajandusaastast. Varasemate aastate kohta ei peetud andmestikku toodangu hindamiseks piisavaks (*Eesti põllumajandus*. 1927: 104). Põllumajanduse puhastatud kogutoodang arvestati vaatlusalude ehk korrespondentalude põhjal. Talundiks loeti üle 1-hektariline maapidamine, mida peeti ühe perekonna või juriidilise isiku arvel eraldi majapidamisüksusena (1929. a. põllumajandusliku... 1930: VIII).

Talude põllumajanduse **amortisatsiooni andmestik raamatupidamistalundite** kohta on olemas alates 1925./1926. põllumajandusaastast. Amortisatsioon on inventariraamatutes toodud välja amortisatsioonikontode kaudu. Amortisatsioon arvestati maaparandus-, ehituse, viljapuu-, masinriist- ja loomkapitalilt ja selle all mõeldi vastavate talukäitise tootmisvahendite väärtuse (kapitali) tegelikku kustumist: vananemise, hävimise, tüübi iganemise ja tarvitamise tagajärjel. Amortisatsiooni arvestamiseks ei olnud kindlat protsendimäära, enamasti jagati kõnealuse asja algväärtuse (soetamise väärtuse) ja lõppväärtuse (materjali) vahe vastava asja arvatava kestusega ja nii saadi kapitali igaaastane kustutus. Kestus määrati kindlaks kohapeal inventuuri tegemisel talundeis. Loomkapitali kustutuse ja juurdekasvu arvestamiseks oli peale inventariraamatute eriline loomade hindamise tabel, kus võis näha individuaalselt iga veise ja hobuse vanuse, raskuse ja väärtuse muutusi ning selle põhjusi. Loomkapitali kustutuste hulgas võeti arvesse ka loomkapitali väärtuse vähenemist loomade surma tõttu (*Eesti põllumajandus*. 1930: 125–126).

Kalatoodangu andmed saadi ranna(mere)- ja sisevete kaubanduskorrespondentide teadete alusel. Kaugmeretoodangu koguse ja väärtuse andmed saadi tolliameti aktide järgi. Väärtuse hinnang

võeti kaluritele rannikul makstavate kalahindade järgi (Krupp 1935: 535). Kogu kalatoodangu väärtus hinnati Statistika Keskbüroos loomuse ja randades makstud hindade alusel. Toodangu väärtust hakati hindama-arvestama aga alates 1932. aastast.

Talude põllumajanduse ja kalatoodangu kohta olemas olevad andmed on esitatud tabelites 19 ja 20.

Seega on kogu riigi põllumajandusliku toodangu arvestuses puudu järgmised toodanguandmed: 1) talundite rahvastiku kõrvaltöö (peamiselt talundites tehtud käsitöö); 2) põllumajanduslikud alad väljaspool talundeid, s.t alla 1-hektariliste kohtade põllumajanduslik toodang (aiandus ning muu väikepõllumajandus alevites, linnades ja maal); 3) riigi majandamisel olevad põllumajandusalad (riigimõisad, kus suurema osa produktist andis mets); 4) kalatoodangu väärtus enne 1932. aastat; 5) jahindus; 6) amortisatsioon primaarsektoris.

Primaartoodangu väärtuse kalkuleerimine

Talude põllumajandus on, nagu eespool mainitud, antud põllumajandusaastati (1. IV–31. III). Siinses arvestuses on aga vajalik arvepidamine kalendriaastate lõikes. Selleks on kalendriaastaks arvatud see põllumajandusaasta, milles oli vastavast põllumajandusaastast kaheksa kuud (nt 1935–1936 põllumajandusaasta on arvatud 1935. kalendriaastaks). Nii saadud tulemus ei tohiks tegelikust eriti hälbida, sest suur osa toodangust (peamiselt maaviljelustoodang, mis karjasaadusteks vääristati), mis järgmise kalendriaasta esimese nelja kuu hulka loeti, pärines tegelikult eelmisest aastast.

Talundite rahvastiku kõrvaltööd, põllumajanduslikke alasid väljaspool talundeid, riigi majapidamisel olevaid põllumajandusalasid ja ka kalatoodangu väärtust on arvestanud Juhan Janusson (vt tabel 1). Nood arvud on Janussoni saanud 1929. aasta põllumajandusloenduse tulemuste põhjal. Pole alust arvata, et see suhtarv oleks oluliselt perioodi 1923–1939 vältel muutunud. Edasistes arvutustes ongi toetunud nendele proportsioonidele, s.t talundite kõrvaltöö on arvestatud J. Janussoni osakaalu alusel ($11/222=0.05$) — kõrvaltöö moodustas 5% talundite põllumajandustoodangust sissetulekus; põllumajandus väljaspool

Tabel 19

TALUDE PÖLLUMAJANDUSE PUHASTOODANG
PÖLLUMAJANDUSAASTATEL 1922/1923–1938/1939
(milj. kr)

Põllumajandus- aasta	Talude puhas- toodang	Põllumajandus- aasta	Talude puhas- toodang
1922/23	154,0	1931/32	139,5
1923/24	169,0	1932/33	115,9
1924/25	198,9	1933/34	135,9
1925/26	233,6	1934/35	134,4
1926/27	262,4	1935/36	145,0
1927/28	213,3	1936/37	167,6
1928/29	220,8	1937/38	194,6
1929/30	222,8	1938/39	202,4
1930/31	194,0	1939/40	

Allikad: aastad 1922/23–1934/35: Eesti arvudes 1920–1935. 1937: 74–75; aastad 1935/36–1937/38: Eesti majandus 1938. 1939: 103; aasta 1938/39: Eesti põllumajandus. 1940: 143.

Tabel 20

KALATOODANG AASTATEL 1932–1939
(milj. kr)

Aasta	Toodangu väärtus	Aasta	Toodangu väärtus
1932	3,2	1936	3,7
1933	2,9	1937	3,9
1934	3,1	1938	3,6
1935	3,1	1939	4,1

Allikas: Eesti põllumajandus. 1940: 164.

talusid ($3/222=0,0135$) — 1,35% talundite põllumajandustoodangust ning riigi põllumajandusalad ($13/222=0,0586$) — 5,86% talundite põllumajandustoodangust.

Kalatoodangu olemasolevate aastate arvandmetest selgub, et kalatoodangu väärtus on üsna selges korrelatsioonis talude põllumajandustoodangu väärtusega, moodustades aastatel 1931–1937 2,1–2,6% talude põllumajandustoodangu väärtusest (kala hind kujunes ilmselt samade tegurite mõjul kui põllumajanduses toodetud toiduainetel). Seetõttu on võetud keskmiseks 2,35% ning sel alusel saadud aastate 1923–1930 kalatoodangu väärtus. Nii saadud 1928.–1930. aasta kalatoodangu väärtuse keskmine (5 miljonit krooni) kattub täpselt ka Janussoni väljapakutud arvuga (5 miljonit krooni).

Jahindus on hinnatud mehaaniliselt praegu 0,1 miljonit krooni kõikidel aastatel. Tulemused on toodud tabelis 21.

Järgmiseks sammuks on primaaralade **amortisatsiooni** arvestamine. Amortisatsioon talude põllumajanduses on arvutatud raamatupidamistalundite andmestike põhjal (vt tabel 22).

Amortisatsioon põllumajanduses aastatel 1923–1925 on hinnatud ligikaudu 10 miljonile kroonile. Teiste aastate amortisatsioon on saadud tabeli andmete järgi. Amortisatsiooni muutumine aastati peegeldab põllumajanduses kasutatud varade väärtuse hinna muutumist ning ka põllumajanduse intensiivsuse muutumist. Et amortisatsiooni all arvestati ka (tootmis)ehitusi, siis on ka põllumajanduslik ehitustöö sedakaudu sisse arvestatud.

Eeltoodud arvestus ei kajasta seega talundite elumaju, talundite kõrvaltööd, põllumajandust väljaspool talusid, riigi primaaralaid (riigi põllumajandus ja metsandus), kalandust ja jahindust. Kõigi nende alade amortisatsiooni 1935. aasta kohta on kalkuleeritud aga Juhan Janusson, saades tulemuseks 16 miljonit krooni (Janusson 1937: 140), s.t 1,68 korda ($16/9,5$) suurem tulemus kui 1935. aastal raamatupidamistalundite andmete põhjal eelnimetatud alaid arvestamata. Sama suhtarvu on rakendatud tabelis 23 teiste aastate amortisatsiooni arvestamisel.

Tabeli 23 kolmandas lahtris toodud tulemust on rakendatud edasistes arvestustes.

Tabel 21

KÕIGI PRIMAARALADE PUHASTOODANG
JOOKSVATES HINDADES
(milj. kr)

Aasta	Talude põllu- majan- dus	Talude kõrval- töö	Põllu- majandus väljas- pool talusid	Riigi põllu- majan- dus	Kalan- dus	Jahin- dus	Kokku
1922	154,0	7,7	2,1	9,0	3,6	0,1	176,5
1923	169,0	8,5	2,3	9,9	4,0	0,1	193,7
1924	198,9	9,9	2,7	11,7	4,7	0,1	228,0
1925	233,6	11,7	3,2	13,7	5,5	0,1	267,7
1926	262,4	13,1	3,5	15,4	6,2	0,1	300,7
1927	213,3	10,7	2,9	12,5	5,0	0,1	244,5
1928	220,8	11,0	3,0	12,9	5,2	0,1	253,0
1929	222,8	11,1	3,0	13,1	5,2	0,1	255,3
1930	194,0	9,7	2,6	11,4	4,6	0,1	222,3
1931	139,5	7,0	1,9	8,2	3,6	0,1	160,2
1932	115,9	5,8	1,6	6,8	3,2	0,1	133,4
1933	135,9	6,8	1,8	8,0	2,9	0,1	155,5
1934	134,4	6,7	1,8	7,9	3,1	0,1	154,0
1935	145,0	7,3	2,0	8,5	3,1	0,1	165,9
1936	167,6	8,4	2,3	9,8	3,7	0,1	191,9
1937	194,6	9,7	2,6	11,4	3,9	0,1	222,4
1938	202,4	10,1	2,7	11,9	3,6	0,1	230,8
1939					4,1		

Arvutusalus: tabelid 19, 20.

Liites amortisatsiooni kõigi primaaralade toodangule, on saadud primaartootmisalade SKT jooksvates hindades (tabel 24, esimene lahter). Jagades primaartootmisalade SKT perekonnastatistika alusel saadud primaartootmisest elatust saavatele isikutele (tabel 24, teine lahter), on saadud toodang isiku kohta primaartootmisest (tabel 24, kolmas lahter). Kõik need andmed on jooksvates hindades.

AMORTISATSIOON TALUDES
(v.a elumajad)

Aasta	Põllumajandus- maa ha	Amortisatsioon tulundusmaa ha kohta kr	Amortisatsioon kokku milj. kr
1922			(10)
1923			(10)
1924			(10)
1925	994 361	10,14	10,1
1926	996 455	10,95	10,9
1927	1 006 411	10,46	10,5
1928	975 701	10,32	10,1
1929	1 008 612	11,02	11,1
1930	1 023 520	11,87	12,1
1931	1 024 606	12,24	12,5
1932	1 025 473	11,03	11,3
1933	1 031 501	9,61	9,9
1934	1 040 002	8,83	9,2
1935	1 050 399	9,02	9,5
1936	1 056 310	9,04	9,5
1937	1 058 905	9,58	10,1
1938	1 073 384	10,70	11,5
1939	1 117 684		

Allikad: põllumajandusmaa (arvestatud tera- ja kaunvili, põlluhein, juurvili, lina, muud viljad, kesa ning ka ajutiselt külvamata ja söödis olevad alad, viljapuuaiad ning aiamaad): aasta 1922: Eesti põllumajandus. 1923: 55; aasta 1923: Eesti põllumajandus. 1924: 22; aasta 1925: Eesti põllumajandus. 1926: 28; aasta 1926: Eesti põllumajandus. 1927: 26; aasta 1927: Eesti põllumajandus. 1928: 26; aasta 1928: Eesti põllumajandus. 1929: 26; aasta 1929: Eesti põllumajandus. 1930: 17; aasta 1930: Eesti põllumajandus. 1931: 17; aasta 1931: Eesti põllumajandus. 1932: 19; aasta 1932: Eesti põllumajandus. 1933: 19; aasta 1933: Eesti põllumajandus. 1934: 20; aasta 1934: Eesti põllumajandus. 1935: 22; aasta 1935: Eesti põllumajandus. 1936: 22; aasta 1936: Eesti põllumajandus. 1937: 22; aasta 1937: Eesti põllumajandus. 1938: 23; aasta 1938: Eesti põllumajandus. 1939: 22; aasta 1939: Eesti põllumajandus. 1940: 22.

Amortisatsioon tulundusmaa hektari kohta: aasta 1925: Eesti põllumajandus. 1934: 125; aasta 1926: Eesti põllumajandus. 1929: 135; aastad 1927–1928: Eesti põllumajandus. 1930: 145; aastad 1929–1933: Eesti põllumajandus. 1936: 87; aastad 1934–1935: Eesti põllumajandus. 1937: 85; aastad 1936–1937: Eesti põllumajandus. 1939: 81; aasta 1938: Eesti põllumajandus. 1940: 81. Amortisatsioon antud põllumajandusaasta kohta. Loetud kalendriaastaks esimese aasta järgi.

Tabel 23

KÕIGI PRIMAARALADE AMORTISATSIOON
AASTATEL 1922–1939
(milj. kr)

Aasta	Amortisatsioon talude põllu- majanduses (v.a elumajad)	Amortisatsioon primaarsektoris
1922	(10)	16,8
1923	(10)	16,8
1924	(10)	16,8
1925	10,1	17,0
1926	10,9	18,3
1927	10,5	17,6
1928	10,1	17,0
1929	11,1	18,6
1930	12,1	20,3
1931	12,5	21,0
1932	11,3	19,0
1933	9,9	16,6
1934	9,2	15,5
1935	9,5	16,0
1936	9,5	16,0
1937	10,1	17,0
1938	11,5	19,3

Arvutusalus: tabel 22.

Elatusmaksumusindeksit kasutades on järgnevalt (tabel 25) arvestatud primaaralade SKT konstantsetes hindades, samuti ühe

Tabel 24

PRIMAARALADE SKT VÄÄRTUS JOOKSVATES
HINDADES JA TOODANG PRIMAARTOOTMISEST
ELATUST SAAVA ISIKU KOHTA

Aasta	Primaartootmis- alade SKT (milj. kr)	Primaartootmisest elatust saavad isikud (tuh.)	Toodang isiku kohta (kr)
1923	210,5	(679,1)	(310,0)
1924	244,8	(668,1)	(366,4)
1925	284,7	(651,6)	(436,9)
1926	319,0	(651,7)	(489,5)
1927	262,1	(649,4)	(403,6)
1928	270,0	(638,4)	(422,9)
1929	273,9	648,7	422,2
1930	242,6	655,5	370,1
1931	181,2	673,6	269,0
1932	152,4	693,4	219,8
1933	172,1	703,3	244,7
1934	169,5	700,4	242,0
1935	181,9	687,4	264,6
1936	207,9	675,5	307,8
1937	239,4	646,7	370,2
1938	250,1	631,7	395,9

Arvutusalus: tabelid 16, 21, 23.

isiku kohta ning dünaamika. Vähem usaldusväärsed andmed on toodud sulgudes.

Selgub, et esimese iseseisvusaja parim ning produktiivseim põllumajandusaasta oli 1926. Üldiselt oli aga primaartoodangu/põllumajandustoodangu areng kõikuv ning tagasilöökidega, sõltudes eelkõige ilmaoludest. 1920. aastatel mõjutas põllumajandustoodangu arengut kahtlemata maareform, mille tõttu suur osa investeringutest läks tootmise ümberkorraldamiseks, mitte aga otseselt tootmiseks. 1930. aastatel oli aga põllumajandust enam mõjutanud teguriks katastroofiline hinnalangus. Nii selle kui ka asjaolu tõttu, et kriisiaastatel valgus rahvast elatusvahendite saamise lootuses taas maale, vähenes põllumajandustoodang

Tabel 25

PRIMAARALADE SKT KONSTANTSETES HINDADES
 ÜHE ISIKU KOHTA ARVESTATUNA NING PRIMAARALADE
 SKT DÜNAAMIKA ÜHE ISIKU KOHTA
 ARVESTADES (1929=100)

Aasta	Toodang isiku kohta jooksvates hindades	Elatus- maksumus- indeks	Toodang isiku kohta konstantsetes hindades	Dünaamika
1923	(310,0)	90	(344,4)	(81,6)
1924	(366,4)	84	(436,2)	(103,3)
1925	(436,9)	95	(459,9)	(108,9)
1926	(489,5)	94	(520,8)	(123,3)
1927	(403,6)	91	(443,5)	(105,1)
1928	(422,9)	97	(436,0)	(103,3)
1929	422,2	100	422,2	100,0
1930	370,1	89	415,9	98,5
1931	269,0	80	336,3	79,6
1932	219,8	73	301,1	71,3
1933	244,7	68	359,8	85,2
1934	242,0	68	355,9	84,3
1935	264,6	68	389,2	92,2
1936	307,8	77	399,7	94,7
1937	370,2	81	457,0	108,2
1938	395,9	85	465,8	110,3

Arvutusalus: tabel 24.

isiku kohta 1932. aastaks kriisieelse ajaga võrreldes kolmandiku võrra. Majanduskriisi šokeerivast mõjust hakkas põllumajandus aeglaselt toibuma alates 1935. aastast. Põllumajandussaaduste hinnad jäid aga ka 1930. aastate teisel poolel suhteliselt madalaks ning seetõttu, hoolimata asjaolust, et põllumajandusest elatust saavate isikute arv vähenes, saavutas toodangu väärtus isiku kohta kümnendi lõpuks 1920. aastate teise poole taseme.

7. SEKUNDAARSEKTORIS TOODETUD NETOVÄÄRTUS

Sekundaarsektor hõlmab neid tegevusi, kus loodusproduktid on transformeeritud või töödeldud.

Sekundaarsektori toodangu olemasolev statistika

Peamiseks kasutatavaks olemasolevaks andmerekaks tööstuse kohta on **suurtööstuse netotoodang**. Nimelt ei kajastanud Riigi Statistika Keskbüroo omaaegne andmestik kogu tööstuse neto-produkti, vaid ainult suurtööstuse, s.t üle 20 töötajaga ettevõtete puhastoodangut, seejuures arvestamata ehitust. Suurtööstus andis 1937. aasta tööstusloenduse järgi 81% Eesti tööstustoodangust (ehitust ja käsitööd arvestamata).

Suurtööstuse netotoodangu andmetes ei ole arvestatud tarvitatud materjalide väärtust, andmed kajastavad lõpptoodangu väärtust, s.t ta vastab definitsioonile. Kui ka valmistatud produkti tarvitati edasi Eesti tööstuses, siis ka seal on vaheprodukt maha arvestatud. Näiteks kui jalatsitööstus tarvitas nahatööstuse toodangut, siis ei arvestatud töödeldud nahkade hinda jalatsitööstuse toodangu maksumuses, s.t arvestati ainult lisandunud osa. Suurtööstuse netotoodang arvestati kalendriaastati ja saadi ettevõtete poolt Riigi Statistika Keskbüroole esitatud aastaaruannete põhjal (Pullerits 1928: 67). Nii saadud suurtööstuse netotoodangu andmed on toodud tabelis 26.

Täpsemaid andmeid kogu Eesti tööstuse ja käsitöö kohta 1936. aastal pakub aga 1937. aasta majandusloendus, mille käigus registreeriti tööstusettevõtetenäiteks kõik tööstuslikud käitised, kus töötas viis või enam töötajat (kaasa arvatud ka ettevõtte tegevusest osa võttev valdaja ja tema perekonnaliikmed), mehaanilise tööjõu kasutamisel aga igasuguse töötajate arvuga. Suurtööstuseks arvestati kõik ettevõtted, kus töötas 20 või rohkem töölisi, kesktööstuseks ettevõtted, kus töötas 5–19 töölisi, ja väiketööstuseks ettevõtted, kus töötas 1–4 töölisi (ka osaline tööjõud alla nelja töölise) ning kasutati mehaanilist energiat üle 1 hj. Erandina ei kuulunud tööstuslikule loendamisele ettevõtted, mis vaatamata mehaanilise tööjõu olemasolule siiski kandsid enam käsitööstusettevõtete iseloomu, nagu juuksuriärid,

Tabel 26

SUURTÖÖSTUSE NETOTOODANG AASTATEL 1922–1939
(milj. kr)

Aasta	Suurtööstuse netotoodang	Aasta	Suurtööstuse netotoodang
1922	29,8	1931	49,0
1923	36,3	1932	42,7
1924	36,7	1933	46,6
1925	42,8	1934	54,6
1926	43,6	1935	60,9
1927	44,8	1936	69,0
1928	52,7	1937	84,1
1929	52,0	1938	85,7
1930	52,7	1939	87,4

Allikad: aastad 1922–1934: Eesti arvudes 1920–1935. 1937: 119; aastad 1935–1937: Eesti majandus 1938. 1939: 108; aastad 1938–1939: Eesti. 1949: 80.

rõivaõmblustöökojad, pesukojad jne, kui neis kasutati mehaanilist energiat alla 1 hj. Kui ühele omanikule kuuluv tööstusettevõtte koosnes mitmest käitisest, mis ei olnud üksteisega astmelises tootmisühenduses, arvestati iga niisugune käitis omaette loendusühikuna. Sellest lähtudes näidati vaadeldavate tööstusalade juures nn kõrvalharud. Nende arv oli eriti suur puu- ja tekstiilitööstuses ning toiduainetetööstuse alal; sae- ja jahuveskid ning villakraasimistööstus ja saeveskid jms esinesid nimelt arvukalt üksteisega kombineeritult ühe ettevõtja valduses. Loenduses võeti arvesse **brutotoodangu** vastava tööstusettevõtte valmistatud kaupade väärtus (kaupade müügihinna alusel franko vabrik, arvatud maha hinnaalandused jne), klientide materjalide ja klientidele tehtud parandustööde eest saadud töötasud ning eventuaalselt ettevõtte müüitud elektrivoolu väärtus. Ettevõtte **netotoodangu** arvestamisel arvatati brutotoodangust maha ettevõttes tarvitatud toormaterjalide, kütteinete ja ostetud elektrivoolu väärtus ning tasud väljaspool ettevõtet teha lastud tööde eest. Ehituste ja kapitalremontide väärtust ei arvestatud (*I majandusloendus...* 1939, I: 6–7). Majandusloenduse andmete põhjal oli kogu Eesti tööstuse

toodangu netoväärtus 1936. aastal 85,3 miljonit krooni. Sellest andis suurtööstus 69,0; kesktööstus 9,5 ja väiketööstus 6,8 miljonit krooni (*I majandusloendus...* 1939, II: 22).

Käsitööstusettevõteteks arvati majandusloendusel kõik tööstuslikul alal ilma mehaanilise tööjõuta ja alla nelja töötajaga tegutsevad ettevõtted, kaasa arvatud käsitööst osavõtja ettevõtte omanik ja kindla töötasuta kaasatöötavad perekonnaliikmed. Erandina sellest loendati käsitööstusettevõtetenäena kõik puhtkäsitööstusiseloomuga ettevõtted, nagu juuksuritöökojad, riideõmblustöökojad, kingsepatöökojad, pesukojad jne, vaatamata ettevõttes töötavate isikute arvule, kui neis kasutati mehaanilist energiat alla ühe hobujõu. Üldjuhul ehitusettevõtteid ei loendatud (*I majandusloendus...* 1939, II: 3). Kogu käsitööstuse brutotoodangu väärtuseks saadi 18,8 miljonit krooni. Arvesse võeti ka ostetud materjalide väärtus — 6,7 miljonit krooni (*I majandusloendus...* 1939, II: 24). Lahutades brutotoodangust ostetud materjalide väärtuse, saame **käsitööstuse netotoodanguks 1936. aastal 12,2 miljonit krooni.**

J. Janusson arvestab (vt tabel 1) tööstusalade 1928.–1930. aasta netotoodanguks suurtööstuses 56 miljonit krooni, kesktööstuses 8, väiketööstuses ja käsitöös 19 ning ehituses 8 miljonit krooni. Netotoodangu puhul on Janusson aga tõenäoliselt arvestanud ka elektrivoolu ja kütteainete väärtust (mis oli toodetud samas ettevõttes ja kasutatud põhiprodukti tootmise juures ära), mida Riigi Statistika Keskbüroo ning 1937. aasta majandusloendus netotoodangu puhul arvestanud ei ole.

1938. ja 1939. aasta väljaannetes *Eesti Kroonika* toodud tööstuse netotoodangu andmed on esitatud tabelis 27.

Kust ja kuidas need saadud on, on mõistatus, mille lahendamiseks pakutakse ainult ühte lauset: “Väärtuse alusel on meie tööstustoodangu netoväärtust hinnatud järgmiselt.” Neis arvudes on suurtööstus toodud väiksemana, ning kesk- ja väiketööstuse, samuti käsitöö osakaalu on 1937. aasta majandusloendusega või J. Janussoni arvestusega võrreldes selgesti alahinnatud. Seetõttu edaspidi nende arvudega opereeritud ei ole.

Eesti sõjatööstuse toodangu andmed jäeti omaaegsest avalikust jooksvast statistikast välja. Sõjaministeeriumi valduses ole-

Tabel 27

TÖÖSTUSE NETOTOODANG EESTI KROONIKA ANDMEIL
(milj. kr)

	1935	1936	1937	1938	1939
Suur-, kesk-, väike- ja käsitööstus	85,4	95,7	109,7	115,7	117,4
Sh suurtööstus	60,0	67,6	78,0	81,0	81,5

Allikas: *Eesti Kroonika* 1938. Tartu, 1939, lk 46; *Eesti Kroonika* 1939. Tartu, 1940, lk 52.

vaid tööstusliku iseloomuga ettevõtteid ei esine ka 1937. aasta tööstusloenduses.

Seega puuduvad sekundaarsektori toodangu arvestamisel järgmised andmerealad: 1) kesktööstuse netotoodang; 2) väiketööstuse netotoodang; 3) käsitööstuse netotoodang; 4) Sõjaministeeriumi valduses olevate ettevõtete netotoodang; 5) tööstusliku ja linnade tsiviilehituse netotoodang; 6) kõigi tööstusettevõtete amortisatsioon.

Sekundaarsektori lisandväärtuse kalkuleerimine

Kesk-, väike- ja käsitöö, samuti ehituse netotoodangu andmeridade saamiseks on ainsaks võimaluseks eelkõige 1937. aasta majandusloendusel saadud andmete ning J. Janussoni toodud andmete põhjal leitud, aga ka teiste suhtarvude kasutamine. Algandmed ning suhtarvud on toodud tabelis 28.

Janussoni ning 1937. aasta majandusloenduse proportsioonid (kesktööstuse, väiketööstuse ja käsitöö netotoodangu osakaal suurtööstuse netotoodangust) on lähedased. Suurtööstuse suurem osakaal 1937. aasta majandusloenduse andmeil on Eesti tööstuse üldiste kriisijärgsete struktuurimuutuste taustal (mis on põhjendatud majanduspoliitika suurema rõhuasetusega riiklikele tööstuslikele suurettevõtetele) täiesti loogiline. Seega on saadud proportsioonid kasutatavad kesktööstuse ning väiketööstuse ja käsitöö osa väljarehkendamiseks kogu kümnendi ulatuses. Suurtööstuse eelisarenemise tendents kestis 1930. aastate lõpuni.

Tabel 28

KESKTÖÖSTUSE, VÄIKETÖÖSTUSE, KÄSITÖÖ JA
EHITUSE OSAKAAL SUURTÖÖSTUSE NETOTOODANGUST
J. JANUSSONI JA 1937. AASTA MAJANDUSLOENDUSE
ANDMETE PÕHJAL

Sekundaar- sektori ala	J. Janussoni andmed (aastate 1928–1930 keskmine)		1937. aasta majandusloenduse andmed (1936. aasta)	
	Neto- toodang	% suur- tööstusest	Neto- toodang	% suur- tööstusest
Suurtööstus	56	100	69,0	100
Kesktoöstus	8	14,3	9,5	13,8
Väiketööstus	6,8	9,8
Käsitöö	12,2	17,7
Väiketööstus ja käsitöö	19	33,9	19	27,5
Ehitus	8	14,3

Arvestusalus: Janusson 1932: 9–10; I majandusloendus. . . 1939, I: 22; I majandusloendus. . . 1939, II: 24.

Eeltoodud proportsioonide ja nende muutuse põhjal on kalkuleeritud kesktööstuse ning väiketööstuse ja käsitöö osakaal, jagades aastate 1928–1930 keskmise (arvestusbaasiks on 1929. aasta, millega võrreldes 1930. aasta osakaal oli suurem, 1928. aasta oma aga samavõrra väiksem) ning 1936. aasta vahel toimunud proportsioonimuutuse aastati laiali. Nii vähenes kesktööstuse osakaal suurtööstusest seitsme aasta jooksul 14,3%-lt 13,8%-ni, s.t 0,07% aastas, väiketööstuse ja käsitöö osakaal aga sama aja jooksul 33,9%-lt 27,5%-ni, s.t 0,9% aastas. Et suurtööstust eelisarendati 1930. aastate lõpuni, on saadud tulemust laiendatud ka aastatele 1937–1939.

Sama muutuse proportsiooni ei oleks siiski õige rakendada ka varasemate aastate kohta, sest Eesti tööstuse struktuurimuutuste trend 1920. aastatel ei olnud lineaarne (võib arvata, et kuni 1924.–1925. aastani oli kesk- ja väiketööstuse ning käsitöö osakaal suurtööstusest väiksem, hakates siis tasapisi suurenema). Kasutatavad ei oleks ka ettevõtete arvu põhjal kalkuleeritud neto-

toodangu aegread, sest kesk- ja väiketööstuse arvestusbaasi Eesti statistikas muudeti 1920. aastatel (aastatel 1920–1925 arvestati kesktööstusettevõtteks jõumasina ettevõtte alla 20 töötajaga ning jõumasinata ettevõtte 5–19 töötajaga, ent alates 1928. aastast kõik ettevõtte 5–19 töötajaga). Aastate 1926–1927 kohta ei kogunud Statistika Keskbüroo andmeid kesktööstusettevõtete arvu kohta üldse (*Eesti 1920–1930*. 1931: 135; *Eesti arvudes 1920–1935*. 1937: 110). Kui alates 1928. aastast hakati arvestama ainult ettevõtteid 5–19 töötajaga, siis jäeti kesktööstuse hulgast ära ka varem sinna arvestatud rühm — jahuveskid, piiritusevabrikud ja piimatalitused (Semper 1930: 218). Samas oli kesktööstus stabiilseim osa tööstusest, sest kesktööstusettevõtte asusid laiali üle maa ning rahuldasiid ümberkaudsete elanike esmatarbevajadusi, olles seega majanduskonjunktuurist suhteliselt vähe mõjutatud. Nii on 1920. aastate kohta rakendatud Janussoni proportsioone, mis peaksid andma kõige tõelähedasema tulemuse. Kalkulatsioonide tulemused on toodud tabelis 29.

Nende proportsioonide põhjal arvatud kesktööstuse ning väiketööstuse ja käsitöö netotoodang on toodud tabelis 30.

Järgmiseks sammuks on **kaitsetööstuse**, s.t Sõjamineisteriumi Varustusvalitsusele allunud ettevõtete toodangu arvestamine, mida avalik statistika samuti ei kajastanud. Eesti Vabariigi kaitsetööstust kõige põhjalikumalt uurinud Toe Nõmme andmetel töötas keskses kaitsetööstusettevõtetes Eesti iseseisvuse katkemise eel üle 1100 tsiviilisiku ja nad andsid 1939.–1940. aastal ligikaudu kuni 3,5 miljoni krooni eest toodangut (Nõmm 1993: 45).

Suurimaks sõjatööstusettevõtteks oli Arsenal. Käitise juhtimis- ja finantskorraldust muudeti algusaastatel korduvalt. Jaanuarist 1926 muudeti tehas tüüpiliseks riiklikuks ettevõtteks, mille põhitootmistevõlde kulud, töötajate palgad, ravimis- ja pensionirahad kaeti riigieelarvest. Vahetult juhtis Arsenal Sõjamineisterium ja sellele alluv Varustusvalitsus. Kõik sõjaväe tellimused pidi ettevõtte täitma kasuta, s.t omahinnaga (Nõmm 1991: 10). Andmeid netotoodangu arutamiseks ongi paraku võimalik leida vaid Arsenaliga kohta, ja sedagi mitte kõikidest aastatest. Mõnedel aastatel on avaldatud Arsenaliga bilanss riigieelarvete lisades, mõningaid andmeid leidub väljaandes *Valitsusasutiste tegevus*, osa killusta-

Tabel 29

KESKTÖÖSTUSE NING VÄIKETÖÖSTUSE JA
KÄSITÖÖ NETOTOODANGU OSAKAAL
SUURTÖÖSTUSE NETOTOODANGUS

Aasta	Kesktööstuse osakaal %	Väiketööstuse ja käsitöö osakaal %
1922	14,4	34,8
1923	14,4	34,8
1924	14,4	34,8
1925	14,4	34,8
1926	14,4	34,8
1927	14,4	34,8
1928	14,4	34,8
1929	14,3	33,9
1930	14,2	33,0
1931	14,2	32,1
1932	14,1	31,2
1933	14,0	30,2
1934	13,9	29,3
1935	13,9	28,4
1936	13,8	27,5
1937	13,7	26,6
1938	13,7	25,7
1939	13,6	24,8

Arvutusalus: tabelid 27 ja 28.

tult Riigiarhiivis, Varustusvalitsuse dokumentides. Leitud andmed on koondatud tabelisse 31.

Tabeli 31 neljandas lahtris toodud otsesed kulud sisaldavad tellimuste täitmiseks kulutatud materjalide ja muude kulude väärtust, kaasa arvatud töötasu. Seega on olemasolevate andmete põhjal võimalik välja arvutada Arsenali netotoodang eelarveaastatel 1929/1930–1936/1937, lahutades brutotoodangust otsesed kulud ning liites töötasu. Aastatel, mil puuduvad töötasu ning otseste kulude andmed, on netotoodangu kalkuleerimiseks kasutatud bruto- ja netotoodangu suhtarve. Aastatel 1929/1930–

Tabel 30

KESKTÖÖSTUSE NING VÄIKETÖÖSTUSE JA KÄSITÖÖ
NETOTOODANG JOOKSVATES HINDADES
(milj. kr)

Aasta	Kesktoöstus	Väiketööstus ja käsitöö
1922	4,3	10,4
1923	5,2	12,6
1924	5,3	12,8
1925	6,2	14,9
1926	6,3	15,2
1927	6,5	15,6
1928	7,6	18,3
1929	7,4	17,6
1930	7,5	17,4
1931	7,0	15,7
1932	6,0	13,3
1933	6,5	14,1
1934	7,6	16,0
1935	8,5	17,3
1936	9,5	19,0
1937	11,5	22,4
1938	11,7	22,0
1939		

Arvutusalus: tabelid 27 ja 29.

1936/1937 moodustas Arsenali netotoodang 69–79% brutotoodangust. Rakendades nende keskmist — 74% — on kalkuleeritud aastate 1922–1928/1929 ning aastate 1937/1938–1939/1940 netotoodang, mis on toodud tabelis 32. Samas tabelis on ka eelarveaasta ümber arvestatud kalendriaastaks valemi $Ka = 3/4(Ea) + 1/4(Ea - 1)$ järgi, kus Ka on kalendriaasta, Ea eelarveaasta ja $Ea - 1$ sellele eelnenud eelarveaasta. 1926. aasta netotoodangu väärtus on saadud lahutades ajavahemiku 1. I 1926–31. III 1927 netotoodangu väärtusest veerandi.

Tabeli neljas lahter on aluseks edasistele arvestustele.

Tabel 31

ARSENALI TOODANGU (TUH. KR) NING
TÖÖTAJATE ANDMEID

Eelarve- aasta	Bruto- toodang	Töötasu	Otsesed kulud kokku	Tööliste arv
1922	867	560
1923	862	560
1924	693	300
1925	800	295
1926/27 (1.01.1926– 31.03.1927)	1052	280
1927/28	959	...	568	...
1928/29	915	255	445	328
1929/30	875	245	445	278
1930/31	912	230	501	250
1931/32	868	236	455	260
1932/33	760	184	365	250
1933/34	575	140	306	190
1934/35	646	158	354	220
1935/36	726	175	403	240
1936/37	1055	259	575	290
1937/38	1280	292	...	350
1938/39	1450	338	...	351
1939/40	1953	447	...	460

Allikad ja arvutusalus: Varustusvalitsuse Tehnilise Asjanduse 1926/27. a. tegevusaruanne. Diagramm Arsenali tegevusest 1920–1926/27. ERA, f 498, n 1, s 87, lk 179; Varustusvalitsuse 1929/30. aasta tegevusaruanne. ERA, f 498, n 1, s 90, l 141; *Valitsusasutiste...* 1935: 33; Sõjavägede varustusvalitsuse 1937/38. aasta tegevusaruanne. ERA, f 495, n 3, s 609, l 276; Sõjavägede Varustusvalitsuse 1939/40. aasta tegevusaruanne. ERA, f 495, n 3, s 647, l 251; *Eesti Vabariigi...* 1928: 202–203; *Eesti Vabariigi...* 1929: 210–211; *Eesti Vabariigi...* 1930: 202–203; *Eesti Vabariigi...* 1935: 168–169; *Eesti Vabariigi...* 1936: 166–167; *Eesti Vabariigi...* 1937: 174–175; Arsenali tegevuse aruanne 1928/29. a. eest. ERA, f 498, n 1, s 90, l 250; Arsenali tegevusaruanne 1930/31. aasta eest. ERA, f 498, n 13, s 43, l 105, 128; Arsenali tegevusaruanne 1931/32. a. eest. ERA, f 498, n 13, s 43, l 193, 197, 201; Arsenali tegevusaruanne 1932/33. a. eest. ERA, f 498, n 13, s 43, l 225, 258.

Tabel 32

ARSENALI NETOTOODANG EELARVE- JA KALENDRIAASTATI
 JOOKSVATES HINDADES
 (milj. kr)

Eelarve- aasta	Neto- toodang	Kalendri- aasta	Neto- toodang
1922	0,64	1922	0,64
1923	0,64	1923	0,64
1924	0,51	1924	0,51
1925	0,59	1925	0,59
1926/27 (1.01.1926– 31.03.1927)	0,78	1926	0,58
1927/28	0,71	1927	0,68
1928/29	0,73	1928	0,72
1929/30	0,68	1929	0,69
1930/31	0,64	1930	0,65
1931/32	0,65	1931	0,65
1932/33	0,58	1932	0,60
1933/34	0,41	1933	0,45
1934/35	0,45	1934	0,44
1935/36	0,50	1935	0,49
1936/37	0,74	1936	0,68
1937/38	0,95	1937	0,90
1938/39	1,07	1938	1,04
1939/40	1,45	1939	1,35

Arvutusalus: tabel 31.

Hoopis vähe andmeid on aga teiste sõjaväeametkonnale allunud töökodade kohta. Toe Nõmme andmetel olid olulisemateks ettevõteteks Rätsepatöökoda, Sadulsepatöökoda, Relvatöökoda, Laskemoonatöökoda, Aviotehas, Merejõudude baasi töökoda, Sidepataljoni õppetöökoda, Pioneeripataljoni õppetöökoda, Lennukooli õppetöökoda, Auto-tankirügemendi töökoda, samuti Lõhkeainete laboratoorium, Gaasikaitselaboratoorium ja Ballistikajaam. Nende toodanguandmeid rahalises väljenduses Varustusvalitsus alates 1920. aastate teisest poolest enam kokku ei arvestanud.

Tabel 33

SÕJAMINISTEERIUMI EELARVE EELARVE- JA
 KALENDRIAASTATI JA SELLE DÜNAAMIKA (1939=1,00)
 (milj. kr)

Eelarve- aasta	Sõja- minis- teeriumi eelarve	Kalendri- aasta	Sõja- minis- teeriumi eelarve	Eelarve dünaamika
1922	12,28	1922	12,28	0,64
1923	11,30	1923	11,3	0,59
1924	12,70	1924	12,7	0,66
1925	14,69	1925	14,69	0,76
1926/27 (1.01.1926– 31.03.1927)	19,72	1926	14,79	0,77
1927/28	16,40	1927	16,00	0,83
1928/29	17,44	1928	17,18	0,89
1929/30	17,04	1929	17,14	0,89
1930/31	16,58	1930	16,70	0,87
1931/32	15,52	1931	15,79	0,82
1932/33	12,14	1932	12,99	0,67
1933/34	12,51	1933	12,42	0,64
1934/35	13,65	1934	13,37	0,69
1935/36	13,06	1935	13,21	0,69
1936/37	15,88	1936	15,18	0,79
1937/38	16,96	1937	16,69	0,87
1938/39	17,89	1938	17,66	0,92
1939/40	19,73	1939	19,27	1,00

Allikad: *Eesti 1920–1930*. 1931: 241; *Eesti arvudes 1920–1935*. 1937: 195; *Eesti Vabariigi...* 1937: 45; *Eesti Vabariigi...* 1938: 49; *Eesti Vabariigi...* 1939: 83; *Riigi Teataja*, 1939, nr 29, lk 687.

Sõjaväe Riietevalmistamise töökoda (hilisem Rätsepatöökoda) avati 7. XII 1918. 1925. aastal töötas seal 370 töelist, eelmistel aastatel 500–600. 1925. aastal anti brutotoodangut 9,55 miljoni marga eest (0,955 miljonit krooni). (Sõjaväe Varustusvalitsuse aruanne 1925. aasta eest. ERA, f 498, n 1, s 87, lk 16.) 1930. aastate alul leidis Rätsepatöökogas tööd aasta ringi keskmiselt 60 inimest ning hooajatöödel 200 (*Valitsusasutiste...* 1934: 75).

Tabel 34

KÕIKIDE SÕJAVÄEKÄITISTE NETOTOODANGU HINNANG

Aasta	Arsenali netotoodang	Teiste sõjaväekäitiste netotoodang	Kokku
1922	0,64	0,86	1,5
1923	0,64	0,79	1,4
1924	0,51	0,89	1,4
1925	0,59	1,03	1,6
1926	0,58	1,04	1,6
1927	0,68	1,12	1,8
1928	0,72	1,20	1,9
1929	0,69	1,20	1,9
1930	0,65	1,17	1,8
1931	0,65	1,11	1,8
1932	0,6	0,91	1,5
1933	0,45	0,87	1,3
1934	0,44	0,94	1,4
1935	0,49	0,93	1,4
1936	0,68	1,06	1,7
1937	0,9	1,17	2,1
1938	1,04	1,24	2,3
1939	1,35	1,35	2,7

Arvutusalus: tabel 33. Tabeli neljandas lahtris (kõikide sõjaväekäitiste netotoodang) toodud arve on kasutatud SKT arvestamise juures.

Sõjaväe Sadulsepa töökojas töötas 1925. aastal keskmiselt 35–50 inimest päevatöolisena, nendest umbes pooled mees-, pooled naistöölisena. Tükitöölistena oli tööl 15–25 meestöölist. (Sõjaväe Varustusvalitsuse aruanne 1925. aasta eest. ERA, f 498, n 1, s 87, lk 16.) 1930. aastate alguses oli alalisel tööl keskmiselt 50 inimest (*Valitsusasutiste...* 1934: 75).

Relvalao töökoja peamiseks ülesandeks oli väeosade varustamine relvadega ja nende tagavaraosadega ning suurtükkide ja nende materiaalosade korrashoid ja hooldamine. Relvatöökoda (ehk Relvalao töökoda) allus Sõjaministeeriumi Varustusvalitsuse relvastusosakonnale ja kujunes 1929. aastal, seni Tondil eraldi

TSEMENDI TOODANG, EKSPORT, IMPORT,
SISETURULE JÄÄNUD OSA NING
INDEKS (1929=100)
(tonnides)

Aasta	Toodang	Eksport	Import	Jäänud sise- turule	Indeks
1922	32 572	20 751	137	11 959	34
1923	61 680	20 115	9	41 574	119
1924	57 411	45 253	220	12 378	35
1925	64 562	41 205	1000	24 357	70
1926	75 939	51 267	2009	26 681	76
1927	49 300	38 791	58	10 567	30
1928	60 010	25 050	9	34 969	100
1929	58 429	23 627	98	34 894	100
1930	44 676	14 203	581	31 046	89
1931	38 964	13 930	1282	26 316	75
1932	28 577	3600	50	25 027	72
1933	28 543	4253	521	24 811	71
1934	31 722	5708	11	26 025	75
1935	37 995	558	40	37 477	107
1936	50 286	1799	58	48 545	139
1937	69 156	250	181	69 087	198
1938	78 642	11 318	9	67 333	193
1939	77 292	2063	10	75 239	216

Arvutusalus: tsemendi toodang: Eesti arvudes 1920–1935. 1937: 120, 164; Eesti majandus 1938. 1939: 110, 114; 1939. aasta: Punane Kunda. . . 1968: 89. (Eesti Vabariigi statistika esitab portlandtsemendi aastatoodangu tünnides à 180 kg bruto. Taara keskmine kaal 10 kg tünnilt on lahutatud ja nii saadud aastatoodang tonnides); tsemendi väliskaubandus: Eesti riikline. . . 1923: 31 (puudad ümberarvestatud tonnideks); Eesti majandus. . . 1924: 21 (puudad ümberarvestatud tonnideks); Eesti majandus. . . 1925: 61; Eesti majandus. . . 1926: 77; Eesti majandus. . . 1927: 77; Eesti majandus. . . 1928: 76; Eesti majandus. . . 1929: 88; Eesti majandus. . . 1930: 117; Eesti majandus. . . 1931: 113–114; Eesti majandus. . . 1932: 111; Eesti majandus. . . 1933: 98; Eesti majandus. . . 1934: 99; Eesti majandus. . . 1935: 92; Eesti majandus. . . 1936: 92; Eesti majandus. . . 1937: 94; Eesti majandus. . . 1938: 95; Eesti majandus. . . 1939: 95; 1939. aasta: ERA, f 1831, n 1, s 4528, l 14–15, 16, 39–40, 45, 161, 163, 189, 225, 238–239, 245, 260, 281, 324, 329, 351–352, 358.

Tabel 36

TÖÖSTUSLIKU JA LINNADE TSIVIILEHITUSE NING
MILITAAREHITUSE NETOTOODANGU VÄÄRTUS JANUSSONI
PROPORTSIOONI NING SISETURULE JÄÄNUD TSEMENDI PÕHJAL
NING KALKULEERITUD TÖÖSTUSLIKU JA LINNADE
TSIVIILEHITUSE NING MILITAAREHITUSE
NETOTOODANGU VÄÄRTUS JOOKSVATES HINDADES
(milj. kr)

Aasta	Neto- toodang Janussoni proportsiooni põhjal	Neto- toodang siseturule jäänud tsemendi indeksi põhjal	Kalkuleeritud neto- toodang
1922	4,5	2,7	3,6
1923	5,4	9,5	7,5
1924	5,4	2,8	4,1
1925	6,3	5,6	6,0
1926	6,5	6,1	6,3
1927	6,7	2,4	4,5
1928	7,8	8,0	7,9
1929	7,7	8,0	7,9
1930	7,8	7,1	7,5
1931	7,3	6,0	6,6
1932	6,3	5,7	6,0
1933	6,8	5,7	6,3
1934	8,0	6,0	7,0
1935	8,9	8,6	8,8
1936	10,1	11,1	10,6
1937	12,3	15,8	14,1
1938	12,6	15,4	14,0
1939	12,9	17,2	15,1

Arvutusalus: tabel 35.

töötanud Käsitööriistade lao ja Suurtükilao ning nende vastavate
töökodade ühendamisel üheks Relvalaoks ja selle Relvatöökojaks.

AMORTISATSIOON TÖÖSTUSES AASTATEL 1928–1939
(milj. kr)

Aasta	Investeerimis- indeks	Tööstuse neto- toodang	Amortisatsioon tööstuses
1922	...	46,0	3,9
1923	...	55,6	4,7
1924	...	56,2	4,7
1925	...	65,5	5,5
1926	...	66,7	5,6
1927	...	68,6	5,8
1928	95		6,3
1929	100		6,6
1930	103		6,8
1931	75		5,0
1932	73		4,8
1933	77		5,1
1934	78		5,2
1935	121		8,0
1936	153		10,1
1937	182		12,0
1938	158		10,4
1939	181		12,0

Arvutusalus: tabel 18.

1937. aastal viidi Relvalao suurtükituba osalt üle Arsenali. Relvalaos oli eri aegadel töötajaid 100–240 (Nõmm 1989: 14).

Aviotehases töötas 1930. aastatel keskmiselt 150–180 töölisi, nendest 70–100 päevatöölisi (Nõmm 1989: 16).

Et teiste töökodade osas puuduvad andmed nii tööliste arvu kui toodangu väärtuse kohta, jääb ainsaks võimaluseks netotoodangu hindamine. Aluseks on võetud Arsenali netotoodang ning Sõjamineisteriumi eelarve.

Arsenali tööliste efektiivsus oli kahtlemata kõrgem kui teiste sõjaväekäitiste töötajatel, samuti oli viimastes enam päevatöölisi ning naistöölisi. Seega on 1939. aastal, hoolimata sellest,

Tabel 38

SEKUNDAARLADE SKT JOOKSVATES HINDADES
(milj. kr)

Aasta	Suur- tööstus	Kesk- tööstus	Väike- tööstus ja käsitöö	Sõja- tööstus	Amorti- satsioon	Ehitus	Kokku
1922	29,8	4,3	10,4	1,5	3,9	3,6	54,4
1923	36,3	5,2	12,6	1,4	4,7	7,5	64,0
1924	36,7	5,3	12,8	1,4	4,7	4,1	64,6
1925	42,8	6,2	14,9	1,6	5,5	6,0	73,9
1926	43,6	6,3	15,2	1,6	5,6	6,3	75,1
1927	44,8	6,5	15,6	1,8	5,8	4,5	77,0
1928	52,7	7,6	18,3	1,9	6,3	7,9	88,4
1929	52,0	7,4	17,6	1,9	6,6	7,9	87,3
1930	52,7	7,5	17,4	1,8	6,8	7,5	87,9
1931	49,0	7,0	15,7	1,8	5,0	6,6	80,3
1932	42,7	6,0	13,3	1,5	4,8	6,0	71,1
1933	46,6	6,5	14,1	1,3	5,1	6,3	75,9
1934	54,6	7,6	16,0	1,4	5,2	7,0	86,1
1935	60,9	8,5	17,3	1,4	8,0	8,8	97,1
1936	69,0	9,5	19,0	1,7	10,1	10,6	109,4
1937	84,1	11,5	22,4	2,1	12,0	14,1	130,1
1938	85,7	11,7	22,0	2,3	10,4	14,0	130,3
1939	87,4	11,9	21,7	2,7	12,0	15,1	133,4

Allikad: tabelid 30, 32, 34, 36.

et tööliste osakaal on Arsenalis väiksem, hinnatud ülejäänud sõjaväekäitiste netotoodang Arsenaliga võrdseks. 1939. aasta hinnatud netotoodang — 1,35 miljonit krooni — on viidud proportsiooni vastava aasta Sõjaministeeriumi eelarvega, eeldades, et Sõjaministeeriumi eelarve muutudes ligikaudu samas ulatuses muutus ka sõjaväekäitiste tegevuse intensiivsus. Nii on hinnatud teiste sõjaväekäitiste netotoodang. Arsenali toodangu dünaamikat ei ole aluseks võetud seetõttu, et Arsenal oli 1930. aastate teisel poolel kahtlemata kiiremini arenev ettevõtte kui sõjaväekäitised

Tabel 39

 SEKUNDAARALADE SKT JOOKSVATES HINDADES
 ÜHE ISIKU KOHTA

Aasta	Sekundaaralade SKT	Sekundaaraladest elatust saavate isikute arv	Toodang isiku kohta
1923	64,0	(253,3)	(252,6)
1924	64,6	(177,3)	(364,3)
1925	73,9	(195,3)	(378,4)
1926	75,1	(228,4)	(328,8)
1927	77,0	(226,4)	(340,1)
1928	88,4	(237,5)	(372,2)
1929	87,3	212,5	410,8
1930	87,9	206,6	425,5
1931	80,3	189,0	424,8
1932	71,1	191,2	371,9
1933	75,9	188,5	402,7
1934	86,1	188,0	458,0
1935	97,1	195,2	497,4
1936	109,4	201,5	542,9
1937	130,1	218,8	594,7
1938	130,3	224,7	579,9

Arvutusalus: tabelid 16 ja 38.

tervikuna. Eelarveaasta on ümber arvestatud kalendriaastaks eespool toodud valemi $Ka = 3/4(Ea) + 1/4(Ea - 1)$ järgi.

Algandmed ja tulemus on toodud tabelites 33 ja 34.

Järgmiseks sammuks on **ehituse** lisandväärtuse kalkuleerimine. Rehkendamisele kuuluvad tööstuslik ja ka linnade tsiviilehitus, samuti militaarehitus, sest põllumajandusliku ehituse lisandväärtus arvestatakse siinsetest algandmetest tulenevalt SKTsse sisse põllumajanduse amortisatsiooni kaudu.

Juhan Janusson arvestab tööstusliku ja linnade tsiviilehituse lisandväärtuseks aastate 1928–1930 keskmisena 8 miljonit krooni, s.t 14,3% suurtööstuse netotoodangust. Kahtlemata on tööstusliku ja linnade tsiviilehituse ning militaarehituse aktiivsus teatavas kor-

Tabel 40

SEKUNDAARALADE SKT KONSTANTSETES HINDADES
 ÜHE ISIKU KOHTA NING SEKUNDAARALADE
 SKT DÜNAAMIKA ÜHE ISIKU KOHTA
 (1929=100)

Aasta	Toodang isiku kohta jooksvates hindades	Elatus- maksumus- indeks	Toodang isiku kohta konstantsetes hindades	Dünaamika
1923	252,6	90	280,7	68,3
1924	364,3	84	433,7	105,6
1925	378,4	95	398,3	97,0
1926	328,8	94	349,8	85,2
1927	340,1	91	373,7	91,0
1928	372,2	97	383,7	93,4
1929	410,8	100	410,8	100,0
1930	425,5	89	478,0	116,4
1931	424,8	80	531,0	129,3
1932	371,9	73	509,5	124,0
1933	402,7	68	592,2	144,2
1934	458,0	68	673,5	163,9
1935	497,4	68	731,5	178,1
1936	542,9	77	705,0	171,6
1937	594,7	81	734,2	178,7
1938	579,9	85	682,2	166,1

Arvutusalus: tabelid 7 ja 38.

relatsioonis suurtööstuse netotoodanguga. Ent samas on ehitus majanduskonjunktuurist tööstusest hoopis enam mõjutatav, vähenedes kriisiperioodidel järsemalt ning suurenedes majandusliku õitsengu aegadel kiiremini kui tööstuse toodang. Seetõttu on ehituse arvestamisel kasutatud nii olemasolevat Janussoni proportsiooni kui ka **tsemendi tarbimise näitajaid**. Tsement oli eriti tööstus- ja linnade tsiviilehituse juures kohustuslik ehitusmaterjal, mille kasutamine käsitletaval perioodil ehitustehnilises mõttes suuri murranguid läbi ei teinud. Tabelis 35 on toodud tsemendi toodang, eksport ja import ning siseturule jäänud osa. 1929. aasta

on võrdsustatud indeksiga 100 ning teiste aastate indeksi muutus arvestatud lähtuvalt sellest.

Tsemendi tarbimise indeks (õigemini siseturule jäänud tsemendi indeks) väljendab aga tööstusliku ja linnade tsiviilehituse ning militaarehituse muutust kahtlemata teravamalt, kui toimus tegelik muutus. Headel konjunktuuriaastatel tarbija lattu ostedud kaubast osa kasutati ära halbadel konjunktuuriaastatel. Tabelis 36 on tööstusliku ja linnade tsiviilehituse ning militaarehituse lisandväärtuse saamiseks kombineeritud Janussoni proportsioon (ehituse ja suurtööstuse suhe 14,3%; 8 miljonit krooni) tsemendi tarbimise indeksiga, arvestades lõpliku netotoodangu nende kahe näitaja põhjal saadud aegriade keskmisena. Militaarehituste arvestamiseks on suurtööstuse netotoodangule ehituse osakaalu leidmisel liidetud ka sõjaväekäitiste tööstustoodang.

Ehituse netotoodangu väärtust (tabeli 36 neljas lahter) on kasutatud edasistes arvestustes.

Järgmiseks sammuks on **tööstuse amortisatsiooni** kalkuleerimine.

J. Janussoni andmetel ulatus amortisatsioon tööstuses 1935. aastal 8 miljoni kroonini (Janusson 1937: 140). Edasistes arvestustes on kasutatud investeerimisindeksit ning selle dünaamika alusel leitud aastate 1928–1939 amortisatsiooni absoluutväärtus tööstuses.

Aastate 1922–1927 kohta ei olnud võimalik investeerimisindeksit välja arvestada. Seega ei ole muud võimalust kui kasutada suhtarvu kogu tööstuse netotoodanguga. Aastatel 1928–1939 moodustas amortisatsioon keskmiselt 8,4% tööstuse netotoodangust. Rakendades seda osakaalu, on saadud aastate 1922–1927 amortisatsioon. Rehkenduste tulemused on toodud tabelis 37.

Kogu sekundaarsektori toodang on toodud tabelis 38.

Lisaks on võimalik kokku arvestada tööstusalade SKT ühe tööstusest elatust saava isiku kohta. Tulemus on esitatud tabelis 39.

Toodang ühe isiku kohta sekundaarsektoris on võimalik kokku arvestada ka konstantsetes hindades ning esitada ka selle dünaamika. Tulemused on toodud tabelis 40.

(Järgneb)

LY LESTBERG. Ärimees

ARVUSTUS

AJALOOST JA MAJANDUSEST

Jaak Valge. *Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924*. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2003. 440 lk.

Arvustades ajaloolase kirjutatud majandusajaloolist käsitlust, satub minevikku vaatav majandusteadlane paratamatult mingil määral kimbatusse. Põhjus on selles, et majandusteadlane seab enda jaoks eesmärgi ja rõhud ning seega ühtlasi ka hindamislati kusagile mujale. Eeskätt on see tingitud erinevast lähenemisnurgast — ajaloolase jaoks on majandusteadlase arvates olulisem n-ö endogeenne, s.o konkreetseist protsessidest lähtuv lähenemine ja sellest tuletatavad üldistused ehk teisiti öeldes, ajalugu majanduses, majandusteaduse jaoks prevaleerib seevastu eksogeenne lähenemine, s.o suuresti etteantud, kellegi poolt juba varem üldistatud mudelile konkreetse elava sisu andmine ja mudeli korrigeerimine selle põhjal. Jaak Valge raamatuks vormistatud uurimuses, mille eest talle 25. juunil Tartu Ülikoolis anti filosoofiadoktori kraad ajaloo erialal, võib täheldada siiski nii üht kui teist lähenemisnurka.

Jaak Valge valitud periood on vaieldamatult erakordselt põnev nii majanduslikust ja majandusteoreetilisest aspektist kui ka Eesti majandusajaloo ning üldse Eesti ajaloo seisukohalt. Rahapoliitikaga tegelevate majandusteadlaste jaoks on Esimese maailmasõja järgne aeg suuresti eesmärgistatud rahapoliitika alguse tähiseks. Olid ju varasemad kullastandardi aastad (u 1880–1914) n-ö loomuliku arengu ajastuks, kus kehtisid mittevaidlustatavad “mängureeglid”. Kuldvääring oli nimelt aprioorset “terve” rahapoliitika kandjaks, sellega manipuleerimine lõppes enesestmõistetavalt halvasti.

Esimese maailmasõja järgset kümnendit iseloomustanud püüd tagasi pöörduda sõjaeelse rahasüsteemi juurde — pealegi veel usus, et seda on võimalik teha varasema pariteediga — oli esimene selgepiirilisel püstitatud rahapoliitiline eesmärk kogu Euroopas, mille majandusteoreetiline taust polnud neil aegadel sugugi selge ega üheselt mõistetav. Ilmus ju näiteks John Maynard Keynesi *The Tract on Monetary Reform* “alles” 1923. aastal, selle tuntukslugemine võttis veel omajagu

aega. Veelgi vähem võis kas või mingitegi rahapoliitiliste eelteadmiste olemasolu eeldada iseseisvunud Eestis. Kui tsiteerida Jaak Valget, siis “Eesti rahapoliitikat juhtima asunud isikutel oli üldjuhul vaid tsaariaegsete laenu-hoiuühistute praktika” (lk 109). Neid mehi, keda võis rahaja rahandusasjades orienteeruvaks majandusteadlaseks pidada, oli Eesti iseseisvuse sünni aegu üksikuid — vahest Nikolai Köstner (sünd. 1889) ja Leo Sepp (sünd. 1892), nemadki õigupoolest alles oma tuntusetee alguses. Otsustades Riigi Majandusnõukogu koosolekutel toimunud vaidluste üle, mille sisu on Jaak Valge edastanud lk-del 139–141, oli Nikolai Köstner ainus, kes nägi juba 1919. aastal marga odavnemise põhjust kateta emissioonis. Akadeemilise poole pealt võinuks nime poolest oodata midagi Tartu Ülikooli 1921. aastal tagasipöördunud professorilt Mihhail Kurtšinskilt (sünd. 1876), kelle seoseid Eesti majanduse ja majanduspoliitiliste otsustega pole vähemalt seni tuvastatud.

Tõepoolest, mida oli Eestist oodata, kui sõjajärgse Euroopa valikute olemuse majandusteoreetilise mõtestamise ja tehtud otsuste õigsuse hindamiseni jõuti suuresti alles juhtunut tagantjärele üldistades. Seda juba õppetunnina järgmise maailmasõja järgsetele aegadele mõeldes. Selles mõttes on ka üks eestlane — Ragnar Nurkse (sünd. 1907) — olnud maailma majandusteaduses teerajajaks. Tema 1944. ja 1946. aastal ilmunud uurimused *International Currency Experience: Lessons of the Inter-War Period* ja *The Course and Control of Inflation: A Review of Monetary Experience in Europe after World War I* (Ragnar Nurkse oli nende Rahvasteliidu egiidi all tehtud uurimuste põhiautor) on raamatud, millest ei saa üle ega ümber ükski töö, mis tõsisemalt käsitleb rahapoliitilisi suundumusi kahe maailmasõja vahelisel perioodil. Koduste majandusteadlaste häbiks tuleb tunnistada, et Ragnar Nurkse on kaasmaalaste jaoks avastanud suuresti ajaloolased, kui pidada siinkohal silmas ka Vahur Made uurimust *Külalisena maailmapoliitikas* (1999). Et Jaak Valge on oma uurimuses korduvalt pöördunud Ragnar Nurkse poole, väärib üksnes tunnustust.

Jaak Valge esitatud ülevaade eri riikides toimunud ja selle üldistused, mida võiks järgnevat Eesti-käsitlust silmas pidades vaadelda üldtunnustatud, kuigi eestikeelsele lugejale peaaegu tundmatu taustana, on koht, kus võiks ühe või teise hinnangu üle vaielda. Iseküsimus on, kuivõrd on see kõnealust uurimust hinnates hädavajalik. Asuda arutlema keyneslaste ja pakkumispoolse majanduspoliitika esindajate arusaamade erinevuse üle 1920. aastatel toimunu mõtestamises oleks juba puhas majandusteaduse valdkonda kuuluv vaidlus. Ses suhtes on õigustatud Jaak Valge teadlik loobumine üritamast “analüüsida majandusteoreetilise diskussiooni kulgemist deflatsiooni ja inflatsiooni mõju kohta majanduskasvule” (lk 19). Samas on Jaak Valge ise küllaltki selgepiiri-

line pakkumispoolse majandusideoloogia esindaja, kuigi nii mõneski kohas ja kontekstis võib täheldada libastumist keyneslusse, mis võib olla põhjustatud ajaloolaslikust sõnakasutusest. Kohatine ebajärjekindlus autori majandusideoloogilises maailmanägemises on üksnes tõdemus, mitte aga majandusteadlase etteheide ajaloolasele.

Mõningatele ebakohtadele seoses inflatsiooni ja selle mõju tõlgendamisega tuleks siinkohal siiski tähelepanu pöörata. See puudutab nimelt võimaluse tunnustamist, et hüperinflatsiooniga on võimalik "üleskloppida majanduskasvu" (lk 35). Tõsi, lühiajaliselt ja teatavates oludes võib inflatsiooni soosiv majanduspoliitika kiirendada majanduskasvu, vähemalt nende arvates, kes aktsepteerivad nn Phillipsi kurvi olemasolu, kuid hüperinflatsiooni puhul seda väita oleks siiski liig. Kui üldse, siis tuleks n-ö hinnastabiilsuse taset ületava inflatsiooni "positiivset" mõju näha inflatsiooni käigus aset leidvas varade *resp.* ressursside ümberjaotamises efektiivsemalt tegutsevate majandusagentide kasuks, s.t selektiivse majandusliku aktiivsuse stimuleerijana ja struktuursete muutuste kiirendajana. Päris kindlasti ei saa nõustuda väitega, et "suhteliselt kiire inflatsioon kuni 1920. aastate teise pooleni soodustas Soome ekspordi" (lk 81). Alles järgmisel leheküljel selgub, mida autor tegelikult silmas peab: inflatsiooni soosimisega, mida omakorda tõukas tagant hirm deflatsiooni ees, taotleti Soomes aastail 1921–1923 marga devalveerumist toetamaks ekspordi. Pigem võimaldas vahepealne inflatsioon ja sellest johtunud Soome marga devalveerumine tagasipöördumise kullastandardile majanduse poolt aktsepteeritaval pariteedil.

Samuti on võõrastav lugeda uurimuse kokkuvõtvas osas "Lahtirakendamine" esitatud järeldust, et "Jugoslaavia, Läti ning Tšehhoslovakkia juhtumid näivat tõestavat inflatsioonilise mudeli efektiivsust Ida-Euroopas" (lk 350). Kas siin on tegemist mõneti lõdva sõnakasutusega, kus mõistel "inflatsiooniline mudel" puudub kvantitatiivselt defineeritud sisu, või üledramatiseeritud seisukohaga, ei ole vahest kõige olulisem. Samas tuleb ikkagi tunnistada, et sellistes ekstreemaalsetes oludes, nagu Esimese ja Teise maailmasõja aeg seda olid, on majanduse, s.t sõja inflatsiooniline finantseerimine vahetult sõdivates riikides väiksemal või suuremal määral vältimatu. 1919. aasta Eesti Vabariigi puhul oli see vaieldamatult ainuvõimalik viis Vabadussõja finantseerimiseks.

Üleminek majandust kurnavalt kõrginflatsioonilt, ükskõik millist mõistet me selle tähistamiseks ka kasutame, olgu see siis galopeeriv või hüperinflatsioon vms, hindade stabiliseerumisele, pole üleöö, ilma selle eest ränka hinda maksmata võimalik. Küsimus on selles, kas inflatsiooni järsk mahasurumine ilma valulist dis- ehk desinflatsiooni perioodi läbimata pole mitte veelgi valulisem. Paljudel juhtudel olnuks Jaak Valge poolt õigem rääkida erineva kiirusega stabiliseerimisest, s.t dis-

inflatsiooni perioodi ajaliseist venitamisest, mitte niivõrd inflatsioonilise majandusmudeli kasutamisest kui teadlikult tehtud valikust. Disinflatiooni perioodi venitamise ja vahest erijuhtudel ka inflatsioonilise mudeli kasutamise vajadus õigustas ennast nendes riikides — kui tsiteerida Jaak Valget — “kus vajati enam taastamisinvesteeringuid [...] ning mida olulisem oli majanduse ümberorienteerimise vajadus. Inflatsioon kujunes niimoodi hinnaks, millega elanikkond majanduse uue tasakaalu saavutamise kinni maksis” (lk 350–351). Seevastu walther-rathenau'lik inflatsiooni tagantkütmine näitas seda teed läinud valitsuste nõrkust ja peataolekut.

Teine asi, millele peaks 1920. aastate stabiliseerimispoliitika kontekstis tähelepanu pöörama, on toonaste ja tänaste eesmärkide “teoreetiline” erinevus. Kui 1920. aastatel oli vahetuks eesmärgiks seatud vahetuskursi, s.o oma vääringu välisväärtuse stabiliseerimine, aktsepteerides selle juures vähemal või rohkemal määral deflatsioonilise etapi läbimist, siis viimasel paarikümnel aastal peetakse stabiliseerimise all silmas hinnastabiilsuse saavutamist, s.o vääringu siseväärtuse stabiliseerimist. Ka Eesti 1992. aasta rahareformis oli krooni kursi fikseerimine *currency board*'i printsiibil Saksa marga suhtes üksnes vahendiks stabiliseerimaks majandust, mitte eesmärgiks omaette.

Just tänapäeva arusaamu silmas pidades tulnuks kõnealusele uurimusele kasuks riigiti erinevate stabiliseerimismudelite efektiivsuse hindamine mitte üksnes majanduskasvuga, vaid ka konkreetsete inflatsiooni või deflatsiooni iseloomustavate aegriidade lisamine. Õnneks võib lugeja selliseid kuise sammuga aegridu leida näiteks *Eesti Statistika Kuukirja* 1922. aasta numbritest.

Euroopa tausta käsitlemine uurimuses on põhjendatud, et leida vastust eelkõige kahele küsimusele: 1) kas ja kui võrd mõjutasid Eesti valikuid mujal Euroopas toimunud sündmused (1922. aastaks olid oma vääringu nimelt stabiliseerinud Austria, Leedu, Läti ja Rootsi) ning 2) kui efektiivseks võib Eestis rakendatud abinõusid hinnata? Kuigi Saksamaa hoiatav hüperinflatsiooni näide (selle põhjusi näeb Jaak Valge õigustatult ka eksogeenseina) oli Eestis hästi teada ja ka Läti tegemistest oli juttu olnud, tuleb nõustuda autoriga, et Eesti puhul olid need ikkagi improvisatsioonilised *ad hoc* otsused, kuigi vähemalt ühe märksõnana — *Otto Strandman* — võiks võimaluse siiski veel lahti jätta.

Mingit välist eeskuju järgivate valikute olemasolule ei viita ka Ragnar Nurkse eelmainitud maailma majandusklassikaks kirjutatud tööd, kus Eesti jääb selgelt Läti varju. Siinkohal tuleks veel kord meenutada, et Esimese maailmasõja järgsete aastate sündmused Euroopas, v.a Saksamaal, on eestikeelse majanduskirjanduse jaoks peaaegu tundmatu maa. Pealegi, kui toetuda sakslasele Gustav Casselile, polnud kahe

maailmasõja vaheline raha ajalugu midagi muud kui lugu jätkuvatest katsetest ehitada taas üles rahvusvahelisele kullastandardile toetuv süsteem ja kõigi nende püüdluste lõplikust kokkuvarisemisest (*Der Zusammenbruch der Goldwährung*. Stuttgart, 1937, lk 1).

Kui arvestada, et teiste autorite varasemad Eesti majandusajaloo uurimused, mis hõlmavad ka 1920. aastate algust, on jäänud nii või teisiti puhtalt deskriptiivseks Eesti-keskseks käsitluseks, on Jaak Valge äärmiselt laiale allikabaasile toetuv mahukas ja põhjalik töö kirjutatud kvalitatiivselt hoopis teistsuguse lähenemisnurga all. Kas on selles mõttes jõutud alles n-ö ukse lahti löömiseni või enam-vähem ammendatud teemaarenduseni, sellele annab vastuse aeg. Vähemalt selliste uurimustega võrreldes nagu Uno Kauri doktoritööna 1962. aastal Bonnis üllitatud *Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftspolitik des Freistaates Estland 1918–1940* või siis viimastel aastatel Eestis ilmunud lühemad ja pikemad käsitlused on Jaak Valge astunud pika sammu edasi või ka kõrvale. Vahepealse nõukoguliku poolsajandi jooksul Eestis kirjapanud pole siinkohal mõtet rääkidagi.

Et Eestil oli sel hädavajalikul hetkel (aastail 1923–1924) just majanduspoliitikuna läbilöögivõimeliseks osutunud Otto Strandman (sünd. 1875), üks väheseid Eesti tipp-poliitikuist visionääre läbi aegade, on kahtlemata õnnelik juhus. Ilmselt oli just Otto Strandman see mees, kes pööras Eesti vähemalt mõneks ajaks ära korporatiivse riigikapitalismi teelt. Põhimõttelisi otsuseid (valoriseerimine), mis tema eestvedamisel tollal tehti, pole mõtet vaidlustada, kuid iseküsimuseks jääb ikkagi (ja seda on Jaak Valge mitu korda rõhutanud), kas ja kui õigustatud oli just deflatsiooni eesmärgistanud stabiliseerimismudel. Valuuta ujuvkursi tingimustes võiks sellist oma vääringu revalveerumist aktsepteerivat, kusjuures tol korral pealegi revalveerumist eesmärgistavat rahapoliitikat käsitleda ülimalt riskantsena, n-ö topeltšokina, mida Eesti suutis 1992. aasta rahareformiga tehtud valikul *currency board*'i mudeli kasuks erinevalt Lätist ja Leedust vältida. Kui ma meenutan üht oma paar aastat pärast rahareformi toimunud väitlust Rudolf Jalakaga, siis Jaak Valge uurimuse taustal võiks öelda, et Rudolf Jalaka soovitusel suruda kiirelt maha inflatsioon (mõistmata lõpuni inflatsiooni olemust üleminekumajanduses) oli midagi otseselt *strandmanlikku*.

1920. aastate deflatsioonile toetuvate stabiliseerimisotsuste võimalikke sotsiaalseid tagasilööke pehendas õnneks Eesti majanduse naturaalmajanduslik iseloom, millele on ka Jaak Valge viidanud. Samas pidurdas selline deflatsiooni eesmärgistav majanduspoliitika edasiseks arenguks vajalikke struktuurinihkeid Eesti majanduses. Eesti majanduse n-ö taanistamine peatas küll liikumise itta suunduval umbteel, kuid ei toonud ka kaasa uut arenguloogikat. See oli omamoodi kompromiss, mis

määras veel pikaks ajaks Eesti jäämise oma majandusarengus n-ö kolmanda ešeloni riigiks Euroopas. Seda polnud toona kombeks tunnista. Ühekordseks erandiks ses mõttes oli vahest Juhan Janusson, kes on 1932. aastal öelnud, et “põllumajandusliku tootmisala valdav ülekaal määrab meil ka suhteliselt rahvaarvule võrdlemisi madala rahvamajandusliku kogutoodangu” (*Eesti majanduslik areng*. Tallinn, 1932, lk 8).

Tuleb nõustuda Jaak Valge järeldusega, et 15–20-protsendiline margarevalveerimine tasemele 1 Rootsi kroon = 100 marka “pidurdas majanduskasvu, et Soome majanduspoliitikale lähedane mudel oleks olnud Eestile kindlasti parim variant” (lk 341). See on loomulikult hilisem tarkus, sest nagu autor ka samas tõdeb, “ei osanud Eesti poliitikud ja majanduse arvamussliidrid selgelt hinnata rahakursi mõju majanduskasvule” (lk 342).

Toonaste otsusteni jõudmise jälgimine ja põhjuslik analüüs on Jaak Valge uurimuse vaieldamatult kõige väärtuslikum osa. Põhjalikult on avatud idasuundumuse toetajate majanduslikud huvid ja nende survele tehtud väärotsuste hind Eesti majanduse jaoks. Uurimusest ilmneb hämmastav sarnasus 1990. aastate esimese poolega, mil tööstusringkonnad nõudsid Eesti Pangalt ja valitsuselt küll arvelduskrediite, küll mida kõike veel, et ainult jätkata mitte kellelegi vajaliku kauba tootmist maksejõuetule idaturule.

Üksikuid möödalaskmisi tehtud valikutes Otto Strandmanile ette heita oleks vale, ja seda ei tee ka Jaak Valge. Ühelt poolt tuli maksta lõivu sisepoliitilistele oludele, mida uurimuses on väga selgelt näidatud; teisalt võime tõdeda, et inglastel, vaatamata nende eestlastega võrreldes oluliselt rikkalikumale teoreetilisele “pagasile”, läks vahest isegi veel halvemini. Väliselt prestiižne iha taastada naela sõjaeelne kullapariteet kaalus seal üles mis tahes majanduslikud arusaamad. Sealse veendumuse juures, et kui õnnestub siseturu hindu alla suruda, paraneb Inglise kaupade konkurentsivõime välisturul, ei pööratud tähelepanu kõige olulisemale — tööjõu hinna jäikusele allapoole liikumise suhtes: vastu ootusi ei osutunud võimalikuks palku alandada. See, et toonane majanduspoliitika ja ka majandusteadus ajasid segi põhjuse ja tagajärje, nagu ilmneb kujukalt ka Jaak Valge uurimusest, on tagantjärele tõdemus.

Jaak Valge viimase kümnendi artiklid ja siin vaadeldav raamat on aidanud kummutada mitmeid müüte Eesti ajalooos nii isikute kui sündmuste tasandil. Puudutagu see siis Pätsi ja Laidoneri isiklikest majandushuvidest määratud käitumist või kullateemat. Kindlasti on raamat, mis avab väga põhjalikult korruptiivsed, Riigikassast lähtunud ja Eesti Panga kaudu teostatud finantseerimisskeemid, suureks pettumuseks paljudele Eesti ajaloo heroiseerijaile.

Mis aga puudutab Tartu rahulepinguga saadud 15 miljoni kuldrubla saatust, siis selles osas vääriks jätkuvat vaidlust Eesti Panga osa tõlgendamine selle "raiskamises". Küsimus on nimelt selles, kustmaalt jooksis n-ö otsustuslik piir valitsuse resp. rahaministri ja Eesti Panga vahel. Algselt Eesti Vabariigi keskpangaks kavandatud institutsioon kujunes neil aastail puhtakujuliseks valitsuse pangaks, kes täitis emissiooniga riigieelarvet ja pidi teostama valitsuse krediidipoliitikat. Seda enam, et Eesti Panga n-ö aktsionäride üldkoosolekuks oli valitsus ja kõik personaalsed otsused tehti samuti täitevvõimu tasandil.

Eesti Pangast kui iseseisvast institutsioonist sai vaevalt rääkida. Eesti Panka käsitati puhtakujulise valitsusasutuseks. Ses mõttes võiks otsida isegi teatavat varjatud ironiat Leo Sepa Eesti Panga 10. aastapäeva aegu öeldud sõnades, et "Eesti Pank alati oli ja on praegu riigi kõige kasulikum ja tulukam ettevõtte" ("Panga reform." — *Eesti Pank 1919–1929*. Tallinn, 1929, lk 21). See, et kuld maha müüdi, oli katteta emissiooni paratamatu tagajärg. Emissiooni, sh krediidiemissiooniga väära majanduspoliitika toetamiseks (jutt ei ole siinkohal enam Vabadussõja aegadest ega ühestkahest sõjajärgsest aastast) ringlusesse paisatud pabermargad tuli oludes, kus impordile ei rakendatud sisuliselt mingeid valuutapiiranguid, nii või teisiti Eesti Panga poolt pärisraha eest välja osta. Kuni seda suudeti, oli võimalik hoida usaldust rahasüsteemi ja nii ka riigi vastu. See oli tõepoolest puhtakujuline inflatsioonistlik (majandus)poliitika, mida statistika jaoks "leevendas" (kui siinkohal pidada silmas elumaksumuse ja hulgihindade muutust) Venemaa kulla vahendamisest teenitud välisraha intensiivne sissevool ja nn *Gründertum*'ist johtunud nõudluse erakordselt tugev suunitlus imporditavatele kapitalikaupadele, mis absorbeeris ajutiselt potentsiaalse nõudluse tarbekaupade turul.

Jäänuks rahakraanid lahti veel mõneks kuuks (murranguhetkeks oli mai 1924), oleks Eesti majandust tabanud tõeline krahh. Jaak Valge on oma uurimusega argumenteeritult näidanud, et Pätsi-Westeli (Georg Westel (sünd. 1882) oli poliitik ja majandustegelane, Konstantin Pätsi usaldusisik) hukatuslik majanduspoliitika, mille hinnaks kujunes 15+? miljonit kuldrubla, suudeti peatada lausa viimasel hetkel. Siinkohal tuleb respektierida numbreid, mis on autoril esitatud raamatus arvustaja küsimärgi asemel.

Mida aeg edasi, seda enam häbeneti "Tartu rahu kulla" lugu. Selle parimaks näiteks on kas või Jaak Valge poolt edastatud Eesti sõjaeelsete aegade parima majandusanalüütiku Juhan Janussoni sõnad: "Kui võrt emissioonipanga tegevus neil aastatel oli otstarbekohane, milliseid vigu siin lubati, seda meie siin ei võta arutusele. Eesti Pank tegutses reaaluolukorra kohaselt, alistudes ka poliitilistele mõjutustele" (*Eesti majanduslik areng*. Tallinn, 1932, lk 49).

See, millest polnud pikka aega kombeks rääkida, ei pruugi tabuks jääda igavesti. Eesti Panga toimimist neil aegadel mitte algse põhikirja kohase keskpanjana, vaid kõige puhtakujulisema valitsuse pangana on Eesti majanduse toonastest arvamusiidritest tunnistanud lisaks Juhan Janussonile ka Nikolai Köstner ja Leo Sepp. See on ka etteheide Rahvasteliidu Rahanduskomitee aruandest Eesti majandusliku ja rahandusliku seisukorra kohta 25. märtsist 1925: "Eesti Valitsus võiks korraldust teha Eesti Panga praeguse põhikirja muutmise uurimisele võtmiseks, mis ette näeks Panga täielikku rippumatust riigist ja ta täielikku lahutamist rahaministeeriumist" (osundatud Välisministeeriumi tõlke järgi). On muidugi küsitav, kas neil aastail võis üldse rääkida Eesti Panga rahaja krediitpoliitikast, sest see oli suuresti või hoopiski täielikult valitsuse poolt ette kirjutatud.

Veelgi vähem räägiti Vene kulla vahendamisest, sest tegemist oli paremal juhul poollegaalsete tehingutega, mida tänapäevases kõnepruugis võiks vahest isegi kullapesuks nimetada. Selles mõttes on Jaak Valge avanud Eesti majanduse ja ajaloo ühe suurema tabuteema. Jaak Valge poolt Eestit füüsiliselt läbinud kullakoguseks (1990. aastate alguse metalliäris liikusid Eestist läbi valdavalt arved) hinnatud 600–700 tonni (praegustes hindades väärtusega umbes kaheksa miljardit dollarit) on usutav. Kui arvestada, et toona oli tegemist 18-tonniste vagunitega, siis võiks tinglikult rääkida umbes 30 kullavagunist ja peaaegu kolmest Eestisse jõudnud kullarongist. Sellist kullakogust silmas pidades vääriks edaspidi käsitlust ka kulla liikumise konkreetne "logistika".

Jaak Valge esitatud numbrite usutavust toetab kõrvalt muide ka soomlane Vesa Vasara, kelle väitel langes ainuüksi Scheeli Panga osaks 275 tonni kulla vahendamine ("Das Bankhaus Georg Scheel & Co., Reval (1884–1940)." — *Die deutsche Volksgruppe in Estland*. Hamburg, 1996, lk 99). Jaak Valge arvulistes hinnangutes Eesti Panga nn kullatulude suuruse kohta võib muidugi kahelda, kuid nende numbrite vaidlustamine nagu ka kinnitamine jääb paratamatult tulevastele uurijatele. Nimelt langes tema hinnanguil kuidagi ebaproportsionaalselt suur osa kullavahendustuludest riigi osaks. Võiks kas või küsida, mis jäi siis üle näiteks Harju Pangale? Teisalt on aga selge, et Vene kulla "pesuks" oli vaja "riiklikku taset", tavalised äripangad ei kandnud seda välja.

Asi on ka selles, kas Eesti Pank vahendas n-ö oma kulda või osutas teistele, s.o eeskätt äripankadele kulla depoo- ehk talletusteenust. Viimase tulusus ei saanud aga kuigi kõrge olla. Mis ja kelle varad olid talletatud Eesti Panga kui olemuslikult tavalise äripanga varakambris, see polnud loomulikult ka Eesti Panka kontrollinud Riigikontrolli asi. Kahtlema sunnivad siin nende aastate Eesti Panga kulde ja tulude aruanded, kus panga kogutulude suurusena on näidatud 1921. ja 1922. aas-

tal, s.o peamistel kullamüügi aastatel, vastavalt 190,5 ja 280,1 miljonit marka. Isegi kui eeldada, et kogu see tulu teeniti kulla talletustehingutega, on see äärmiselt tagasihoidlik summa võrreldes Jaak Valge esitatud kaalutlustega. Kui aga kullavahendusega teenitud summad ei läbinud panga kulude ja tulude aruannet (ja seda ei saa välistada), siis jääb õhku Jaak Valge esitatud küsimus: "Kuidas seda raha liigutati?" 17 miljonit kuldrubla oli liiga suur summa selleks, et lihtsalt haihtuda.

Eesti viimase kümnendi valikuid silmas pidades vääriks esiletõstmist üks äärmiselt huvitav tõik kõnealuses uurimuses, mida Jaak Valge on ise küll pretsedenditult pidanud ja seetõttu ka ebaoluliseks. Nimelt mainib ta leheküljel 310 Madis Jaaksoni (sünd. 1875) ettepanekut 6. oktoobril 1924 Riigi Majandusnõukogus, mille kohaselt tulnuks anda raha kindlustamine mõne välispanga kätte. Pole välistatud, et Madis Jaakson pidas oma soovitusena silmas *currency board*'i ehk valuutakomitee põhimõtte rakendamist selle kõige ortodokssemal ja noil aegadel hästi tuntud viisil. Sel juhul oli ta esimene, kes on teadaolevalt Eestile läbi aegade soovitanud valuutakomitee emissioonipõhimõttele toetuvat rahasteemi! Muide, mitmeid *currency board*'i toimimise põhimõtteid sisaldab ka Rahaministeeriumi tegevuskava, mille valitsus 28. detsembril 1923 heaks kiitis, ehkki seda vähemalt sellisel kujul teostama ei asunud (lk 252).

Kokkuvõtva hinnangu arvustatud raamatule võiks öelda, et Jaak Valge uurimus on äärmiselt põhjalik, korrektne ja seejuures hästi loetav probleemkäsitlus Eesti ajaloo ühest selgepiirilisest ja sisemiselt vastuolulisemast perioodist. See on kvalitatiivne samm edasi võrreldes teiste autorite sama perioodi majandust puudutavate töödega, kusjuures esmakordselt on Eestit käsitletud Euroopa nende aastate üldise arengu kontekstis ja võrdluses. Uurimus toetub ulatuslikule ja representatiivsele allikmaterjalile, mis hõlmab nii arhiiviallikaid, Eesti Vabariigi seadusandliku ja täitevvoimu tegevusmaterjale, nende aastate ajakirjandust, statistikat ning varasemaid uurimusi nii Eestis kui mujal maailmas. Millegi olulise puudumist siin ette heita ei saa. Allikmaterjale on kasutatud korrektselt.

Lõpetuseks võiks lisada vahest sedagi, et raamatu pealkiri *Lahtirakendamise* ei hõlma vähemalt arvustaja meelest üksnes Eesti majanduse füüsilist eraldumist Venemaast *resp.* Nõukogude Liidust, vaid seda tuleks mõista ka lahtiütlemisena ühest endiste aegade pärandatud mõtteviisist. Kahjuks küll mitte lõplikuna, kui mõelda 1930. aastate sündmustele.

Kalev Kukk

TUHAT TARTLAST

1000 tartlast läbi aegade. Koost. Lembit Ainsoo, Uno Ainsoo. Tartu: Liivimaa Mälu, 2003. 552 lk.

Sellist pealkirja kannab teatmeteos, mille koostajate nimed leiame tagasihoidlikult esitatuna raamatu tiitellehe tagaküljelt. Need on Lembit Ainsoo ja Uno Ainsoo, kes omakorda avaldavad samas tänu Kait Eilandile, Madis Linnamäele, Heivi Pulleritsule, Erki Tammiksaarele ja Aune Ütsikule ning mitmele asutusele. Ilmselt on tegemist nendega, kes aitasid koostajaid täiendavate materjalide leidmisel ja kellest mõnda tavaliselt nimetatakse teatmeteose autorite seas. Tänavate asutuste hulgas on O. Lutsu nim. Tartu Linna Keskraamatukogu ja L. Koidula nim. haruraamatukogu töötajad, kes ilmselt aitasid kaasa täiendavate materjalide leidmisel, kuid märgitud on ka Raadi kalmistu töötajaid. Võib loota, et järgmiste väljaannete puhul on koostajatel põhjust tänada ka Tartu Ülikooli Raamatukogu ja võib-olla isegi neid, kes on töötanud arhiivides. On ju sellegi retsensiooni kirjutamiseks andnud innustust koostajate saatesõnas märgitud kavatsus täiendavate trükkide üllitamiseks.

Kes on need 1000 inimest, kes tartlastest läbi kõikide aegade on mahnutud esimese 1000 hulka? Tegelikult on meile tutvustatud inimeste ring veel tunduvalt suurem, sest paljude elulugude täienduseks on andmed nende abikaasadest, poegadest ja tütardest. Kohe võib paljude 1000 tartlase hulka arvatud inimeste puhul küsida, miks mõne isiku abikaasa või teised pereliikmed on esitatud, teistel aga mitte. Aga üks sellisel puhul on subjektiivsus paratamatu, mitte hindamise, vaid tunde tõttu koostajatele. Üks kriteerium oleks võinud olla ehk teaduskraadi olemasolu. Kahtlusi kerkib ka küsimuses, milliste sugulus- ja hõimusuhetega tuleks piirduda. Kas on vaja märkida vanaonupoega? Eks täiendatud väljaande korral on siin koostajatel ees veel suur töö.

Sellise teatmeteose koostajatele on olnud probleemiks eri elualade omavaheline suhe, mis Tartu puhul on mõneti keerulisem kui mõne teise Eesti linna puhul. On ju Tartu meile tuntud eelkõige kui teaduse- ja kultuurikeskus, kuid tartlaste hulka kuuluvad ju peale suurte teadlaste ja pedagoogide ka väljapaistvad kirjanikud, kunstnikud ja heliloojad, silmapaistvad näitlejad ja teatritegelased, sportlased, ühiskonnategelased, tänapäeval eriti poliitikud, ärimehed, ajakirjanikud jt. Lähtuda tuleks seisukohast, et tartlased on siiski need, kes on mõnda aega Tartus elanud. Arvan, et tartlaste hulka ei saa arvata neid, kes on küll Tartu heaks midagi olulist teinud, siit läbi reisinud või midagi olulist Tartu kohta kir-

jutanud. Sellest seisukohast lähtudes pean ebaõigeks, et tartlaste hulka on arvatud ka Rootsi kuningas Gustav II Adolf, kelle allkirjaga rajati Tartule ilmet andnud ülikool, kellele on Tartus püstitatud Tartu kui ülikoolilinna sümboliseeriv monument, mis taastati pärast Nõukogude okupatsiooni kaasajooksikute hävitustööd veel enne kui Eesti Vabadussõja mälestusmärgiks olev Kalevipoeg, kuid Gustav II Adolf ei ole ise kunagi Tartus viibinud.

Tartlaseks ei saa pidada ka Vene keisrit Aleksander I-t, kes oma ukaasiga 12. aprillist 1801 määras taasavatava ülikooli asukohaks Tartu, kuid külastas Tartut ainult läbisõidul maikuu 1802, olles teel Memelisse (Klaipėdas) kohtumisele Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III-ga. Mingil määral on valikut mõjutanud ka hinnang Tartus elanud vallutajatele. On hea, et koostajad ei ole pidanud tartlaseks näiteks Vene vürsti Jaroslavi, kes vallutas ja põletas maha muinas-Tartu 1030. a (arheoloog Andres Tvaari arvates 1036. a), samuti mitte tsaar Peeter I-t, kes viibis Tartus seoses linna vallutamise 1704. a, ega tema feldmarsslit Boris Šeremetjevit, kes tsaari käsul küüditas a 1707–1708 Tartu kodanikonna Venemaale ning 1708. a purustas ja põletas Tartu linna viimase majani. Samas seoses on hea, et 1000 tartlaste hulka ei ole arvestatud Nõukogude okupatsiooni aegseid EKP Tartu Linnakomitee I sekretäre ega täitevkomitee esimehi. Kes nad olid, saame teada teose lõppu lisatud tabelitest, kus on esitatud ka kõik linnapead, kes ei ole leidnud kohta elulugudega austatud tartlaste hulgas. Igatahes ei ole meil esialgu vaja tutvuda üldise pila objektiks olnud Bronislav Vörse ega kurikuulsa Heinrich Tiidoga.

Omaette probleemiks tartlaste määratluses on küsimus, kas Tartu kui ülikoolilinna puhul tuleb tartlaseks pidada neid, kes on õppinud Tartus, kuid suurema osa oma elust enne ja pärast seda elanud mujal. Sellel taustal on näiteks raske pidada tartlaseks Eesti Vabariigi presidenti Konstantin Pätsi, kes on võetud 1000 tartlaste hulka ja kuuluks linnale au toovate kodanike hulka, kuid keda ei seo Tartuga midagi muud kui see, et ta elas Tartus üliõpilasena, 1898. a lõpetas Tartu ülikooli õigusteaduskonna ning 1928. a valiti ülikooli audoktoriks. Oleme harjunud arusaamaga, et eesti rahvuslikus liikumises 20. sajandi alul esindas ta Tallinna suunda, mis õigustatult pani rõhku rahvusliku majanduse arendamisele, samal ajal kui rahvuslikku suunda Tartus esindas juhtivalt eelkõige aatemees Jaan Tõnisson.

Jätkuks sellele arutelule on küsimus, kui kaua teatud isik on pidanud elama Tartus, et võiksime pidada teda tartlaseks. Võib vastata, et tähtis on see, kui olulised käsitletava isiku tegevuses olid need aastad. Näitena võiks tuua küsimuse, kuivõrd oli tartlane Carl Robert Jakobson.

Tõepoolest, ta oli sündinud Tartus, noorusaastad veetis aga Tormas ja Tartuga ei olnud seotud ta õpingud. Tuntud on ta eelkõige kui Kurgja talu peremees ja *Sakala* väljaandja Viljandis. Samal ajal pidas ta just Tartus "Vanemuise" seltsis oma kolm isamaakõnet, oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamise idee esitaja ja seltsi asepresident. Tartuga seob teda veel mõndagi, kuid tartlane ei ole ta sedavõrd kui näiteks Johann Voldemar Jannsen või Jakob Hurt. Eks küsitavusi ole teisigi.

On ilmne, et 1000 tartlase hulka on sattunud mehi (ei tea naisi), kes on seal ainult kui poliitikud või linnavalitsuse ametnikud praeguses situatsioonis. Ega see ole ainult Tartu eripära. Mulle tundub, et ametnike ja poliitikute seas on uue väljaande jaoks selles osas siiski kohti vabanemas.

Keda võiks siis pidada tartlasteks, kes võiksid asendada ekslikult tartlasteks arvatuid või neid, kelle puhul tekib kahtlusi, kas nende esitamine esimeses esindusnimekirjas on ikka põhjendatud? Väljajäänute kohta võiksid oma esitisi teha eri teadusalade, aga ka teiste elualade esindajad. Ajaloolasena arvan, et üks teadlane, kes peaks kuuluma inimeste ringi, kui valitute ring oleks ka poole väiksem kui vaadeldavas teoses, on kindlasti dotsent Vilma Trummal, arheoloog, kes aastakümnete jooksul, mil arheoloogia õppetool (kateeder) oli okupatsioonivõimude poolt likvideeritud, juhtis arheoloogide õpetust Tartu ülikoolis. Tartu seisukohalt on ülimalt oluline, et just tema juhtis paljusid arheoloogilisi kaevamisi Tartus, neist eriti olulisi Tartu muinaslinnusel Toomemäel. Ta on avaldanud kaevamiste tulemuste kohta sisukaid uurimusi, saadud materjale on kasutanud ka teised arheoloogid oma doktoritöödeks, põhitulemused on leidnud koha Tartu ajaloo käsitluses. Ajaloolastest sooviksin tartlaste esindusnimekirjas näha ka Tartu ülikooli lähiajaloo õppetooli juhatajat professor Jüri Anti, kes on viimasel ajal avaldanud tõsisemaid uurimusi okupatsiooniaja kohta.

Vaadeldes retsenseeritavat raamatut üksikartiklite tasandil, tuleb tõdeda, et see toetub enam-vähem täielikult olemasolevatele entsüklopeedilistele teatmeteostele. Olles paljude aastakümnete jooksul lugenud ülikoolis allikateõpetuse raames ka allikate kriitikat, võin siinkohal märkida, et mahakirjutustele viitavad eelkõige väikesed vead või eksitused, mis esinevad ka *Eesti (Nõukogude) Entsüklopeedia* köidetes. Sageli on vigade põhjuseks ka see, et andmed, mis on saadud märksõnaks olevatelt isikutelt, on eri tasemega ja erimõõtmelised. Näiteks võib tuua teadlaste puhul tegevust külalisprofessorina teistes ülikoolides. Üldkehtivate reeglite järgi on külalisprofessori arvestamise aluseks 20 tundi loenguid kahe nädala jooksul. Professorid, kellele külalisesinemine mõnes teises ülikoolis on tähtis ja erakordne, ei pea vajalikuks järgida seda miini-

mumnormi. Teised, kellel loengud teistes ülikoolides on üpris tavalised, ei rutta neid kirja panema, ja nii on ka selles teatmeteoses näiteid, et kirja on pandud mõned juhuslikult valitud ülikoolid (see kehtib ka nende ridade autori kohta). Mainimata ülikoolidel on põhjust solvuda.

Tartu teatmeteose juures on siiski silmapaistev eripära see, et lisaks eluloolistele andmetele ja esitlusele loomingust on paljudele artiklitele lisatud tsitaadid märksõnaks olevalt isikult või teiste sõnad selle inimese kohta. Võib kujutleda, et nende otsimine ja leidmine on nõudnud aega ja vaeva, ning ei saa nõuda, et kõik isikud oleksid tingimata rahul nende kohta väljavalituga. Inimlikku mõõdet lisab ka andmestik isiklikest omadustest või eripärast, näiteks seotus mõne spordialaga. Või siis iseloomustus Tartu ülikooli praeguse rektori kohta, et ta on maailma pikakasvulisemaid kõrgkoolide rektoreid. Paljude isikute andmete hulka kuuluvad ka nende hüüdnimed. Siiski oleks oodanud selliseid tsitaate veel nii mõnegi tuntud tartlase kohta. Kas siis tõesti midagi tsiteerivat ei leitud näiteks Eesti ajaloo professori Sulev Vahtre raamatutest ja artiklitest või tema kohta kirjutatust?

On hoidutud inimeste poliitilise tegevuse aspektide esitamisest. Nõukogude okupatsiooni järgses õhkkonnas, kui meie keskel elavad nii küüditatud kui ka küüditajad, okupantide püüdlikud käsilased ja repressioonide ohvrid, on selline esitus üks võimalus vältida teatmeteose muutmist poliitiliseks. Siiski annab kohati teravalt tunda, kui üksikjuhtudel kasutatakse jääknähtusena nõukogulikke formuleeringuid. Ajaloolasena ei tahaks ma nõus olla, kui omal ajal nn NLKP ajalugu esitanud isiku kohta kasutatakse terminit *ajaloolane*, samal ajal kui ta on hariduselt hoopis jurist. Osavõttu suurest nõukogulikust võltsingust ei saaks maha vaikida Nikolai Burdenko puhul (nn Katõni komisjon), sest praegune tekst jätab lugeja arusaamatuse ette, miks on maha võetud ta ausammas Toomemäel. Kindlasti oleks soovitud, et Nõukogude okupatsiooni ajal ümber nimetatud Eesti kohanimed oleksid esitatud siiski ajaloolises ja nüüd kasutusel olevas vormis ka siis, kui mainitud sündmuse ajal see paik kandis nõukoguliku ümberristimise käigus saadud nime. Usun, et näiteks meie vabadusvõitleja Viktor Niitsoo sooviks, et ta sünnikohaks oleks märgitud Kuressaare, mitte Kingissepa nagu selles teatmeteoses. Eks poliitikast hoidumine ole siiski raske ja pole siis ime, et sellel pinnal on juhtunud eksitsusi. Nii näiteks on Tartu aukodanike nimekirjas viimasena esitatud ka ajaloolane lisandusega sulgudes: loobus vabatahtlikult. Tegelikult ei loobunud ta siiski mitte aukodaniku tiitlist, vaid tingituna oma õpilaste avalikust vastuseisust võttis ta maha oma kandidatuuri enne aukodanike valimisi.

Vaadeldava teatmeteose oluliseks osaks on selle lisad, milles esitatakse nimekirju isikutest, kellel on olnud oluline koht Tartu ajaloo. Avalikkusele kõige uudsem on ilmselt Tartu toomhärade nimekirja 1224–1550. Tartu ajaloo seisukohalt on väga olulised Tartu linnajuhtide nimekirjad alates 1917. aastast, mille hulgas on linnapead ja omaaegsed täitevkomitee esimehed, linnavolikogu juhatajad ja esimehed, aga ka Nõukogude okupatsioonijaaja EKP Tartu Linnakomitee I sekretärid. Nendega liituvad nimekirjad Tartu aukodanikest ja mitmesuguste aumärkide kavaleridest. Väga hinnatavaks osaks lisas on nimekirjad Tartu ülikooli rektoritest läbi kõikide aegade, kantsleritest, prokantsleritest, audoktoritest, auliikmetest, vabade kunstide kutsutud professoritest jms. Järgmised tabelid esitavad analoogilisi andmeid ka Eesti Põllumajandusülikooli kohta. Teatmematerjalide seas meie kooliajaloo alal on esitatud nimekirjad B. G. Forseliuse medali ja Suure Ignatsi Jaagu medali laureaate, Forseliuse Seltsi kuldrukati saajatest, teadusajaloo alal nimekirjad Eesti Loodusuurijate Seltsi presidentidest, Baeri medali laureaate, Paul Kogermanni mälestusmedali laureaate ja Gerhard Rägo mälestusmedali laureaate. Kunstielu on jäädvustanud Kristjan Raua kunstipreemia, kirjanduselu nimekirjad Henrik Visnapuu kirjandusauhinna, Juhan Liivi luuleauhinna ja Friedebert Tuglase novelliauhinna laureaate, samuti Kirjanike Liidu Tartu osakonna liikmete nimekirja. Jääb üle lisada, et ei puudu nimekirja muusikutest, aga jäädvustatud on ka Tartu Suusamaratoni ja Tartu Rattaralli võitjad. Ülejäänud leidmise jätmise lugejatele.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et koostajate ja nende abiliste vaev tartlasi haarava omapärase teatmeteose loomisel ei ole raisatud, nagu selle ilmunisel kardeti. Vastupidi: sellest ei saa kuidagi mööda minna Tartu ajalugu käsitledes ja tänapäevaga kokku puutudes. On küll selge, et uued trükid pakuvad suure täiendava töö võimalusi. Julgeksin ka arvata, et Tartu teatmeteos võiks anda tõe või pakkuda eeskujulikke paljudele meie linnadele, maakondadele või ajaloolistele piirkondadele.

Helmut Piirimäe

ABSTRACTS

Baron WILHELM WRANGELL. **The prelude to Germans' resettlement from Estonia**

The Russian monarchs, first of all Peter the Great, consciously engaged the Baltic Germans into the Europeanization of Russia and the Russians in order to overcome the opposition between the East and the West by adjusting the East to the West. However, the Russian emperors' colossal attempt failed. It proved fatal for the Balts, and eventually for the whole world, that the Russian nationalist movement embraced Western revolutionary ideas, finally merging into a formation that we know as Bolshevism.

Late in 1918, the Baltic Germans in Estonia identified themselves by not following the German troops that were retreating to the south. Instead, the Baltic regiment withdrew together with the Estonian army towards Tallinn. Thereafter, the most important parliamentary task for Baltic Germans consisted in implementation of the cultural autonomy granted by the Constitution of the Republic of Estonia and seeking compensation for expropriated land.

The economic upturn and nationalist exhilaration in Germany from 1933 inspired emigration from Estonia to Germany. To withstand it (in agreement with respective institutions in Germany who awarded scholarships), acceptance of a scholarship was bound with the obligation to return to Estonia after the end of schooling. The resettlement of the whole ethnic group, however, was not discussed in Estonia even among the participants of the so-called movement (national socialists). In 1937 Wrangell, who was President of the German Cultural Administration from 1933 and representative of ethnic cultural autonomies in the Parliament from 1939, posed the thesis that Germans should stay in residence in Estonia and serve this country regardless of their occupations.

The idea of resettlement of the Baltic Germans emerged in Germany only after the outbreak of World War II and was

stipulated in the additional protocol to the Russian-German border and friendship agreement (1939).

After the Soviet Union's demand for establishing military bases in Estonia, the members of the cultural administration, unaware of the existence of the additional protocol, began to take steps that would enable, in the case of a Soviet aggression, not only German nationals but also the rest of the German population to leave Estonia.

On 7 October 1939, a telegram with Hitler's invitation for resettlement was delivered. After that, on 15 October, the Estonian government drew up a protocol on the resettlement of Estonian Germans into the German Reich.

After resettlement to Germany, Wrangell worked at the Ministry of Foreign Affairs, where he managed to enforce the plan for late resettlement in order to save the Germans who had remained in Estonia and Latvia from certain death at the hands of Bolsheviks. The agreement was signed in Moscow on 10 January 1941.

At the level of individuals, Wrangell sees three motives for resettlement. The first was the fear of Bolsheviks. Second, there was a widespread feeling that in the long term Germans had only very limited employment opportunities in Estonia. The Führer's invitation found only limited response in Estonia. The so-called movement, i.e. the group of national socialists was very small in number. (Edit.)

**... there's more joy in sorrow than there are tears in joy... :
Rein Sepp's letters from Vorkuta**

Rein Sepp who plays an essential role in Estonian cultural history primarily as the translator of Elder Edda, the Nibelungenlied, Wolfram von Eschenbach's Parzival, Beowulf, and partly of Younger Edda, was arrested by the Soviet occupation authorities in July 1949. After many months at several transit prisons, he was transferred in spring 1950 to the prison camp of Vorkuta. Vorkuta is situated in Bolshezemelskaya Tundra in the north-eastern part of Komi, 160 km north of the Arctic Circle. He was housed in a shed and had to work in a coalmine. He had to serve a 25-year sentence, being found guilty of serving in Self-Defence and the German army, and having contributed to the German propaganda as a front cor-

respondent. He was released in the autumn of 1956, having served seven and a half years of his term.

The 22 letters we publish here were written during a year and a half before his release; the addressee was Heldela Suubi-Astmäe, the younger sister of Rein Sepp's father's second wife. (Edit.)

MINNI NURME. Poems

KALLE KASEMAA. On depiction of human relations in recent Hebrew literature

*The article examines several prose works from recent decades that have attracted attention in Israel and, through translations, elsewhere in the world. The author explores works by authors who entered literature in the 1950s as well as books by younger authors. We should emphasize that Israel is a very book-friendly country. In the state with a Jewish population of approximately 4.5 million people, books sell in up to 50,000 copies, while in Estonia, the respective number for approximately one million Estonians is often only one thousand. Neither is it rare that the works of a popular author persist in the top ten for more than a year. One of the proofs of the high standard of Israeli literature is the wide spread of translations, although often made via some major languages. The Estonian reader has had the opportunity to read Jehuda Amichai's collection of stories *Love in Reverse* (Loomingu Raamatukogu, No. 10, 1996) and poems in *Akadeemia* No. 12, 2001. Translations of Israeli literature have appeared in Albanian, Arabic, Bulgarian, Catalan, Chinese, Czech, Finnish, Danish, Japanese, Macedonian, Polish, Croatian, Swedish, Dutch and Turkish, not to mention the most widely spoken languages of the world. Younger authors who have become known in the world through numerous translations include Orly Castel-Bloom (b. 1960), Etgar Keret (b. 1967), Alona Kimhi (b. 1966, settled in Israel 1972), Nava Semel (b. 1954) and many others.*

*The first part of the article discusses *A Perfect Peace* (1982), *The Third Condition* (1991) and *Don't Call It Night* (1994) by the socially sensitive author Amos Oz (b. 1939). All these books depict complicated relations between people from different social strata and different environments, their strivings for peace and seeking their place under the sun.*

The second part deals with the exceptionally versatile author Avraham B. Yehoshua (b. 1936) whose books have been translated into many languages. His novels *Five Seasons* (1987), *Return from India* (1994), *A Journey to the End of the Millennium* (1997) speak about love or seeking for it; the novel *Mr. Mani* (1990) attracted attention by its original narrative technique.

The third part analyzes first the novel *Victoria* by Sami Michael (b. 1926 in Iraq), which realistically describes the life of an extended Jewish family in Baghdad in the first half of the last century. The central role in the novel belongs to the strong female protagonist Victoria who does not break under the strokes of fate and manages to reach the country of her ancestors — Israel. Next, the article discusses the work of some woman authors. By the year 2000, Dorit Rabinjan's (b. 1972) novel *Our Marriages* (1999) that tells the story of a family of Persian Jews had been sold in 8 million copies all over the world. *The Most Beautiful of Women* (1998) by Šifra Horn (b. 1951) is flooded with the Oriental treatment of the woman. Horn's works have been translated, among other languages, into Chinese and Modern Greek. The article also analyzes Ronit Matalon's (b. 1959 in Egypt) *Sarah, Sarah* (2000) that tells the story of two women, and Judit Katzir's (b. 1963) lyrical, impressionistic stories from the collections *Closers of the Sea* (1990) and *Lighthouses on the Mainland* (1999).

The fourth part starts with a discussion of the works of Tsruja Shalev (b. 1959) who furiously dissects the anatomy of love in the novels *Love Life* (1997) and *Man and Woman* (2000); the former has been or is being translated into 18 languages. Thereafter the article analyzes Klil Zisapel's (b. 1976) *In This Circle* that speaks about the love and separation of two women friends. An overview is given of Benjamin Tammuz's (1919–1989) novels *Minotaur* (1980) and *Orchard* (1973). The former has been translated into about ten languages; the translations of the latter include a translation into Arabic as it describes in the form of a parable about two half-brothers the conflict between two kindred nations, the Hebrews and the Arabs in Israel. As a representative of romances, the article mentions Michal Shalev's (b. 1962) novel *Rachel's Promise* (1997). Mention is also made of the merited playwright Edna Mazja's (b. 1949) novel *X-Ray Explo-*

sion (1997) that describes the fatal consequences of jealousy, Josi Avni's (b. 1962) *Garden of Dead Trees* (1995) that speaks about the doings of gays and David Shahar's rather peculiar novel *His Majesty's Agent* (1979), which deals with quite outlandish human relations. (Auth.)

ANDREI LINDE. The self-reproducing inflationary universe

As a new theory suggests, the cosmos became exponentially large within a fraction of a second. At the end of this period, the universe continued its evolution according to the big bang model.

Recent versions of inflationary theory assert that instead of being an expanding ball of fire, the universe is a huge, growing fractal. It consists of many inflating balls that produce new balls, and so on, ad infinitum.

A crucial role in the inflationary scenario belongs to scalar fields known from the physics of elementary particles. Their potential energy also contributes to the expansion of the universe. In certain cases, this energy decreases much more slowly than the density of ordinary matter does. The sluggishness of the energy drop in the scalar field has a crucial implication to the expansion rate. The decline was so gradual that the potential energy of the scalar field remained almost constant as the universe expanded. This behaviour contrasts sharply with that of ordinary matter, whose density rapidly decreases in an expanding universe. Thanks to the large energy of the scalar field, the universe continued to expand at a speed much greater than that predicted by preinflation cosmological theories. The size of the universe in this regime grew exponentially. This stage of self-sustained, exponentially rapid inflation did not last long. Its duration could have been as short as 10^{-35} second. Once the energy of the field declined, the viscosity nearly disappeared, and inflation ended.

The evolution of inflationary theory has given rise to a completely new cosmological paradigm, which differs considerably from the old big bang theory and even from the first versions of the inflationary scenario. In it the universe appears to be both chaotic and homogeneous, expanding and stationary. Our cosmic home grows, fluctuates and eventually reproduces

itself in all possible forms, as if adjusting itself for all possible types of life. (Edit.)

LOIT REINTAM. Soils and soil science throughout millennia

Soil is a mellow surface layer of the earth crust that is used and changed by plants and changed by the transformation products of organic matter. Soil is a result of the production process and simultaneously the direct pre-requisite for the latter. As a result of changes in climate and vegetation during the Holocene, Estonian soils have progressed from the tundra Gelic Gleysols and arctic steppe-like Rendzic Leptosols and Arenosols to the contemporary Cambisols, Luvisols and Planosols on till, Podzols on sands, and different Gleysols and Histosols in hydromorphic conditions. The Pre-Pleistocene soil cover could be characterised by the occurrence of Rendzic Leptosols on Ordovician and Silurian bedrock, Podzols and Arenosols on Devonian sands and different Gleysols everywhere in hydromorphic position. Rendzic Leptosols, Arenosols, Podzols and Gleysols have been represented in any stage of the development of soil cover.

The soil cover of Estonia was completely surveyed at the large scale (1:10,000) prior to 1992 already. Medium-scale (1:50,000 and 1:100,000) generalised soil maps were compiled for administrative divisions and some natural regions. Further generalisation at the scales of 1:200,000 and 1:500,000 resulted in compilation of maps to be incorporated in European (1:1,000,000) as well as in SOTER and SOVEUR databases (1:2,500,000). All these databases were digitised and FAO-1990 nomenclature was used in their legends. As a result of American-Estonian cooperation, the legend of the Estonian soil map at the scale of 1:500,000 (by I. Rooma and V. Voiman) was converted into the USDA Soil Taxonomy (by R. Kõlli and I. Lemetti) and digitised at Cornell University, USA (by R. B. Bryant). All large-scale soil maps have been digitised by map sheets now.

The first soil information about Estonia was supplied in 1645 by Salomon Gubert whose term Schwarzerde for productive soils of Livonian oak forests was in 1824 translated by M. Lomonosov into Russian as Chernozem. The first lecture on soils was delivered at Tartu University by J. W. Krause

in 1806. Since 1829, a special university discipline of soil science, initiated by F. Schmalz, has been taught at the universities of Tartu. The Department of Soil Science, Agronomical Chemistry and Plant Nutrition was founded at the University of Tartu in 1919. It was the predecessor of the Institute of Soil Science and Agrochemistry of the Estonian Agricultural University. (Auth.)

JAAK VALGE. The beginnings of new economy: Estonia's gross domestic product from 1923 to 1938

The earlier treatments do not give any gross product series of Estonian economy. The methodology for obtaining the data for some isolated years is either half unknown (Bank of Dresden, Colin Clark), yields only approximate results (Paul Bairoch) or is incompatible with present-day concepts (Juhan Janusson). The aim of the present study was to obtain a full, properly documented series of gross domestic product from the years 1923–1939. The original data from 1919–1922 are so scanty that the methodology of this study does not give a reliable result. The main attention has been paid to the production account. For applying other methods, the present data are insufficient.

Our final aim is to obtain a series of domestic production account in Estonian kroons in constant prices. This would enable us to compare directly the dynamics of the real GDP with that of other states and get an overview of Estonia's and other countries' economic development between the two world wars. By indirect methods, these data can also be used to compare living standards in Estonia and other countries.

In the previous issue, the author started with the cost of living index, thereafter he calculated the distribution of Estonia's population according to occupations. In the present issue he completes the observation of occupations and then proceeds to calculating the gross domestic product. First he finds the added value of the primary sector. The primary sector includes the activities where the products have been obtained directly from nature: agriculture, forestry and fishery. Thereafter, he views the secondary sector, which includes the activities where the natural products have been transformed or processed. (The article will continue.) (Edit.)

Review

KALEV KUKK. On history and economy

Jaak Valge. Lahtirakendamine. [Unharnessing. Stabilization of economy in the Republic of Estonia, 1918–1924.] Tallinn: National Archives, 2003. 440 pp.

HELMUT PIIRIMÄE. A thousand inhabitants of Tartu

1000 tartlast läbi aegade. [A thousand inhabitants of Tartu throughout times.] Compiled by Lembit Ainsoo, Uno Ainsoo. Tartu: Liivimaa Mälu, 2003. 552 pp.

Serial

Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940

In his books the renowned columnist has described the birth of Estonia's independence, the development of democracy and crises of the young republic. His diary published here presents observations of a more personal nature, his contacts with the so-called great history, which give an inkling of movements in the corridors of power in that period. (Edit.)

AUTHORS

KALLE KASEMAA PhD (b. 1942), professor of Old Testament and Semitics at the University of Tartu

KALEV KUKK PhD (b. 1951), member of the Board of Bank of Estonia, freelance economic analyst

EDUARD LAAMAN (1888–1941), journalist and public figure

ANDREI LINDE PhD (b. 1948), professor of physics at Stanford University

MINNI NURME (1917–1994), Estonian writer and translator

HELMUT PIIRIMÄE PhD (b. 1930), professor emeritus of the University of Tartu, historian

LOIT REINTAM ScD (b. 1929), professor emeritus of the Estonian Agricultural University, soil scientist and ecologist

Abstracts

REIN SEPP (1921–1995), Estonian translator and writer

JAAK VALGE PhD (b. 1955), lecturer of contemporary history at the University of Tartu, Head of Viljandi County Archive

Baron WILHELM WRANGELL (1894–1976), public figure and historian

MEIE VASTUS

Eduard Laamani päevik
1922–1940

V

18.09.26. Needsamad "Vabas Maas" koos. Anderkopp kannab ette erakonna juhtmõt[t]ed, mis erilehel. Lisab juure, et kurssi tuleks pahemale poole pöörda.

Läbirääkimistes tähendan, et meie parteide senised eeskavad suuremalt jaolt teostatud on, mille tõttu õiete öelda poliitilised põhimõtted ja nende vahed sealt ära kadunud. (Weiler vahele naerdes: Kõigil parteidel on ju üks ja seesama eeskava.) On ajajärk, kus uued parteid moodustuvad. Et läbi lüüa on 2 teed: kas siduda end mingi kutselise kihiga, või töötada välja uus sügavam poliitiline eeskava, mille nimel mõtet on propagandat teha.

Anderkopp pani ette "varjude kabineti", kes valitsuse tööd jälgiks ja luges nimedki ette. Strandman soovitab välisministriks Piipi asemel mind — Piip olla äärmiselt otsustamatu ja segane. Olen vastu.

20.09.26. K. Pätsu pool Ühistöö loomise asjus. K. Päts memuaaride avaldamise poolt, kui seks kronoloogiline selgroog valmis. Näitusena, kudas mõned asjad ununevad, jutustab: kindral Tõnisson* rääkinud temale, kudas siis kui enamlased Tallinnale lähenenud, Ajutise[le] valitsusele võimaluse ettepannud nendega kompromissi läbirääkimistesse astuda, et intelligentsil elu peasta. Päts löönud rusikaga vastu lauda, öelnud: niisuguste kelmide ja närukaeltega mina niisugusi asju rääkima ei lähe. Päts ise ei suutvat sellest stseenist midagi meelega tuletada. (Mäletan, veel kui mina valitsuse sekretariks olin, avaldas valitsuse koosoleku ruumis umbes kindral Tõnissoni mõtet kui võimalikku eventuaaliteeti — Strandman).

21.09.26. Needsamad kes 18/9 ja Olesk. Weiler kannab ette partei organiseerimise põhimõtted: soovitab seniste osakondade asemele, mis kui neil tööd pole, välja surevad, enamlaste ячейка'si** ja usaldusmehi, kes alati valmis. Läänud valimistel olla ta üle maa 1000 usaldusmeest korraldanud. Iga rühma liige maksta parteile 5000 M. kuus oma riigikogu palgast; "Vaba Maa" toetanud vii-

*Veerisele lisatud: "tema jutt Partsiiga soomusrongide ajaloos II"

**Vn ячейка — rakuke.

mastel valimistel parteit 1 1/2 miljoniga ja võida edespidi, kui seniselt hästi läheb, iga aasta miljoniga toetada.

Oldakse üldiselt usaldusmeeste süsteemi poolt. Schulbach teeb paranduse, et ячейка[']d enamlastel ainult seks, et ülevalt käskusi vastu võtta, kuna neil endil mingit ütlemist pole, mis meil kohtadel siiski demokraatluse põhimõttel peaks olema. Seepärast tuleks kas või maakonna linnadeski, ka osakonnad alale jätta. Sellegagi ollakse nõus.*

Mulje koosolekust: meie partei on ajalehe parasiit.

24.09.26. Küsin P. Ruubelilt, miks meie juristid põhiseaduse muutmist koosolekutel ei diskuteeri. Vastab: praktilistel juristidel ei tule põhiseadusega tegemist; neil tuleb sõjaseadusega tegemist. Ja nüüd ütleb riigikohus, et sõjaseaduski ei maksvat. Mis siis üle jääb? Anarhia?

R. Renning prätensioonis, miks tema artiklis Vene kaubalepingust poliitilise tagatislepingu kompenseerimise välja jätsin — see olla just mõte, mida venelased suggererivat, kuid tahta et meie algataksime rääkimist.

26.09.26. K. Pätsu pool Kosel: kena väike villa metsase mäeseljandiku hobuseraua keskel “wie im Märchen”.** 1000 marjapuud. Illusad ehitused. Peterburi arhitekt ehitab betonist lauto[!] silo-torniga, mis olla Pooli järel teine Eestis.

K. Päts räägib, suvel palunud Petrovski teda et Laidoneriga tutvustaks. Kutsunud mõlemad Kosele kohvile. Petrovski seletanud, vahekohut ei saa võtta, sest oma esitajad määrame mõlemad küll, aga kust me erapooletut leiame? Lepingus võida mõndagi seista, aga Moskva prestiish ei või lubada, et ühisel konverentsil Poola Balti riikidega ühe laua äärel istuks, Vene teisele jättes. Päts arvanud, lepingud ainult paberid, parem midagi reaalist; nagu Moskva—Tallinna raudtee. Petrovski: Mis sihi poolt siis teie olete — lõuna või põhja? Päts: Keskmise. — Kudas? — Mehikoorma kaudu üle järvekaela. Sealt siht otse Dno peale, mis Tallinnaga ühendaks mitte ainult Moskva vaid ka Rõbinski.

*Edasi tekstis mõni rida üle kleebitud.

**S.t nagu muinasjutus.

Nimetasin politseidepartemangu 1905 a. ülevaadet Eestist. Päts: vabrikui[!] inspektorist Schevelevist (?) on teade tõsi. Oli Vene liberaal, käis meiega nõupidamas; väga õnnetu oli vahel, et töölised teda ei usaldanud, kuna ta nende eest seista püüdis. Hiljuti arreteeriti temagi, kuid tal oli tugevaid sidemeid, sai lahti.*

Oma ilmasõja aegsest väeteenistusest rääkis P[äts].: Kindluse komendant Gerasimov pärinud kord Poskalt, kas ei tea juristi, kes mõned kohalikud küsimused läbitöötaks, milleks tal spetsialista pole. See juhatanud K. Pätsi. Gerasimov olnud mõistlik mees, vilistanud selle peale, et Päts “неблагонадежный”,** annud läbitöötada Herrnhuterite asja, mis laadi sidemeid neil Saksaga. Päts teinud ära — G[erassimov]. väga rahul. Siis kui Päts mobiliseeritud, arstide poolt tunnistatud в строю негодным,** läinud Gerasimovi poole: Hakatakse karjuma, et kõrvale hoian, — mis teha? Gerasimov kohe: määrän teid kindluse строительство**** juriskonsuldiks. Nii teinudki, ehk küll seks õigust pole olnud, nagu pärast selgunud. Kuid siis juba G[erassimov]. oma autoriteediga surunud läbi. Olnud õõrumisi kindluse ehitajatega, kui otsusi tulnud anda, et neilt kahjusi sisse nõuda jne. Ühel nõupidamisel, kus aina polkovnikutest peale ninad koos, üks inshener Tretjakov, kuna Päts lipnikuna sealsamas juures istunud, seletanud teda ignoreerides: А вот наш новый юрисконсульт какую штуку нам откатил***** jne. Kohtu esitaja aga kohe Pätsi kaitsma. Hiljem sama Tretjakov Pätsi poole palvele, kui see riigivanem, familjaarselt: Константин Яковлевич. Päts vahele: собственно Вы ко мне как к Конст. Яковлевичу или как к главе государства?***** Saanud aru; kohe: Ваше Высокопревосходительство.*****

*Veerisele lisatud: “Päts Scheeli perekonnas. Scheel: räägitakse, meis olla juudi verd — kas tõeste paistab. Päts vaatanud, Sch[eeli] õde — päris juudi tüüp, vastanud: Lõuna Saksa tüüp ennem. Seal raskem raassi vahetunda. Ka Riesenkaampfs juudi verd. Dessian: Ka Roterman[n]is.”

**Vn неблагонадежный — ebausaldatav.

***S.t riviteenistuseks kõlbmatuks.

****Vn строительство — ehitus; ehitustöö; ehitusamet.

*****S.t aga näete, millise vembu meie uus juriskonsult meile viskas.

*****S.t õigupoolest kas Te pöördute minu kui Konstantin Jakovlevitši või kui riigipea poole?

*****S.t Teie Ekstsellents.

Vene asjus näib Päts vähe kursis olema, kardab diktatuuri; tal[le] näis uudis olema Dmovski arvamine, et Vene revolutsioon aastat 50 võib kesta.

Kudas Päts Saksa vangist tagasi tuli. Riias rahvasterändamine, sõjavangid kipuvad koju, Saksa sandarmid: Wohin? Zurück!* Tema Saarega ikka edasi, kohvrid saatnud pakikandjatega, Päts ise jäänud sakslastega söimama: kelle paganale teid tarvis? Käige oma teed koju, mis teil asja — lähme koju. Rahvale meeldinud see, Riias olnud veel kange Saksa võim. Toodud ohvitser: Tahate koju — hüva. Siin 10.000 inimest tahvad koju. Also zurück! Läänud siiski teisest kohast veel kord. Saar mööda, Päts sandarmiga purelema. See: zurück! Päts rongi poole. Sandarm: Kudas? Kuhu? P[äts]: Lähen tagasi, kust tulnud. Nii paesenud tulema — peaministriks Eestisse. Pakikandjad, vahvad mehed, toonud pakid järel. Teel naabriks Eesti sõjavang lõuna Saksa mägedest kes talus töötanud, kus lesk teda koduväiks tahtnud jätta, pole ära lasknud. Ainult sel tingimisel saanud tulema — et vaatab kodumaad ja tagasi. Mõelnud, kodu mul pole midagi, paljas mees, siin ilus talu, lahked inimesed, keel juba suus. Aga nüüd mõelda, et vist enam tagasi ei lähe: igavesed mäed ja kivistikud, pilved käivad jalge alt läbi, mis elu see on?

30.09.26. Strandman: 26/9 pannud Akel tal[le] ette Moskva saadikuks minna.** Mis arvan? Tuju minekuks olevat, ehk küll siin teenistus parem. Olla Tallinnast villand, tööerakond ei oskavat ka mingit opositsiooni teha. Rääkinud Mölderiga, see kinnitada, et venelased meiega ikka kõige korrektimalt ümber käia; aga meie sõjaministerium ei talitada seal ei korrektilt, ei ka ettevaatlikult.

Vastasin, Akel tahab niisama nagu 1924, et Str[andman]. temale politika teeks: sa räägi, ma meeldin. Moskvasse võib vanem politikategelane minna teatava kindla politikaga. Pole tal seda aga valmis mitte ja tahab olupolitikat ajada siis on see tal väga raske, sest keskkohast toetus väike, ei saa juhtnööre ega otsusid, ei näe ise siit eeldusi ega andmeid. Ka silmapilk minekuks oleks alles siis soodne, kui lepingu läbirääkimised mingi lahenduseni jõudnud. Lubas mõelda ja kõneleda.

*S.t Kuhu? Tagasi!

**Veerisele lisatud: "Juba augustis olla tal[le] sellest kõnelnud, see olla ka "P[äe]v[a]llehte" läbitilkunud."

02.10.26. H. Oiderman[n] esitas Akelile teesid: 1) Meie Balti politik meile praegu mitte üksnes kasuta, vaid ka hädaohtlik. Meil pole Baltis üldse aktiivset politikat ega juhtivat põhimõtet olnud. Vaja seda alata ja ise Leedu juure minna. 2) Leedu turg (ostab 26 miljoni dollari eest aastas) võib meile võita, 3) Läti püüab luua Läti-Leedu kombinatsiooni, millest saaks maakleri kasud (Meierovitshi 1 juuli 1925 lepingukatse ilma meile teatamata), 4) Leedu on Balti liinis Einfallstor* vastastele ja place d'arme[s], kuhu peame vastu minema, 5) Meie garantiiks olgu puht Balti rühm Eesti-Läti-Leedu-Soome, negatiivse iseloomuga, kel väljaspool Baltit huvi pole ja kes rahvasteliidus ja mujal oleks moraalselt tunnust[at]jud. Seal juures peaks koostöö Poolaga Vene hädaohu vastu püsima.**

Akel löi arutamiseks komisjoni, kes täna koos. Akel ise kuulanud igavust tundes, korraga: No mina ei saa aru, kudas Vene meile just Leedu kaudu võiks kardetavaks minna!

Leedu turu võitmise pärast Oiderman[n]iga rääkides öelnud L. Sepp: Meie ärimehed — need lämmatavad otse meid! Et need läheksid uusi turge võitma? Pole neil mõt[teski! Võib olla kui tolliuniooni Lätiga saame, hakkavad nad end liigutama.

11.10.26. Aleks. Hellat: Läbirääkimistel Petrovski ise tunnistab, et ilma vahekohtuta pole lepingul mingit mõtet, aga — me nõudku vastutasu mujalt ("majandus perspektiivid"!). Soomel ei olla välispoliitika juures praegu ühtegi meest, kellega tõsiselt võib rääkida. Setälä — geniaalne keeleteadlane, kuid seniil, hajameelne. Genfist tulles võtab peasekretär Arttit selle sekretariga vastu, ise paberites nohisedes. Teretab mõlemaid siis haarab korraga Artti sekretari käe ja raputab kaua — tuli meelega, et pole Arttit kaua näinud. Idman ei julge midagi ette võtta. Erich — professor, kes oma vormelites kinni. Sotsid peavad Ketot oma kõige

*S.t sissetungivärv.

**Veerisele lisatud: "R. Renning: pärinud Petrovskilt, mis arvab Strandm[ani] ja Rei kandidatuuridest. See: Paari aasta eest poleks Str[andmani]. vastuvõtnud, aga nüüd arvame: parem nupukas vastane, kui napakas sõber. Poola saadikud Moskvast kõik napakad peale ühe Darowski, kes ainult mõni kuu oli. Rei isikliselt sümpaatlik, aga meil põhimõtte sotse mitte võtta. Ainuke erand — Austria saadik, kes aga rohkem kohviku sots. Ka on suhted Austri[a]ga väga kaudsed."

targemaks meheks — olla “kõik raamatud läbilugenud”. Kuid tõepoolest набитый дурак.* Wuolijoki palju targem, kuid äri-mees, niisama Tanner. Kommude uputuse tõttu ametiühisustes kõik mõõdukad sotsid mõjud,[!] “pahempoolne kurs”.

17.10.26. J. Kukk: tema Moskvasse saatmine lahendaks mõnegi siseprobleemi. Uibopuu — ramoli.** Vaja uut Eesti panga direktori, aga kudas panna Kukest kui vanemast mööda minnes? Et Laidoner nõukogust välja kukkuma peaks, s[ee]p[ärast] ei võeta uusi nõukogu ümbervalimisi enam ette.

Leo Sepp praegu venna Otto mõju all, kes “treib” segaselti likvideeritavate riigiettevõtete ülevõtmiseks ja võib olla ka tubaka monopoli. Otto Leost targem, kuid avantürist. Oli Riias majandusteadlane, mingi rahalise operatsiooni eest puksiti Vironiast välja, siis sõja aegu Rootsis tegi äri, oli Vorovskil kaubandusnõunikuks Stokholmis. Eestisse tulles võttis Tõnisson ta Erkati ja kaubandusministeriumi. Siis läks Kosmosesse, aitas seda pankrotti ajada, lõi ühes Carryga (?) Mercatori, kellele Leo laenusi sobitas, kuni pankrot käes. Et skandaali ärahoida, pandi Ovtsharov selle äraostma. Ovtsharov ostiski, kuid nüüd lärmab sellest igalpool: им услугу оказал, а теперь чем оплачивают!*** Ovtsharovil olla praegu protsessid kaelas — arreteeritud varanduste salaja müütamise pärast. Otto peale muu spiriit ja okulitist — Rosendorfi “õnnepartei” ringist.

28.10.26. Piip: Tõnissoni 17/6 artiklist (Birkiaad) riigivanem Te[e]mantile sama päev kõneledes öelnud: Ma poleks arvanud, et Tõnisson niisugune kaabakas võib olla. Te[e]mant vastu: Mis muud te siis temast arvasitegi?

Väliskomisjonis, kui Piip ettekandis Birki spekulatsioonidest ja sõnakuulmatusest, Tõnisson vastu: spekulatsioonimine ei tähenda kuigi palju — diplomaatkonnas see harilik asi, ka Tallinnas välisesitajad spekulatsioonivad. Mis sõnakuulmatusse puutub, siis võis välisministerium niisugusi korraldusi teha, mida saadikud raske täita — raske saatkonda üksi jätta.

*S.t pururumal.

**Vn ramoli — ajupehmusehaige; füüsiliselt või vaimselt jõuetu.

***S.t osutasin neile teene, aga millega nemad nüüd vastu tasuvad.

Omal ajal kukutas Birk Tõnissoni kaudu A[.]Hellati, nüüd tahtis sedasama minuga teha, aga ei õnnestanud.

A. Võhmar: (Moskvast tulles): Naised ja Kera mängisid birkiaadis nähtavasti üsna vähest osa. Tema üleminek sündis järk järgult ja algas mitte väga ammu. Igatahes pole ta veelgi tavalise äraandmiseni jõudnud, et ta dokumenta või salateateid oleks üleannud. Kas hoidab[?] ta ise, või hoiavad teda venelased. Viimati oli kuuldavasti Kislovodskis. Kui ta Peterburist 2 korda tahtis Soome sõita, ei lasknud venelased teda välja tühistel ettekäanel: kord olla pass Kingissepasse viseeritud, kord ei olla keskkohast diplomaat[i][ise]. esitaja sõidust teatatud.

Laidoner: Küsinud A[.]Hellatilt, kui see välisministrist lahkunud, kes ta välja sõi. See: Moskva ja Paris. Birkiga pole kaua kirjavahetustki olnud.

Küsis, mis Vene sisevõitlusest arvan. Vastasin: Vene hiinasutub ja tal alternatiiv: kas loob komm[unismi]. usu asemele, mis väljatuuldub ja mida Trotski Sinovjeviga asjata galvaniseerida katsuvad, bürokraatlike mandarinaadi, või puruneb see, siis tuleb Hiina kindralite kodusõda. Laid[oner]. sellega täitsa nõus, sest Venes liig suuri sisemisi vastolusi, et ta ilma kõva tsentralisatsioonita saaks püsida.

Küsisin mis arvab vabadussõja memuaaride avaldamisest. Vastas: on vahel mõelnud. Ajaloo jaoks see väga tarvilik, aga on asju, mis seda väga kahjulikuk[s] teevad. Näit[eks] kõik varjuküljed mis eriti 1918 lõpul avaldusid. Suured väeülemad püüsid ainult kas laevad valmis nende äraviimiseks tarbekorral. Vastasin: Ei. — Mis siis teha? — Sõdida, muud midagi. Kui punased tulevad, poovad kõike ühte moodi. 1918 lõpul tulid Päts ja Sakk minu juure valitsuse otsusega radio teel Saksalt abi paluda. Vastasin: Mina sõjaradioga seda ei tee, et siis kui inglased meid aitavad, veel Saksalt abi paluda. Tolleks ajaks hakkas meil aparat juba koralduma, punased olid väga palju edasi tulnud ja meie lootsume vastupealetungi riskeerida nagu see hiljem õnnestuski. Valitsus aga selle lootusega veel ei rehkendanud. Sakk läks otse põlema: Keegi Laidoner julgub valitsusele vastu hakata jne!*

*Edasi tekstis mõni rida üle kleebitud ning lehe alumine osa ära lõigatud. Kustutatud lõigu kõrvale on veerisele lisatud: "Ta karta, et me oma kitsuse tõttu oma elu[?] ise ärasööme."

Laidoner Pustast: Esialgu lootnud sellest palju, aga siis pettunud hoopis. Pusta olla, kes Balti konverentsid maha matnud. L[aidoneri]. mõttes pidid need olema jooksva koostöötamise kohad, millest küll väljaspool palju oodatakse, mis aga niipea palju anda ei või. Pusta tulnud, hakkanud seal suurpoliitikat tegema ja ajanud nad lõhki. Nüüd juba raske seda parandada.

Olin esimest korda Laidoneri majas — Õllepruuli, 6. Vana karjamõisa häärbär, väravasildil J. Laidoner.*

07.11.26. Pallo Vene aastapäeva five o[']clockist Petrovski pool. Esimene sarnane suurem vastuvõtmine schampuse, kaviari jne-ga — mineval aastal tegi Gambarov miitingu töölistele. Nüüd koos diplomaatkond ja kaupmeeskond. Eesti seltskond ja ajakirjandus puudusid täitsa. Isegi Mes[c]hingut polnud.

Hiljem Mesching: Petrovski hirmsaste pahandanud "demonstratsiooni" üle, mida tal[l]e ajakirjandus olla teinud, aastapäevalt puududes.

Pallo: Petrovski peaaegu et pörutanud rusikaga vastu lauda sama "demonstratsiooni" pärast.

18.11.26. Torgpred O. J. Osipovi pool intervjuut saamas (v. "Vaba Maa" 21/11). Väga lahke, tassib söögilauda, konjakid, barsac,** liköörid, — ju siis Puhki kampania pinna peale käib. Räägib, petserlane Semjonov ka varemgi nende pool käinud (Renning ütles, Petrovski pole sedagi varjanud, et Semjonov temalt "Slovo Derevni" väljaandmiseks raha küsinud, mida ta pole annud).

Endast jutustab Osipov, olla Ekaterinoslavist pärist,[!] nähtavasti end. pagaritööline, paar vanemat venda politika eest välja saadetud. Kirjutanud artikli kohaliku lehte, mida Глаголь juhatanud. Selle eest arreteerinud teda politseimeister Marshevski, kes praegu Nõmmel ajalehta müüb ja Õie t. majaomanik. Pidanud 3 päeva kinni, pole uskunud, et ta ise kirjutanud, nõudnud päris autori väljaandmist. Muidu olnud inime, kellega elada võib, pole arreteerituid peksnud ja altkäe maksu võtnud mõõdukalt: "благонадежность"i tunnistuse*** Ossipovile annud 15 rbl. eest.

*Edasi on päevikust kaks ja pool lehte välja lõigatud.

**Barsac — valgetest viinamarjadest valmistatud magus prantsuse vein.

***S.t. ustavustunnistuse.

Tal olnud sekretär, ärajoonud vürst Schahovskoi. Kui kaupmees-tele tehtud protokolid olnud likvideerida, seletanud Schahovskoi: teie закуска ja 25 rubla, — 10 mulle ja 15 polits[e]i-meistrile. Umbes 1908 lahkunud Marshevski sealt ja asemele tulnud päris metsaline: peksnud koledasti ja võtnud mitte alla 50 rbl.

1918–19 kuulunud Osipov Махно повстанческая дружина'sse*, 1920 sõdinud juba selle vastu. Махно olnud andeline mees, kuid degenerereerunud sadistiks, pummeldajaks, sifilitikeriks ja suuru-sehulluks. Meelitaja ümbruskond aitanud seks aina kaasa.

20.11.26. A. H. Tammsaare oma hiljutisest kirjast "Päevalehes", — sellega esinenud ta alles siis, kui kuulnud, et kirjanikkond Hindreyt tema viimaseks ülesastumiseks kultuurkapitali asjus päev läbi Lindas ja Segerlinis taga õhutanud. Kirjanduse sihtkapitalis olla parasiitide pesa. Alle pole 5–6 aastat enam muud kirjutanud, kui mõne rea Gambrinuse tellimise peale, kui Sieversi pärast Lecoqui** vastu kihutust tehti.

G. Suitsu vastu oldavat meil üldse poliitilisel põhjusel väga vali, mis Suitsu väga rõhuvat ja talt töörõõmu võtvat. Kui 5–6 aasta produktsiooni auhindamine oli, kõrvaldanud Jürgenstein, J. Luiga jt. Suitsu "Tuulemaa" hindamiselt, mille vastu protestiks Tammsaare oma auhinna tagasi saatnud. Isegi M. Martna rääkida ainult äärmise kibedusega Suitsu poliitilistest ülesastumistest 1919, kus see Skandinavia ja Soome lehtedes Eesti "valget terrori" laiutas.

Kõnelesin, kudas Suitsu tüli Martna-Menning-Tõnissoniga 1918 a. Stokholmis ja Kopenhagens orientatsioonide lahkuminekust tekkis. Tammsaarele oli see täitsa uudis, — Suitsu iseloomu juures seletavat see palju.

Pallo näitas Rautenfeldti*** ülestähendusi koosolekutest siinsete sakstega, et Saksamaa salaorganisatsioonile ("X") siin "Bruderschafti"**** näol propaganda ringi luua, kes "Machtstellungi"*****

*S.t Mahno mässuväkke.

**S. t A. Le Coq'i.

***Maha on tõmmatud "[Rautenfeldti]lt läbiotsim".

****Sks die Bruderschaft — vennaskond.

*****S.t võimupositsiooni.

tuleku ajaks “Stosstruppi”* looks. Koos käinud Grote, Stackelberg, de Vries, Tiling, Wrangel[l], Weiss, Ströhm jne.

23.11.26. Al. Hellat: Lätlastel kahed läbirääkimised venelastega tagatislepingu pärast: ühed — ametlikud, mis kuigi kaugele pole jõudnud ja teised — mitteametlikud, millest meile ei teatata ja mis õige kaugele läinud. Soomlased on vahekohtu juba kõrvale jätnud ja püüavad “rootslaste eeskujul” conciliatiooni.**

26.11.26. Kolonel Roska korteris (meie vanemaid ohvitseridel ikka Vene värvitud naised) jutus senise Moskva sõjaattasche ltn-kolonel Kurskiga. Arvab, jutt Vöhmari peale dokumentide müügile pakkumisest paista temale täieste Birki intriig olevat, keda ta rohkem [kui] aasta koos elades peensusteni äraõppinud ja kes ikka nii kaudselt, ilma et ise välja astuks, tegutseda armastada. Tarvitatud on nüüd just ka Birki sõpru Hackzelli ja Osolsi. Vöhmari tundes ei võida ta sellestarnast lugu kuidagi uskuda. Ka Kurskile olla Tõrvand Moskva koha auväärilisel viisil (“kodus vanemaid mehi vaja”) ülesöelnud. Mis Moskvasse sõitnud udu[-]juued ja rohelised Laretei Sammuliiga ilma ühegi endise abita peale hakkavad, ei oska ettekujutada. Näib kõik nii, nagu tegutseks meil salaja üks Birki partei edasi, kes kõiki tema vastaseid (Piip, Vöhmari, Kursk) kõrvaldab ja Birki Eestisse tagasitulekuks teed valmistab. Need olla Birki enda sõnad olnud ühel salanõupidamisel NKID-lis: Kui te 8 miljoniga Pusta minema ajasite, miks ei peaks te paarikümne miljoniga Eestisse tagasi saama.

Birk olla iseloomust intrigaan, kuid väike, närune mõistus — just nagu mina teda lehes kirjeldanud olen. Nähes, et sisse lendab, kaotanud ta pea. Nähtavasti saanud ta küll aru, et igatahes Venemaalt välja peab saama, kuid Peterburist Soome piirile sõitmisel, tulnud tema juure keegi võõras mees, nähtavasti GPU agent, kes teda alatasa jälginud ja rääkinud tal[l]e midagi. Kangerile seletanud siis Birk, see olla üks Kurski meestest, kes teda hoiatanud Soome minemast.

Seletasin, minu arvates Vöhmari ja Kurski imeliku ametist vabastamise põhjuseks Akeli panika igasuguse komplikatsiooni eest Venemaal ja püüd mitte millegiga Birki ega Moskvat ärritada.

*Sks *der Stoßtrupp* — ründerühm, rünnakrühm.

**Pr *conciliation* — lepitamine; kokkulepe.

01.12.26. Klops mõni päev varem rääkis Te[e]mantiga minu kohtu asjast. Te[e]mant oli öelnud, et ta Birki asjus kõike ei saa rääkida. Klops vastu: Noh, eks sa siis valeta (Te[e]mant Klopsi poja risiisa). Te[e]mant naernud.

Nüüd minu ülesandel Klops sondeeris Te[e]manti, palju ta mäletab hoiatustest Piibule Tõnissoniga ettevaatlik olla ja muid asju. Te[e]mant arvanud enne, et midagi ei mäleta, siis teinud juttu valitsusse astumisest ja kui Klops tähendanud, et kui head jõuluvorstid tehakse, siis sellest juttu võib olla, kõnelenud Te[e]mant otsekohesemalt. Siiski, mis hoiatamise puutub, arvanud, et ta vist Piipu palunud üldse väliskomisjonis ettevaatlik olla, mitte aga eriti Tõnissoniga. Palusin Piipi veel kord Te[e]mantiga kõnelda.

3.12.26. Seljamaa Riia diplomaatkonna anekdootidest: Italia saadik Vivalba tulnud Riiga Addis-Abebast, toonud kaasa võõra naise, liberaalsete kommetega. Kuna saadik ise Riias, hakkanud naine mererannas kellegi sõjaattasheega serva tegema. Asjast lõhna saades palkanud saadik mõne end. Vene ohvitseri detektiivideks. Need toonud teated: lood hullud. Vivalba oma nuhkidega valehabemetesse, riietesse ja autoga — 90 verstasel kiirusel mereranda, maja kus naine elab, ümberpiirama. Majateenijad märkanud kahtlast, kõlistanud politseile: hulk röövleid aias — appi! Politsei hulgana kohe kohale, piiranud piirajad sisse, kraest kinni. Üks röövel protesteerima: Olen Italia saadik! — Tunneme teiesuguseid saadikuid. Suur tegemine, enne kui Vivalba lahti saanud.

Stranieri tulnud nüüd Tallinnast Riiga üle, öelnud oma konsulile, minu maitresse* tuleb siia, palun vaksalis vastu võtta (Stranieri vanapoiss). Konsul tsilinder pähe — vaksali. Tulnud — “virtin” kes tsilindrist väga üllat[at]ud olnud.**

Mis Dr. Lohk (“varao” — meie saadikute suvisel nõupidamisel küsitud: kes see varao on?) Kownos teinud? Kuud neli pärast tema Kownosse tulekut üks sealne saadik (vist Saksa) küsib Selja-

*Pr *maitresse* — käskijanna; perenaine; armuke.

**Veerisele lisatud, kuid kriips peale tõmmatud: “Jaapani saadik Ueda [s.t Sentaro Ouyéda] kainelt mõistlik mees, joobnult käsitsi naiste kallal, omal plastron veine täis. Ühel tema enda pidul Arved[s] Berg[s] ja teised pannud ta viimaks luku taha magama ja siis pidutsenud edasi.”

maalt, kes see vanamees on? — See meie asjaajaja. — Kudas, aga seni pole ta minu pool (Kowno doyen) end näitanud? Imestanud mõlemad. Lohk pole kusagil liikunud, hoidnud kokku, kogunud raha mustaks päevaks. (Nüüd välisminist[eeriu]-mis öeldi mulle, sest saadik kui Lohk Piiteri läks, pole kuu aega enam sõnagi paja-tanud). Aga Vladivostokist siia jõudes viinud ta, endine kadakas, kohe pr. Tõnissonile suured kingitused — tee tasandamiseks.

Seljamaa ja Piip "roulement'ist":* Hellat tahetakse Stokholmi, Kallas Helsingi, Laidoner (olla juba peaaegu nõus, sest siin enam mingit muud sidet kui Viimsi) Londoni, Akel ise — Berliini, Menning — Estoniasse, Markus ajutiselt chargé d'affaire[']jiks Rooma, kus Jürgenson olla koledaste jooma kukkunud. Seljamaa omalt poolt oleks nõus Varssavi, aga mitte Moskva.

Kar,** Vaughani asetäitja, end. Lloyd George sekretär öelnud, Eestil olla kõige õigem tee rahvasteliidult laenu nõutada. Läti jannata erafinansistidega juba paar aastat asjata. L. Sepal olla oma hea nimi võõrsil.

Välismin[isterium]-is öeldi mulle, ainuke nõu, mida Vaughan Vene mittekallaletungimislepingu asjus annud — et see mitte rahvasteliidu põhikirja vastu ei käiks. Siis sõitnud ise hoopis ära puhkusele.

Seljamaa: Lätlased vabandasid end enne et nad oma rühmade kil-lust[at]use ja kindla enamuse puuduse tõttu sunnitud olla "poli-tiliste altkäemaksude" süsteemi tarvitama. Nüüd imestada nad, et ka eestlased ilma mingi nähtava tarviduseta hakkavad neile järel tulema — Laretei, Zimmermann[n]i jne määramised.

05.12.26. Laidoneri pool. Jutt memuaaridest. Ise ei taha kirju-tada, aga soovitab teisu — Sootsi, oma adjudanti Masingit, di-viiside ülemaid jne. Heietab, 1917 a. olnud vormeeritavais Eesti polkudes mõndagi nahahoidjat. 1919 a. olnud paljud meie tege-lased Vene loodeväe vastu, kuid see teinud end oma võitlustega Eestile ausasti tasa, eriti landeswehri sõja aegu, kus eestlased ju esimese hooga koguni veidi lüüa said (sakslaste tehnika ja ohvit-seride ülekaal), mille tõttu vaherahu tehti. Siis toodi loode väe

*Pr *roulement* — ümberpaigutamine.

**S.t Edward Hallett Carr.

varju tõttu Narva tagant pea kõik Eesti väed ära, — sinna jäi vist kõigest 5 pataljoni ning siis murti v[on]. d[er]. Goltz.

Inglased tulid vabadussõja aegu siia kõik venesõbralistena, kuid lahkusid niivõrd venelastest pettunud, et näit. adm. Cowan, kelle laevadel paar kõrgemat Vene ohvitseri palusid ära sõita, neile pahaselt ära ütles.

Ajapuudusel ei tahaks protsessile tulla, aga kuulates et Riigivanim Te[e]mant tuleb, nõus.*

06.12.26. Schipai: Temale pakutud kord vä[llis]mini[stri] abi kohta; ta pidanud end liig nõrgaks. Nüüd näeb: mees nagu Laretei võtab julgelt vastu Moskva saadiku koha, ise Pärnu gümnaasiumi 8-das klassis 2 aastat istunud, pärast sõda ülikoolis 3 aastaga 2 eksami teinud.

Klops: prof. Kurtshinski öelnud, et tal Laretei kõige laisem üliõpilane olnud. Kuid Te[e]mant vaielda vastu: saad nägema: aasta pärast on ta üks meie kõige paremaid diplomaatidest. Ka tema asunikudest kaasparteilased öelda, et L[aretei]. diplomaat olla: mõista õigel ajal vaikida.

Pallo: Öpik tuli Moskvast, rääkis, Laretei pidanud end visiidil Herbalte pool üleval, kui leibfuchs:** joosnud võõras korteris peremehele tuld pakkuma. Keelt ei tunne, kõneleb peaaegu sõrmedega.

07.12.26. Öhtul Strandmani ja Tof[f]eriga Tartus Grandhotellis. Vagunis sain paar tundi Str[andmani]-le asjast seletada, mis tal[l]e hoopis paistis,[!] see peaaegu kõik. Hotellist kõlistasime Oleskile, kas ei tuleksime tema poole nõupidama. Olesk vastu: Mis jaoks, homme saame kohtus nii kui nii kokku. Pealegi tal väike palavik.

Str[andman]. mulle naerdes: Teie saate ju tast aru, aga kudas peab tal niiviisi klienta olema.

08.12.26. Määrdinud rahukogu hoone, külmad kivipõrandad, kust nohu sain. Str[andman]. ja Olesk jäid suud lahti vahtima, kui mind "erivolituse puudusel" kaebeluse lauvalt kõrvaldati: Kanossa? Aga ei olnud Kanossa; oli väga peenike trikk, mis minu

*Edasi tekstis mõni rida kustutatud.

**S.t üliõpilaskorporatsiooni noorliige (*Leibfuchs*), kes on valinud vanema liikme (*Leibbursch*) enda väljaõpetajaks.

muretud kaitsjad (kellele asi "üsna lihtne" paistnud) täitsa käsitaluta väljaandis Sumbergi "ekspertide" kätte, kes mütoloogiat tegid, mis aga vähegi andis, ilma et kusagil neile varvale oleks astunud.

Tunnistajate tuas Kanger: Ukraina liikumine teeb enamlastele ikka enam muret. Meie "chinoloog" Räppo on seal üks наркомпрос'и* abidest. Suur karjerist. Üliõpilasena unistas tsaari diplomaadi valgeist pükstest, kuid pidi vaese poisina siis Poolasse minema tolliametnikuks. Nüüd Harkovis ülikooli koolivenna Kangeriga kokkusaades rääkinud hoolega Vene keelt. Tema nimel olla Võrumaal tema isa talu, millega nüüd omaksed midagi peale hakata ei saavat. Kanger pakkunud oma kaasabi — kirjutagu Räppo dokumendi, et ta talust loobub ja tema annab sellele kodumaal käigu. R[äppo]. toonitanud küll, et ta talust loobub, kuid paberiametist hoidnud kõrvale — nähtavasti et end mitte kui "burshui" parteiseltsimeeste ees kompromitteerida. Olen ise K. Hellatilt kuulnud, et Räppo 1920–21 a. Odessas end mitte enamlasteks, vaid "isesotsiks" sellele kujutanud ja eestlasi toetada püüdnud. Pärast kuulsin, ka Kangeri olla Akel "kokkutõmmanud" kui "Birki kreatuuri", ehk küll Kangeri suhted Birkiga kaugeltki kõige paremad polnud, mis juba sellest paistis, et Kanger ise, ilma kohtu vormilise kutseta, ainult minu isiklisel palvel Tartusse tunnistajaks sõitis.

Kui viimase tunnistajana kohtu ette tulin, oli kohtumeeste närvilisest kannatamatusest kohe näha, et asi minu vastu otsust[at]ud. Ainult tõeasi, et artikkel mitte 14/7 vaid 13/7 kirjut[at]ud, näis neid üllatama. Sumbergi kõne oli mütoloogia täius — lõpuks oli Tõnisson tal valitsuse seletustega täitsa rahule jäänud ja nad "ratifitseerinud" — täielik rahu olnud majas. Selle jultunud luiskamise kõrval olid kaitsjate kõned, eriti Oleskil täitsa värvitud, peaaegu vabanduse palumised. — Miserable!** Seal oli see "asi on üsna lihtne". Kaitsjad seletasid, et Te[e]manti tunnistusest kohtu meeleolu muutunud. Niipea kui Te[e]mant öelnud, et Tõnisson aus mees (Sumberg toonitas: absoluut aus), olla kohtu otsus tehtud. Kohtu esimees ja vanem kaasistuja — venelased, kes kohtade pärast rahvaerakonna ees värisema pea-

*S.t hariduse rahvakomissari.

**Pr *miserable* — hale; vilets inimene.

vad. Vihvelin olla ka oma "autoõnnetuse" sõnumet teistele meeletuletanud: Mis "Vaba Maast" muud ka oodata?

Kuni otsust oodati, pärin Gault, kas võimalik, et erivolitus kogemata andmata jäi. Peab võimataks; olla ka kuulnud, et süüdimõistva otsuse puhul minu vastu uus süüdistus tahetavat üles võtta.

10.12.26. Loen stenogramme — tuhat ja tuline. Mitte midagi pole kaitsjad mõistnud ära kasutada, isegi Te[e]manti ja Laidoneri tunnistusi, mis palju paremad kui teadsin loota. Seal on see "asi on üsna lihtne". Tööerakonna liiderite põhiviga: mureta laiskus. Strandman, meeolu inimene, on juba täitsa alistunud: iga toimetaja peab kord istuma, olete liig otsekohene olnud, las Tomp istub ära, mis eest ta raha saab jne.

17.12.26. Piip protsessist: Rahukogus tahtnud esimees türmi, Piegert (kaasistuja, Piibu vend, endine "Vaba Maa" toimetusliige) vaieldnud kangeste vastu; nii jäänud 1 kuu aresti — Tartu kohta olla madal trahv.

Arutasime Te[e]mandi tunnistusest — Tõnisson — aus mees. Piip naeris: Kui seda oleks võinud kohtus ette tuua, mis Te[e]mant "Postimehe" 17/6 juhtkirja puhul Tõnissonist minule ütles, — küll oleks furoori olnud. Seal on see "tõde ja õigus" protsessitamises.

Kalbuse pool. Imestab, miks teda tunnistajaks ei võetud (Minu kaitsjate "asi on üsna lihtne"). Lasknud kohtuministrina prokuror Mülleril "Postimehe" esitajat Sumbergi üle kuulata. See seletanud: esiteks laotud 8/7 Birki kiri "Ühenduse" järele märkusega, et sealt võetud, siis saadud kiri ise, revideeritud tekst ja muudetud sissejuhatus. Kes kirja tõi — teab, aga ei või öelda. Teine kord, kui juba kohtu[-]juurija ülekuulanud, seletanud juba, et ei tea, kes tõi (Rahukogus seletas — tööerakonnale lähedalseisev riigikoguliige). Tähtsam[ate]. asjade kohtu[-]u]jurija Einer (nähtavasti sama, kes ühes kohtuminister Sepaga mind ülekuulas, miks Venelt väljavarastatud politbüroo protokol pole välisministeeriumis sisseregistreeritud) kuulanud ka Tõnissoni üle, kas see pole Birkilt kirja saanud. See: Ei. Aga lubanud ise saata rahvaerakondlase, kes saanud. Sellest kuud poolteist mööda, aga tänini pole

keegi käinud. Einer pilgutab ühte silma, — ju siis ei leidu patuoinast.*

Kalbus ütleb, 13/7 riigikogu kuluäärades arutatud imestusega, Tõnisson olla pea kaotanud, kevadel saanud ta valimisteks Birkiilt suuri rahasi (olen varemgi kuulnud; H. Rebane kinnitavat: 3 miljoni), nüüd ei tea, mis enam Birki eest peaks ära tegema.

23.12.26. Eile õhtu ja täna hommikul kirjutasin 18 lehekülge motiveeritud kohtuotsuse arvustust. Str[andman]. ja Olesk leiavad uusi momente. Olesk koguni uute tunnistajate (Piip, Kalbus, Müller, Einer, Joonas) vastu. Surusin Piibu ja Kalbuse siiski läbi.

28.12.26. Tuleb välja, et ise appellatsiooni kokku olin seadnudki: minu 18 leheküljest oli Strandman 8 mahatõmmanud; paar rida algu[se]ks ja lõpuks — oligi kõik. Не боги горшки обжигают.**

H. Wellner tuli Kownost kõige tähtsama uudisega: kui Oidermann sinna tulnud, olla ta klosetti käinud üle uulitsa hotelli. Nüüd olla kõik korras: klosett omaenda hoovil kaevuga kõrvu. (J. Kuk: paari aasta eest räägitud, Kownos olla üksainus W.C. — välisministri korteris. Sinna käia kogu diplom. korpus visiitidel mõnu nautimas.)

1927

04.01.27. Seljamaa: Tallinna konverentsil (2/1–3/1) oli Zeelens*** palju bolshevisantlikum prof. Voionmaast. Viimane arvas, et nende sotsidel parlamendis ainult 60 kohta ja et kui venelased midagi rahulepingust rohkemat ei anna, siis neil pole mõtet lepingut teha, eriti kui see suhteid rahvasteliiduga küsitavaks teeks. Zeelens olla aga väga oma Riia transiitpanga meeste (Bushevits) mõju all, seletada, et kui isegi lepituskomisjon ilma erapooletu esimehe või sekretärita võtta, siis annab Vene juure kaubalepingu ja see olla Lätile väga tähtis. Poola peale tulla vilistada. Voion-

*Veerisele lisatud: "Strandman: Kohtunik Kase trööstinud teda: Noh, need olid ju valitud kohtunikud!"

**S.t asi pole keeruline, meiegi tuleme sellega toime.

***S.t Fēlikss Cielēns, Läti poliitik ja diplomaat, välisministri abi.

maa vaidles Zeelensile vastu: Poola olla ju meie kõige suurem trump, — kudas teda siis nii kergeste võib käest anda.

Tof[fer]: Läti väliskomisjon on otsustanud lepingu teha, kui saab lepituskomisjoni erapooletu esimehe või sekretäriaga.

17(?)**.01.27.** R. Renning: Petrovski ütleb, et tahab ammu juba läbirääkimisi Eestiga katkestada, kuid Moskva ei lase, käsib kannatada.

Läti s[otsiaal]d[emokraat], Riia nõuk. Vene transitpanga direktor Lorenz öelnud siin käies Renningule, nemad olla valmis Venega Leedu lepingu ärategema ka ilma Eestita, kui Eesti ei tule, sest Vene teeb neile head majanduspakkumised, eriti linalepingus.

25**.01.27.** Klops: Väliskomisjon otsustas 3 tingimist teha Venega läbirääkimiste jätkamiseks: 1) minimum — lepituskomisjon erapooletu esimehega ja 2) ei või meie rahvasteliidu kohustuste vastu käia 3) ei pea Venele õigust andma meie välispoliitilisi suhteid kontrollerima.

R. Renning: Petrovski ütleb: Eesti nõudnud et lepingu tema rahvasteliidu õigusi ega kohustusi ei rikuks. Petrovski küsinud: mis õigusi? Tulnud välja — õigust Venemaad attakeerida. Sellega ei või Vene nõus olla.

Ja[c]ques Blumer (kes omal ajal meie Reile Genfis intervjuuga apelsini koore alla pani) — äärmiselt kõhetu laternapost, ütleb: mitte lätlane, vaid schweitslane, juhtumisi teeninud Petljura väes ja minna selle tapmisprotsessi[le] tunnistama, et Petljura polnud погромщик.* “Journal de Geneve” ja “Berner Bundi” kirjasaatja Varssavis. Räägib, Tadeusch (?) Radziwill, kellega Pilsudski lähenemist otsib, olla selle poolt, et Danzigi korridori Leedu vastu vahetada. Nädalat kolm enne Leedu riigipööret olla sõitnud mitu Poola esitajat Vlnost otse autol üle piiride Leedusse läbirääkimisteks.

23[!]**.01.27.** Memuaaride väljaandmistoimkond “Vaba Maas” koos: Piip, G. E. Luiga, M. Martna, Olak, Aitsam, mina. M. Martna pani ette honorari kõrgendada — sai 750 M. asemel 1000 M. lhk tõstetud. Piip tahtis et tema memorandumisi ümbertrükitaks.

*Вп погромщик — rüüstaja, pogrommitagija.

03.02.27. Viisakuse ettepaneku memuaaride kohta tegin Te[e]-mandile — ütles ära — liig lähedane aeg, — kudas sa oma inimestest kirjutad jne. Sealsamas J. Lattik pakkus otse kirjutada, näitas pikalt laialt kudas ise kirjutab jne — nii puhtsüdamlise sõnaohtrusega, et peaaegu Meschug[g]e* mulje tegi.**

16.02.27. K. Pätsu pool. Jutustab, kudas ta 1917 a. paar nädalat Tallinna miilitsa ülemaks oli. Kui Kerenski siia tuli, kõlistanud Poska temale: noh, kui politseimeister, peate minuga ühes ministert vastu võtma tulema. Läänudki Päts Poska autos. Kerenskile pandud madruste poolt määratu punane lint rinda, Breschko-Breschkovskaja õnnistanud rahvast (keegi öelnud: и икону с собой привезли).*** Madrused lõonud Kerenskile õlale: Передай там в Петрограде, что 5000 (või midagi sellesarnast) матросских сердец бьется здесь за революцию.****

Pätsu tahtnud tema väeosa soldatid ka ispolkomi saata, aga tema pole läinud, — ainult valvekomisjoni kub[ermangu]. komissari juure lasknud end valida. Seal olnud tal enamlise madruse Kusminiga raskem kokkupõrge. Kui Kusmin tal[l]e kontrevolutsiooni hakkanud ette heitma, käratanud Päts: Я в 1905 г. к смерти был приговорен, — а вы то кто такой, — прихвостень революции!***** Pärast seda pole valvekomisjon enam koos käinud, ainult määratud kordamisi liikmed kub. komissari juure deshuuri. Päts öelnud Poskale, et tema deshuuri ajaks kõik "kahtlase" kraami määraku — laseb puha läbi. Veel aasta lõpul, kui Päts enamlaste poolt vangistati, käinud tema väeosa Vene soldatid Anvelti pool protesteerimas.

Idee ühes Tõnissoniga aasta lõpul Anvelti poole minna olla Tõnissoni oma. See seletanud: üks nad ole ka Eesti mehed ja või meist aru saada, kui aga neile hästi ära seletada. Päts pole seda uskunud, aga läinud kaasa. Tõnisson kõnelenud, kas ei võiks

*Sks *meschugge* — hull.

**Järgmiselt leheküljelt on pliiatsiga kirjutatud tekst kustutatud ja edasi üks leht välja rebitud.

***S.t ka pühapildi töid endaga kaasa.

****S.t ütle seal Petrogradis edasi, et 5000 madrusesüda tuksub siin revolutsiooniga kaasa.

*****S.t mina olin 1905. aastal surma mõistetud, aga kes Teie olete: revolutsiooni sabarakk.

omavalitsuse asutusi siiski alale jätta jne. Päts istunud vaikides ja jälginud Anveltli näomängu, kui see võidurõõmsalt ja ironiseerivalt muiganud, et tema palvele tuldud. Lõpuks seletanud, et nemad siiski koostöötamise ei uskuvat, see tuua ikkagi õõrumisi, nii et revolutsioonilised asutused pidada nii kui nii viimaks kõik üle võtma, — parem siis juba kohe.

Strandman seletab, et otsustavat osa oma tegevusest 1917 a., sidemetest, mõjudest jne, ta ei saa avaldada, sest ta on selles seotud saladusega, mida kõik teised osalised seni pidanud. Sellest olenenud ka tüli Eliaseriga (Fr[ei]. Ma[u]r[er]).*

21.02.27. Schmidtilt sain avaldamisloaga maapäeva 25.8.17 protokolid. Riigikogu juhatus ja välisministeriumi poolt oli avaldamiseks maha tõmmatud: Seljamaa kõnest lause et lätlastega koostöötamise peale ei maksa lootusi panna, J. Tõnissoni kõnest, et Vene föderatsioon teostaks meie riigipoliitilist ideaali, kuid sellest ei saada asja. Omalt poolt panin veel ette maha tõmmata Pöhli kõnest lause: Inglismaa ei tahta, et Baltimaa Vene ainuvõimu alla tagasi saaks. — Mõelda et Seljamaa praegu saadik Lätis ja Tõnisson — iseseisvuse patriarh!

Pr. Jannsen: J. Puhk andis sotsidele miljon m. millega "Rahva Sõna" käima pannakse. Liiderid lubanud paar kuud tasuta kaastööd.

Puhud vist kõigi E[esti]. lehtede juures sotsidest "Kajani".

26.02.27. Tof[f]er: Salter teatanud Pustale, Saksamaa nõudnud, et Eestile laenu soovimine uueste arutusele tuleks sest sotside ettepanek tehta küsitavaks ka sellegi pisukese maatasu, mis seni lubatud. Liitlased tahta tagasi lükata.

27.02.27. Tööerakonna keskkomitee "Vabas Maas". Klops ja Strandman rebus sic stantibus** valitsusse mineku vastu; pahempoolset valitsust peaksid ennem võimalikuks, Str[andman]. ennem valmis ka Laidoneri valitsusse minema, kes temaga peajas ühel arvamisel olla. Soovitavad sõprust üksikute asunikudega (Lehtman, Zimmerman[n]) aga mitte rühmaga. Mõttus nõuab karedalt aktiivsemat opositsiooni, niisama Weiler.

*Sks *der Freimaurer* — vabamüürlane. Veerisele lisatud: "Vene massoonide loosh!"

**S.t "asjade nii olles", sellises olukorras.

Teated kogupõllumeestest — maapõllumehed hakata linnapõllumehi välja tõrjuma, rahvaerakond Jaaniga ikka vähem rahul, jääda seniilseks, Tartuski lahkuda poolehoidjad igale poole.

Üleeile olla K. Päts börsekomitees öelnud: Oleks 9 aasta eest teadnud et niisugune vördjas tuleb, ei tea, kas teda tegema oleks hakkanudki.

05.03.27. Klops: Kui Zielens siin käis, oli ta enne sija sinna keerutanud, kuid lõpuks Akelile äraöelnud, et kui Eesti kaasa ei tule, siis Läti üksi Venega tagatislepingu teeb.

Schmidt: Zielens olla pahane, miks Seljamaa seal Läti väliskomisjoni liigete peale mõju avaldab — olla nende siseasjusse segamine. Kuid siin käis Lorens meie sotse ümbertöötamas, — sellest pole midagi.

08.03.27. Mesching tõi Kochile Petrovskilt sõnume: Kokkulepe Eestiga olla juba saavutatud ja tulla varsti allakirjutamisele, kui mõni heterogeen mõju vahele ei sega. Naiivne trikk. Lasksin kõrvale jätta. Üldse selle Petrovski kavalused kukuvad liig kergesti sisse. R. Renningi kaudu saatis mulle teated Lorensi kokkuleppes Mikojaniga — meie pöörutasime nad kohe "Vaba Maasse" ja "Jaunakas Sinasesse". Zielens oli Riiga pöördudes kohe Benjaminschi kallale kukkunud: miks sarnast provokatsiooni sisse võtate, — rikub meil kogu politika! Nähtavasti tunneb Petrovski nii vähe meie õhkkonda, et loodab sõnume otse vastu pidise efekti tegema kui ta tõepoolest teeb.

12.03.27. Akel andis lugeda Seljamaa kirja viimastest läbirääkimistest Cielensiga, mis nii teravas toonis olnud, kui ei kunagi. Cielens öelnud, et Läti valmis eraldiminema; heitnud Seljamaale ette, et see väliskomisjoni liikmeid tema vastu üles kihutab. Akel ise seletas, Vene nõuda lepingus erapooletuse pidamist meie rahulepingute p. VII (Judenitshi punktid) täpse mõtte järel. Seda tahta ka Cielens. Meil vaieldavat vastu. Seletasin et neutraliseerimise mõtte meil 1917. saadik käimas, kui me veel liikmed ei olnud rahvasteliidus, kelle kohustused neutraliteeti ei luba. Tuletasin meele üht Vene deklaratsiooni Piibule, et Judenitshi punktid näit[eks] liitlaste laevade kohta ei käi.

Charwat kutsus oma poole, seletas üle tunni oma vaatekohta. Pakte olla tagatislepingu asjus samad endised 5/5 instruksioonid

saanud. Poola Balti politik pole nõrgenenud, vaid kõvenenud. Akelile seletanud ta, et uus "järelandmine" lepituskomisjoni esimehe asjus olla suur bluff, sest seal lubatakse ainult, et ta võib lubatud saada, palju tõenäolikum aga et mitte, sest kui erapooletu ette juba pole kindlaks määratud, siis on hiljem tüli puhul tema määramine juba küsitav. Akel saanud natuke pahaseks; olla liig pehme mees, tahtka[!] kõigiga hea olla, aga nii ei saa kaugele. Meie välispoliitikas olla see nõrkus, et ta liiaks sisepoliitika mõjude all on. Toff[er], ehk teda küll ainult ökonomistiks nimeta[ta]kse, otsustavat välisministeriumis kõige terasemalt küsimuste üle, eriti tagatislepingu asjus. Schmidt olla liig noor ja ambitsiöös. Mis Cielens nüüd Eestile teinud, olla lihtsalt sigadus. Kaks aastat Riias töötades, tunda Ch[arwat]. hästi lätlasi — Ulmanisel olnud üks vale teise otsas. Kuimitu korda olla poolakad kahetsenud, miks neil lätlaste asemel eestlased naabriks pole. Soomlaste arvamine olla samasugune: eestlasi olla nad valmis usaldama, lätlasi aga mitte.

18.03.27. J. Kukk: Kui kord Tshakstet külastasin, ütles see: Olen vanamoodi inimese ega saa hästi läbi Ulmanise ja Meierovitshiga nende amerikaliste võtete pärast. Ulmanis olla ses suhtes täieste "ein rücksichtsloser Mensch".*

21.03.27. Klops oli laupäev[a] õhtu Akeli ja Schmidtiga poolt kutsutud Petrovskiga preferancei mängima. Petrovski rääkinud väga kibedalt poliitikast: tegelikult olla läbirääkimised Eestiga läbi ja Vene pidada läbikukkumisest oma järeldused tegema. Klopsis jäänud mulje, et Petrovskil ei ole meie läbirääkijate seas (Akel, A[.]Hellat, Rei) ühtegi väärilist vastast; ka Schmidtki olla dialektikas temast nõrgem. — Minu teada pidi Klops nagu Strandmangi seni suur Schmidtiga austaja olema.

Koch Riias: Cielens nii vihane Akeli ja "Vaba Maa" peale, et peksaks läbi, kui kätte saaks.

29.03.27. Saatsin Strandmani kontroleeritud vastuse Tartu-Võru Rahukogule J. Tõnissoni kaebuse peale. Jälle tuli välja, et ise kogu vastuse kirjutasin.

Maurer oli põhimõtteliselt nõus Strandmani äraminekul kaitsjaks tulema. Ainult ei meeldinud tal[le] et Tartus. Birki miljoni-

*S.t jöhker inimene.

test Rootsi pankades olla Vinnal ise pärast ülekuulamist temale rääkinud, et need erikviitungi vastu Birkile "sellele teatavateks otstarbeteks" — nõukogude esitajatele altkäemaksuks annud.

Strandmanil jälle tuju välja minna — Akel pakub Varssavi. Hoia-tasin, et tema sinnasõidule praegu väga suur poliitiline tähtsus antaks. Mõni päev hiljem oligi "Rig. Rundschau", et see Poolale lähenemist tähendada.

01.04.27. Petrovski pool 1 1/4 tundi. Kurtis algul jälle Eesti presse "distsiplineeritust[?]" ja puudulikku informatsiooni. Siis kandis ette mittekallaletungimislepingu läbirääkimiste käigu ja praegused lahkuminekud punktide kaupa. Teises (?) punktis olla Vene siin tõeste teistmoodu vormeli ettepanud, kui Aralov Riias parafeerinud. Aralov — "добряга"* teinud seda, ilma et Moskvasse täpselt oleks teatanud ja lendanud sisse (направленная против другой стороны;** meie vormel: направленная против независимости и территориальной целости другой стороны*** (Venel olla tähtis, et ka против их образа правления**** koalitsioone ei oleks)[?]). Võib aga olla et Moskva sellega lepib. Teine lahkumine on rahvasteliidu klauselis. Enne olla Moskva nõudnud lepingu primaati rahvasteliidu üle. Petrovski kirjutanud Moskvasse: Kas usute et Eesti selle lepingu pärast rahvasteliidust välja astub? Ei. Siis tunnustanud Moskva rahvasteliidu primaati. Tingimusse о расторжении,***** kui üks pool teise vastu käiva lepingu teeb, olla Vene ka järele annud ja võtnud selle maha. Eesti "õiguste ja kohustuste" asjus rahvasteliidu suhtes katsunud Petrovski jälile jõuda, mis need "õigused" peavad tähendama, kuna ta ainult kohustusi tunneb. Eestlased kõhelnud kaua, viimaks Hellat pahvatanud "жуткую вещь".***** kui rahvaste liidu nõukogus mitte üksmeelt ei saadaks sanktsioonideks Vene vastu, siis oleks Eestil õigus sanktsioonidega liituda. Petrovski jäänud arusaama-

*Вп добряк — hea inimene.

**S.t suunatud teise lepingupoole vastu.

***S.t suunatud teise lepingupoole sõltumatuse ja territoriaalse ter-
viklikkuse vastu.

****S.t nende riigikorra/valitsemisviisi vastu.

*****Вп расторжение — gikkumine, murdmine.

*****S.t jubeda asja.

tuses vaatama, Schmidt kahvatanud ja punastanud ja tõttanud parandama: õigused on — palvete ja kaebustega esineda. Petrovski teatanud seda Moskvale ja see vastanud: Так вот чего они хотят!* Juba paar päeva pärast läbirääkimiste algust teatanud Eesti ja teised Balti esitajad, nad nõudnud küll vahekohut, kuid teada, et see Venele vastuvõtmatu ja ei tehta sellest mitte katkestamisküsimust. Seega on põhimõttelistes küsimustes peaaegu kokkulepe. Kompromisse panna enamiste ikka Petrovski ise ette, kuna eestlased neid ei arvustavat, vaid lihtsalt seletavat, et nende vormel neile parem paista. Jääda üle nüüd ainult juridilised vormelid leida.

Koosolekutel olla Schmidt kõige asjalikum, kuigi kõige noorem ja vähe kogenenud. Hellat argumenteerida väga vähe. Rei olla väga aus mees, aga istuda enamiste vakka. Kui tema poole pöördä, öelda vahel et ta ettepaneku hea leiab; järgmisel koosolekul olla ta aga oma seisukohast taganenud. Üldse olla Eesti delegatsiooni meeleolud väga ebakindlad; hiljuti lükkanud ta juba heakskiidetud seisukoha tagasi lihtsalt sellepärast, et nii väliskomisjon olla otsustanud.

Ministritest, kellega ta kokku puutunud, ütles Petrovski Piipi kõige nõrgem olevat. Saksa saadik tähendanud Petr[ovski]-le muu seas äkki: Kas te temast aru saate? Petrovski arvanud, et see Piipi Saksa keelest tuleb. Aga Prantsuse saadik Jannes küsinud varsti just sedasama. Pusta olnud väga asjalik, kuid liig partial.** Akel olla just vastupidi — tal ei ollagi seisukohta (R. Renning hiljuti: Petrovski pahandanud väga, et Akel teda Schmidt ja Anderkopiga oma poole kella 4-ni kaarti mängima kutsunud ja seal ikka poliitilisest jutust kõrvale põigelda püüdnud. Kaarta mängida võivat ta klubiski.).

21.03[!].27. Neuman Riiast siin lahkumisvisiidil; läheb Pariisi. Väga pessimistlik — Lätis olla iseseisvuse kriis, kõige halvem, et see organism enam ei reageeri korrupsiooni peale, kui sotsialistlik[iku]. politika juhid Vene pangas nõukogude raha peal elavad. Dr. Köster töötada seal osavalt, lasknud end Saksa parempoolseis lehtedes sõimata, et lätlaste usaldust võita ja tõeste — Ceelens ise

*S.t Ah vaat mida nad tahavad.

**Pr *partial* — erapoolik, ebaõiglane.

öelnud, et rääkida temaga mitte kui Saksa saadiku, vaid kui parteiseltsimehega. Balti politik Poolas olla jälle vaibumas.

Püüdsin seletada, et see on Läti majanduskriis ja eriti Riia kriis.

Edespidi tahab ajakirjandusse.*

[...] aga ülesseada ma teda ei lase!

Anderkopp olla naise kaudu Te[je]manti käe all. Seljamaa olla kuulnud, et sügisest tahetakse valitsusse astuda. Piip lubab sügisel politikas "aktiivseks minna".

26.07.27. Nõukogude поверенный в делах** Steini pool. Plebeilne paksu võitu paksude mokkadega noor juut, end. trudovikkide keskkomitee sekretar; veel 1917/18 vahetusel ühes Seljamaaga nõupidamistel olnud kudas enamlasi kukutada. M. Kovalovski õpilane; nüüd NKID Kesk[-]Euroopa osakonna, paari aasta eest Balti osak. juhataja. Служит верой и правдой*** — leib! arvab Seljamaa. Ученая посредственность****

Tähendasin, Vene sõjakartustes ei arvestata meie politika aksioomiga, et meie iseseisvuse ja agraarrevolutsiooni uhvides Vene restauratsioon vastuvõtmatu. Stein vastas, nende umbusaldust toita meie ajakirjandus, kes sotsidest parempoolseteni ühises Venevaenulikus väerinnas, meie suhted monarhistidega jne. Vaieldagu poliitiliselt nõukogude vastu, aga ärgu toodagu vale informatsiooni. Eesti lehed kubiseda sellest, — näidatagu aga nõukogude lehtedes, kus sarnast oleks olnud. Ta ei olla minu jutuaajamiseks ettevalmist[at]ud, aga samas laua peal oli nädala Eesti presse ülevaade, kust ühe "Vaba Maa" sõnume Soome lehest luges — Venelased varastavad Soomest loomi. Õiete ainult kriminaal kroonika.

Vastasin, et mälu järel võin nimetada Eesti saarte rentimise lugu Vene presses, mille ära jutustasin. Siis jäi vagasemaks. Lorasime 1 1/4 tundi. Kui Kominternini jõudsime, — lahutas käsa: чтож,**** peame reaالpolitikerid olema, te ei saa ju teda olematuks teha. Tähdendasin, et minu arvates just 1.12.24 järel sai

*Edasi on päevikust kolm lehte eemaldatud.

**Vn поверенный в делах — diplomaatiline asjaajaja, asjur.

***S.t teenib tões ja vaimus.

****S.t õpetatud keskpärasus.

*****S.t mis parata.

meil psühholoogiliselt võimalikuks realistlik lähenemine Venega sest siis saime kominterni jõu mõõdu kätte.

Rumaluse palk, — pistan lehte väljavõted punaväe broschüürist luiskamistega kudas Eesti parasiteerimisest Vene kulul elada jne. Las lugeda mälestuseks — tema ainuke saavutus Tallinnast.

22.08.27. Filsandilt tagasi. Strandmani pool, kes siin mõni päev ühteaegu Seljamaaga. Pilsudski politikaga meie suhtes on Str[andman]. rahul; Venega tahta Poola ainult Voikovi tapmist lahendada, ei midagi rohkem. "Vaba Maast" arvab et seal Weileriaadile vaja ots teha, loodab seda protsessist; Anderkoppi juhtkirjadest olla kõigil villand, soovitab teda "V[aba]. M[aa]." ärijuhiks. Suvel rääkis mulle sedasama J. Kukk: A[nderkopi]. juhtkirjad olla "paastujutlused", tüütada ära.

24.08.27. Anderkopp tänasest väliskomisj[oni]. koosolekust. Laidoner käinud Akelile peale, et see liig passiivne ja pole midagi ettevõtnud Cielensi politika vastu. 1925 olnud Laidoner selle poolt, et me lõunaga ilma põhjata ega põhjaga ilma lõunata ei tohiks lepingut teha. Nüüd olla ta seisukohta muutunud ja kalduda sinna poole, et praegu tuleks Poolaga lähemasse lepingusse astuda ka kui Soome kaasa ei tule.

30.08.27. Akeli pool õhtusöögil: K. Ast, H. Rebane, H. Oiderman[n], A[.]Schmidt, Dr. Lepik, mina. Akel: pole Riia sõiduga rahul. Lugenud Cielensile ette kõik tema ebakorrektsused: parafeerimine ilma teatamata[,] kaubaleping Venega sala punktidega, mis tolliliidu lepingu võimataks teeb jne. Cielens katsumud end vabandada, Eestil olla ka kaubalepingud Soome ja Prantsusega, mis tolliliitu raskendavad (Need on enne tolliliidu lepingut tehtud). Siis öelnud: Lätil on 3 suurt sadamat mis praegu tühjad ja 60.000 maaelanikku, kellele maa tööd ei anna. Neile vaja linnas tööd. Seks pakub Amerika meie tööstusele kapitali ja Venemaa — turgu. Enda kohta öelnud C[ielēns]. ta ei olla mitte transiit-sotsialist, vaid transiit-ökonomist. Ütelge "Vaba Maale", palunud ta, et 65% Läti sõjaväge on sotsialistid. Tulevastel valimistel saada sotsid kindlasti 38 asemel 42 kohta. Juba praegu olla valitsuse enamus 52 pealt 55 peale kasvanud. C[ielēns]. olla küll

pahempoolne sotsialist, kuid enamluse vastu seista kõvasti; teda ennast olla enamlased 1918 surma mõistnud.*

Akeli arvates on C[ielēns]. mees, kes aina alalises affektis midagi teeb. Seljamaaga nad ei kõnele, vaid lõuskada vastastikku. Akel küsis arvamisi, mis edasi teha, nähtavasti tema enda tarkus otsas.

Üldarvamine oli, et Vene Lätit samati varsti üle lööb, nagu ta Saksat ja Leedut üle löönud.

Tähendasin, et meil liitu ainult ametlikult poolt tehtud; seltskonnas pole seks midagi sündinud. Rebane arvas et meil seltskonnas pole Läti vastu mingit sümpatiit. Jutt läks selle peale, et Seskis siin mitte midagi ei tee. Akel vastas, Seskise ärakutsumist olla juba suggereeritud kuid lätlased vastanud, et see suurte teenustega mees. Seljamaa palvel suggereerisin et meie vastutasuks ka Seljamaa äravahetaksime.

12.09.27. Klops kutsus minu, Juhkami, Schulbachi, Kaarna "Vaba Maasse", pidama nõu Weileri asjus, kes tahta uue rotatsiooni päralt jõudmisel "Rahvalehe" siia üle tuua. Strandmani viimasel siinolekul peetud nõu, kudas Weilerist lahti saada. Kaarna küsis, kust Weiler oma raha saanud. Klops vastas et "V[aba]. Maa" juure tulles olnud tal ainult väike maja Liivalaial ja krunn Männikul. Venemaal käies teinud umbes 800.000, miljonid teeninud aga pärast "Esmaspäeva" ja "Rahvalehega" kes kumb[k]i mõne miljoni aastas sisse tegevat. Praegu pühendada ta "V[abale]. Maale" tundi 3 päevas, muu aeg oma äridele. "Rahvaleht" levitatud "V[aba]M[aa]" aparaadi kaudu. Minu küsimuse peale, kes uueks ärijuhiks, vastas Klops et ta ise ajutiselt. Minu pealekäimisel lubati vahetus salajaps pidada kuni Weileri protsessini. Ei meeldi mulle see unest ärkanute panika.

23.09.27. Weileriaad "V[aba]. M[aa]" juhatuses. W[eiler] oli Klopsile kõiges kapituleerinud, "Esmaspäev" ja "Rahvaleht" antakse "V[abale]. Maale" üle; ainult saab W[eiler]. 250.000 (vist) "R[ahva]lehe" kulusid ja 30.000 "esituskulusid" kuus juure. [(?) Meie rahvas tahtis "R[ahva]lehte" sootuks sulgeda. Ütlesin

*Veerisele lisatud: "Kaubalepingu eripunkte ei saavat s[elle]p[ärast] teatada, et seal Vene Lätile erisoodustusi annab, mida ainult Saksale lubanud."

“loodus ei salli tühjust” — keegi muu (Loosalu?) annab kohe asemele). Nähti nõusse jääma.

25.09.27. Riias. Seljamaa: Zilens Genfist tulles igapähele: Tühi jutt et inglane Läti lepingu vastu; küsisin Chamberlainilt endalt, ta ütles: sugugi mitte, see teie eneste siseasi. Igaüks vastata: Muidugi muidugi, me Chamberlaini juba tunneme: mis ta mõtleb, seda ta ütleb.

02.10.27. Dr. Kallas Londonis: 1918 lõpul Tartus, kui Saksa sotsialistidest sõdurid seal okkupatsiooni korda revolutsiooni järel edasi jätkasid ja tema neile imestas, mis sotsialistid need võivad olla, vastanud temale üks saksa sõdur: “Wir sind wohl Sozialisten, aber nur bis Wirballen, — von da ab sind wir alle Deutsche.”*

04.10.27. Londonis prof. Cooch: prognoos Inglise politikast: ei usu et just Labor võidab, aga pahempoole saab valitsus nihkuma ja Venega uueste suhted sõlmima. Kuid kodu kommude vastu saadakse seda kindlam olema (Sedasama kuulsin hiljem prantslasteltki).

18.10.27. Parisis Pusta: 1919 keskel kutsunud Ukraina uus saadik krahv Tõschkevitch piirirahvaste delegaadid oma poole nõu pidama: *напишем что-нибудь такое, а потом и подпишем.*** Pusta ja Piip soovitanud arutuste aluseks enesemääramise põhimõtte. Nurgast suitsupilvest prof. Waldemaras:*** Je ne suis pas d'accord!**** — ? — Me ei saa siis Wilnot, see läheb Poolale. — Miks siis nõuate? — Ajalooline õigus. — Ja mis siis lahendus? — Antagu ta meile 20 aastaks ja Wilno on Leedu linn. Meie mehed hakkavad naerma, et nii eestlased ja soomlased ka Piiterit võivad nõuda. — W[aldemaras].: Kudas? — Aga kas te pole Pushkinil lugenud: *угрюмой финский рыболлов закидывая невод****** jne. Üldine naer.

*S.t me oleme küll sotsialistid, aga ainult Wirballenini [Virbalis, Wierbołowo — Saksa—Vene piirijaam] — sealt alates me oleme kõik sakslased.

**S.t paneme midagi sellist kirja, pärast kirjutame alla.

***S.t Augustinas Voldemaras, Leedu siseminister 1918–1920.

****S.t ma ei saa sellega nõustuda.

*****Ilmselt Puškini “Vaskratsaniku” proloogist. Otsesõnu siin: “morn soome kalur, heites noota”, täpsemalt: “kus keset soode pilli-

Selle järele jäänud piiririikide koostöö Leeduga loiuks.

09.11.27. Menning Berlinis: Hentig oma lahutusprotsessi tõttu baltlasest naisega pole sugugi kaltgestellt,* vaid koolitab välisministeriumis noori attasheesid. Protsess kestab alles; ta tahab lapsi omale. On baltlaste vastu tulivihane — “Baltenfresser”*** — saada nüüd väga hästi aru, miks selle tõuga eestlased läbi ei saa.

19.11.27. Petrovski pool 2 1/4 tundi. Peaasjalikult Lukovskist ja Birkist. Näha et väga vesi ahjus, püüab paremat modus vivendi, enam mingid ähvardusi. Ütleb, Lukovski olnud enne neil GPU-s, nüüd aga tunnistanud tal[l]e Akel, et L[jukovski]. ka Eesti K[aitse]. Pol[itsei]-s olnud. Birkist ütleb, et sel peas midagi korras ei olevat. Tagakiusamise mania. Esiteks palunud omale ihukaitsset ja kui esimene ehmatus möödunud, hakkanud ihukaitsijat kartma. Et Eesti saatkonnas, nagu ka teiste piiririikide saatkondades spekulieritud, pole venelastele saladus olnud. Birki pool käinud P[etrovski]. Loganovski saatel. Oma käikudest andis P[etrovski]. seletuse, mida pärast juhtkirjas avaldasin. Mõni päev hiljem redigeeris ta seda seletust, näitas Stomonjakovi kirja, kus Lukovski asjas väga nerveeritakse ja ka Birki asja tahetakse üles võtta.

12.27. Valitsuskriisi aegu J. Tõnisson valitsust looma hakates Chr. Kaarnale: Laske ometi ükski kord; seitse aastat olen küll töötä tööline olnud (Hädaabi tööd!)

18.12.27 (umbes — paar päeva enne Moskvasse sõitu).

Petrovski: Moskva võttis mõtte üles, et mõnd Eesti lehte, kui see korrekt oleks, nagu “Berl. Tgbl.”, “Voss. Ztg.”, “Kölnische Ztg.”, “Jaunakas Sinas” ja Läti “Sozialdemokrats” Venes müügile lasta. Vastasin, et meil Venes linnalugejaid vähe, väike huvi. Tähtsam oleks kindel kord Eesti kirjanduse läbilaskmiseks Venesse. P[etrovski]. vastas et Poola kommunistid Poola kirjandust Venesse sugugi ei lase, trükivad ise; võimalik et Eesti kommunistid seda ei jaksa, lubas hariduskomissariaadi Eesti osakonnas rääkida. Rõõmustas, et Lukovski asi likvideeritud. Lubas elava-

roogu / kord loodusele alistus / kurb soomlane ja vahtis voogu, / mis kurjakuulutavalt hakk” (Betti Alveri tõlge).

*Sks kaltstellen — enam mitte välja tegema.

**Sks der Fresser — söömar, õgard; seega: “baltlasteõgard”.

malt läbikäima hakata повести более светскую жизнь.* Ra-
hustas et Eestil kommunistade pole sugugi karta. Moskvas küsivad
ta vahel Räästaselt: ну как там у вас в Эстонии** (ise kavala
naeratusena: ma ei või ju siin midagi teada, mis siinsed kommu-
nistid teevad). Räästas teeb kõvera näo. — Mis teil selle Grimpeliga on,
kas ta on ikka provokator või mitte? Räästas: Kas teate — даже
нескем проверить.***

25 aastat läheb Eestis, kuni uus põlv kommunistade kasvab; senine
1 dets. järel kõik maha lastud. (1 dets. järel ütles Petrovski: Teil
läheb nüüd vähemalt 5 aastat, enne kui jälle kommunismist juttu
saab olla).

1928

21.01.28. Keskkomitee koosolek — ligi 8 tundi, päris Kerenski
Государств. Совещание:**** Konik algas atakki seletades, et
Strandman partei kõige parema pärandusega jätnud ja nüüd olla
ta viidud kraavi — valitsuse moodustamisel näitanud Klops liig
suurt tasakaalutust üles, pole sotsidega pahempoolsest koaliti-
sioonist rääkinud, võtnud omaenda mahatehtud Kösteri üles ja
Rebase, kelle pärast selle enda parteisõbral Uluotsalgi piinlik.

Kogu supp läks segi selle peal et osa nagu Konik, opositsiooni,
teised valitsusest osavõtmist eelistasid. Kukk, Piip ja Kaarna as-
tusid, nagu eelõhtul kokkuräagitud asunikudega koostöö eest
ja Klopsi taktika arvustusega välja; lasksid aga Paabol end rappa
viia, kes Piibu & Kukega kähku resolutsiooni kirjutas, likvideeri-
tagu maal tööerakond hoopis ja astutagu seal ajutiselt asunikude
rühma, sest kihi ideologia vastu olla raske vaielda. Selle vastu tõi
Schulbach maakonna valimiste arvud: 6 maakonnas tööerakonna
häälid kasvanud. Pärnu linnapea Kask ja hulk teisu järsult likvi-
deerimise vastu. Klopsi ettepanekul loobus koosolek seda reso-
lutsiooni üldse materjaliks võtta ja nõudis, et keegi seda välja
ei lobise, peale selle kui ma nalja olin heitnud, et linnavolikogu

*S.t elada rohkem seltskonnaelu.

**S.t noh, kuidas teil seal Eestis läheb.

***S.t pole isegi kellegi abil kontrollida.

****S.t Riiklik Nõupidamine, mis toimus Moskvas augustis 1917.

esimees Paabo seda laulatusregistreerimist õiete linnapea Uuesoni või Tallmeisteri asemel talitanud ja pealegi nagu A. Alver — ilma teiselt poolelt enne ja-sõna küsimata.

24.01.28. K. Pätsilt memuaare palumas. Ajab vastu — just seda sama juttu, mis aasta eest Laidoner: Ei olla mõtet mälestusi kirjutada, kui tähtsamaid asju, mis teisu isikuid puutuvad, ei saa avaldada. Sealjuures jutustas Laidoner, kudas 1918 dets[embri] lõpul Päts, Säck jt. valitsuse liikmed temalt kategoriliselt nõudnud radioga abipalve saatmist Saksale, millest ta loobunud, meie seisukorra paranemist ette nähes; Päts aga jutustas, kudas Peet, Säck ja kogu valitsus Laidoneriga koostöötamisest loobunud ja kudas temale siis presidendi tarvidus selgunud. Tuletasin meele et meie inimest ilma ajaloota võimata riikliselt mõtlema õpetada, et ükski eluaegne mälestus pole täielik, sellegipärast ka praktiliselt väga väärtuslik vahest. Katsun veel peale käia.

01.03.28. Pinkovski tikumonopoli müümisest Rootsi trustile: Leo Sepp hoidis sellega*

[...] teist kõnelevad — nagu poleks väl[is]min[ister?isteerium?] sellest midagi teadnud ja nagu ei oleks läkitusel mingit välispolitilist tähendust (Meri: nagu Bülow desavueeris Wilhelmi rüuskamised Inglise vastu). Päts: “Voss. Zeitungil” oli õigus et just sakslaste mõisate asi põhjuseks oli. Selles asjas ei tule kuidagi järele anda!

Klops: Kogumehed tahvad kristlasi seega likvideerida, et Akeli saadikuks panevad, Lattikut aga kogudesse üle tõmmata tahvad.

09.03.28. Kindral Lebedev, end[ine] tsaari ja punaväe kindralstaabi professor, Eestis erus, minupool — tahab teateid Leedu üle kuhu sõidab “sugulasi ja sõpru vaatama”. Tuleb välja, läheb Poola sõjatöösturite ühingult “SePeWe’lt” Leedule sõjavarustust müütama! Vaat sulle pauk! Ja Poola—Leedu rahu alles tege-mata. (Naine — kange poolakas). Ametlikult minna Jugoslavia “bekmesi”*** ja muid kaupasi esitama.

15.03.28. Riigikogus Sootsilt & Laidonerilt artikleid Ises[eisvuse]. mälestustekogu II köitesse küsimas. Soots pole rahul, et I köites

*Edasi päevikust üks leht eemaldatud.

**Bekmes — idamaine mittealkohoolne jook; suhkrumelonist valmistatud meetaoline jook.

K[.]Päts puudunud ja “bolshevikud” Martna ja Hellat sees — “mingi põllumeestekogude vastane koalitsioon”. Seletasin et Päts haige oli, ütles ära, nagu Soots ja Laidoner ise. Pärisin Peary-Gordon[i]* Hannuse asjast. Mõlemad: Peary-Gordon oli informeerimise mõttes H[annuse] poole augusti 1919 lõpul pöörnud ja Laidoner olla tal[l]e selle eest peapesugi teinud: kumba juurde saadetud olete kas minu või enamlaste juure? P. Gordon ajanud siis väikse Dilloni kes vahemeheks olnud, minema. Muidu olnud P. Gordon ajakirjanik ja teadlane, uurinud Eesti keeltki; praegugi olla Tuuesi[?] juures. Laidoner tuletas meele, kui laenutegemiseks Londonis käinud võtnud Churchill tal käe alt kinni: Küll kahju, et me siis enamlasi ei kukutanud — oleks küll võimalik olnud ja ega teil neist Vene valgetest ka midagi karta poleks olnud — nad ju poleks kõva valitsust nii kui nii enam saanud, vaid isekeskistes tüldes lõhenenud. Ega endist tugevat Venemaad enam tule ja ega see ole Inglise huvideski.

(Järgneb)

*S.t Charles Harry Clinton Pirie-Gordon, kolonelleitnant, Inglise komissari asetäitja Balti provintsis.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik tellida

• mugava otsekorralduslepinguga AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E-R kl 8–20, L kl 8–13 või internetiaadressil www.tellimine.ee

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Akadeemia vanemad numbrid on müügil toimetuses (Tartu, Ülikooli 21) ja kirjastuses Perioodika (Tallinn, Voorimehe 9).

CONTENTS

The prelude to Germans' resettlement from Estonia	2291
..... <i>Baron Wilhelm Wrangell</i>	
... there's more joy in sorrow than there are tears in joy...: Rein Sepp's letters from Vorkuta	2325
Poems	<i>Minni Nurme</i> 2387
On depiction of human relations in recent Hebrew literature	2392
..... <i>Kalle Kasemaa</i>	
The self-reproducing inflationary universe	<i>Andrei Linde</i> 2409
Soils and soil science throughout millennia	<i>Loit Reintam</i> 2424
The beginnings of new economy: Estonia's gross domestic product from 1923 to 1938. II*	<i>Jaak Valge</i> 2443
<i>Review: On history and economy. Jaak Valge. Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2003.</i>	<i>Kalev Kukk</i> 2488
<i>Review: A thousand inhabitants of Tartu. 1000 tartlast läbi aegade. Koost. Lembit Ainsoo, Uno Ainsoo. Tartu: Liivimaa Mälu, 2003.</i>	<i>Helmut Piirimäe</i> 2497
Abstracts	2502
Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940. V	2511

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719

Hind 36 krooni